

A Magyar Tudományos Akadémia és a Debreceni Kollégium történelmi kapcsolata

Gaál Botond

teológus, ny. egyetemi tanár,
Debreceni Református Hittudományi Egyetem

A debreceniség mint újjáteremtő erő

A debreceni embert a történelem kérlelhetetlenül formálta, sajátos lelkeséggel ruházta fel, bátorságát edzette, magyarságában erősítette. A városba jövő diák is így nevelkedett és egyénisége ilyen formálódott. Beleivódott a múlt öröksége, s ennek átható ereje jellegzetes tartást kölcsönzött számára. A civisváros abból élt, hogy bőkezűen áldozott a szellemi javakra. Ennek egyik látható jele volt az oda sereglett sok-sok magyar diák iskolázása és ellátása. A debreceni polgár bennük is szellemi értéket látott, mert ők voltak a jövő letéteményesei. Őket tanítani és nevelni kellett, s ehhez pedig szükség volt megfelelő iskolára, abban „magasan kiművelt emberfőkre”, a tanárookra, akik vonzották a fiatalokat, és táplálták bennük azt a biztos reményt, hogy általuk egy nemzet fog felemelkedni a reménytelen és kilátástalan történelmi körülmények között is. E magatartás ismerete nélkül nem érthető Debrecen történelme, a kívül állók számára pedig nehezen fogható föl, ami itt történt. Az 1793-ban átutazó angol Robert Townson sem értette ezt, csupán csak sejtette, hogy ebben a vigasztalanul nehéz helyzetben mégis „a szellem itt tanul meg ragyogni”.¹ Nehéz ugyanis fölfogni, hogy mindenek ellenére a legnagyobb érték ezen a tájon a szellemi kincs volt, amit senki el nem rabolhatott tőlük, s amely által mindig főnixként újjult meg a város, és ebből az életerőből jutott a magyarságnak is. Ez az, ami miatt a magyar történelem Debrecenből nézve más képet fest. Másként is fogjuk bemutatni, mégpedig a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) távlatából figyeljük meg ennek a történelemnek a nemzeti hasznát. Olyasféle titokzatos dolog ez, mint amikor az MTA létrejötté újjáteremtő erőként hatott a nemzetre, mert lelket öntött bele. Hasonlóan cselekedett a Debreceni Kollégium is háromszáz évvel korábban. Ezt a nemzetmentést és nemzetújítást szeretnénk most vázlatosan bemutatni a sajátosan debreceni nézőpontból.

¹ Szilágyi Ferenc: Deákok tüköre. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1986. 63.

Szellemi élet és a nagy iskolaközpontok

Magyarországon Mátyás udvara volt a reneszánsz művelődés központja. Erről tanúskodik a király könyvtáráról fennmaradt könyvjegyzék is.² Még Regiomontanus, a kor leghíresebb csillagász-matematikusa is tanított itt néhány évig. Bizonyos a Pozsonyban 1467-ben létrehozott Academia Istropolitana-nak lehetett a professzora. II. Pál pápa az új egyetem kancellárjává Vitéz János esztergomi érseket nevezte ki, aki hamar összeütközésbe került Mátyás királlyal, így az Academia csak 1471-ig működött. Mátyás ezt követően – a bécsi egyetem közelsége miatt is – Pozsony helyett inkább a budai domonkos rendi főiskolát támogatta, amely ugyan nem volt egyetemi színvonalú intézmény, mégis a falai között jelen volt valamilyen szellemi pezsgés, amely a király halála után is némileg fennmaradt. Azonban az így megindult fejlődésnek is csakhamar vége szakadt, mert a török hódítás bizonyos területeken visszavetette, vagy majdnem teljesen megbénította a tudományos életet. Dél-kelet felé az országot lezárta az Oszmán Birodalom. Oroszországban csak a 18. századtól, Lomonosov munkásságától beszélhetünk a tudományok komoly szintű művelésének megindulásáról,³ így lényegében Magyarország és Lengyelország kulturális centrumai tekinthetők ekkor az európai tudományos élet keleti végvárainak. Simonyi Károly helyesen állapítja meg: *„A három részre szakadt Magyarország, mint peremállam, mint állandó hadszíntér, igen vékony kulturális csatornákkal kapcsolódott Nyugathoz; de ezek is elegendők voltak, hogy rajtuk keresztül – nagy egyéniségek közreműködésével – beáramolhassanak és magyar nyelven hangot kapjanak az új gondolatok.”*⁴ Ilyen történelmi helyzetben érte el Magyarországot a reformáció, amely ennek ellenére meglepő dolgokat produkált. A magyar reformátorok első nemzedékei a külföldi tanulmányaik során látták a nyugati szellemi élet színvonalát, a technikai fejlettséget és a társadalmi változások megannyi pozitív tényezőit, s hazajöve igencsak lesújtó helyzet fogadta őket. Egyetem nem volt, iskolák is alig,⁵ hazájuk veszni látszott a szétszabdaltság miatt, a technikai

² Simonyi Károly: A fizika kultúrtörténete a kezdetektől 1990-ig, Budapest, 1998 163.

³ Simonyi Károly: i.m. 222–223.

⁴ Simonyi Károly: i.m. 222.

⁵ A 16. század végének vallási helyzetét a számok tükrében Bucsay Mihály egyháztörténész írta le, aki szerint a század elején a Ferenceseknek még hetven kolostora volt, a század végére pedig csak öt maradt összesen harminc szerzetessel. Így folytatja: „Ugyanakkor a katolikus egyházi személyek száma az egész Magyarország területén nem tett ki többet háromszáznál és ebben a számban benne vannak a horvát és szlovén papok is. Egy bizalmas pápai jelentés szerint Magyarországon ezer protestánsra esett egy katolikus.” Ugyanitt idézi a katolikus történetírás megállapítását: „A magyar nemzetnek túlnyomó része két nemzedéken keresztül protestáns vallású volt.” – Bucsay Mihály: Az ellenreformáció megindulása. In: A Magyar Református Egyház története. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1949. 81.

állapotok siralmasnak látszottak, a társadalmi élet pedig már szinte a mélypontra süllyedt a jobbágyrendszer következtében. Ebben a reménytelenül nehéz helyzetben kellett döntenüik a fiatal reformátoroknak, s ők kellő bátorsággal a művelődés és a tudományok mellett döntöttek: megvetették a nagy protestáns iskolák alapjait. Azt remélték, hogy ebből a siralmas és szánalmas helyzetből csakis az iskolázás, a tudás gyarapítása, a művelődés hozhat emelkedést. Így is lett!⁶ Igen nagy súlyt helyeztek arra, hogy intézményeikben a mindenkori legmagasabb szintű tudományt közvetítsék. Okosan oldották meg a tehetséggondozást a sok száz partikula létrehívásával. Mivel az első időszakban még nem érhatték el az európai szintet, tanulmányaik megkoronázásaként diákjaikat a nyugati egyetemekre küldték, majd visszahívták őket tanítani. Az így elindított kettős irányú mozgás segítette elő, hogy a latin nyelv segítségével „hazahozták” a nyugati kultúra sok-sok elemét és átültették azokat a magyar szellemi életbe. Ennek az lett az eredménye, hogy a nagy központi iskolák, főként a híressé vált református kollégiumok a 18. századra több területen elérték az európai színvonalat.⁷ Ez különösen is látszott a természettudományok hazai kibontakozásán. Lényegében a nagy kollégiumok működése, egész történelmi múltja erről a folytonos küzdelemről szól. Úgyszólván, a külföldi tanulmányaikkal, a peregrinációs mozgásaikkal az egyetemek hiányát pótolták. Példaként említve, az 1848-1849-es szabadságharcig a Debreceni Kollégium valamennyi tanára valamelyik nyugati egyetemen fejezte be tanulmányait. A mélységből indultak és viszonylagosan magas európai szintre jutottak.

A tudományos élet szervezésének igénye

Ami a reformáció évszázadát illeti, nálunk a tudományos életnek nem volt szervezett formája, még egyházi keretek között sem. Ez a dolog természetéből következett, ugyanis a nagy erőfeszítéssel újonnan alapított 16. századi „kollégiumok” esetében még ekkor föl sem merülhetett valamilyen szorosabb együttműködés igénye. A nagy protestáns központok, mint például Debrecen, Sárospatak, Pápa, Nagyvárad, később pedig Gyulafehérvár, Nagyenyed, Késmárk élték egymástól független életüket. A római katolikus egyház és a bécsi udvar által száz évvel később létrehozott Nagyszombati Egyetem pedig az 1700-as évek első feléig annyira zárt skolasztikus tanrendszert képviselt, hogy oda protestáns fiatal nemigen tehette be a lábát. Csak Mária Terézia korában történtek komoly lépések a modernebb európai szellemiség befogadására és az intézmény korszerű

⁶ Gaál Botond: *A reformáció lényege. Újkori modellváltás a keresztyén gondolkodás történetében*. Kiadta a Debrecen–Nagytemplomi Egyházközség Karakter 1517 Könyvesboltja, Debrecen, 2017. A református iskolarendszer nemzetújító szerepéről a könyv 116–120. oldalain olvashatunk.

⁷ Gaál Botond: *Természettudományok oktatása és művelése a Debreceni Kollégiumban*. DRHE – Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, Debrecen, 2012. 26–36.

átalakítására. A pápai, sárospataki és debreceni kollégiumok példája mutatja: a 16. és 17. századi peregrinációból hazatérő diákokat – amint az előző szakaszban ezt említettük – a gyakran évekig tartó tanulmányok után itthon a történelmi szükség arra kényszerítette, hogy népük művelődésének, kultúrájának alapjait újból megvessék, és ezeken az új alapokon építkezzenek tovább. Tették a dolgukat legjobb belátásuk szerint, még ha keserűen is kellett tudomásul venniük a külső politikai, kulturális, társadalmi vagy technikai fejlettségi körülmények hátrányosabb voltát. Mindezek ellenére azt kell mondanunk, hogy a magyar tudomány igazából ezekben a kollégiumokban, líceumokban tette meg első lépéseit.⁸ Még hozzá bátran és jó irányba! Úgyszólván, ezekben a központokban folyt a tudományos élet szervezése. Ezt pedig azért kell fölöttébb hangsúlyoznunk, mert országos központi mérce, irányítás, tekintéllyel bíró intézmény, vagy igazodási pont, és pláne felsőfokú minősítési rendszer ekkor még egyáltalán nem volt. A professzorok tudása, tudományos elismertsége és eredményei jelentették valójában a minősítést, illetve ezek tekintélye adta meg egyes intézményeknek a közszemléletben a felsőfokú rangot. Csupán két példát ragadunk ki. Hazai tudománytörténészeink állapították meg, hogy az első természettudósok szinte valamennyien református papok voltak.⁹ Ez azért volt így, mert ők fogtak hozzá elsőként a nyugati egyetemekről hazahozott természettudományi ismeretanyag tanításához. De a későbbiek során is ezt a területet néhány tudósunk európai szinten művelte, mint például Maróthi György,¹⁰ vagy Hatvani István.¹¹ Később erre a törekvésre a Bolyaiak tették föl a koronát. A másik terület a magyar nyelv művelése volt, amelynek nemcsak az lett az eredménye, hogy a legtöbb író, költő ezek a protestáns kollégiumok adták a magyar kultúrának, hanem ennek nemzetmegtartó szerepe is volt. Az említett nagy kollégiumok tulajdonképpen a tudományok művelésének, szervezésének, fejlődésének a központjaivá váltak. Ezek számítottak immár a magyar művelődés és tudományművelés mérvadó helyeinek, igazodási pontjainak. Így érkezünk el a reformkorig, amikor még az volt a vita tárgya a magyar országgyűlésben, hogy a magyar vagy a német legyen az ország hivatalos nyelve.

⁸ Az evangélikusok felsőfokú intézményeit jobbára líceumnak nevezték.

⁹ Zemplén Jolán: *A magyarországi fizika története 1711-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 146.

¹⁰ Maróthi védte Kopernikusz heliocentrikus rendszerét Ptolemaioszéval szemben a Groningeni Egyetem nyilvános disputáján 1736-ban. Részletesebb leírás található Gaál Botond: *A reformáció lényege* i.m. 22–23.

¹¹ Hatvanit a tudománytörténet a magyar kísérleti fizika atyjának nevezi. De ő volt Európában az első, aki Christian Wolffnak, Németország „filozófiai pápájának” a tudományművelésre vonatkozó ellentmondás és elégséges ok elvét félretette. Vö. Gaál Botond: *Természettudományok oktatása...* i.m. 34.

Európában viszont már a 17. században egyfajta természetes kíváncsiság alakult ki valamilyen tudós közösség létrehívására, amely a közszemlélet számára a tudományos tárgyilagosság letéteményese. A tudósok vágytak egyfajta igazodási pontra, közösségi mércére, illetve a tudós „társaság” jóváhagyó egyetértésére, amely – az egyháztól függetlenül – elfogadott tekintélyével rendet teremt a tudományok művelésének összevisszasága terén. Ennek érdekében először többnyire bizonyos szakterületeken jöttek létre tudós közösségek, például a nyelv művelésére, de ezek a tudós társaságok aztán kiszélesítették működési területeiket, vagy kiterjesztették céljaikat, és egy-egy nemzetnek mérvadó tudományos testületeivé váltak. Szinte valamennyi nép vagy nemzet esetében ezek másként jöttek létre, másként működtek, céljaik is különbözőek voltak, s ezeket nevezhetjük mai magyar kifejezéssel az illető nemzetek Tudományos Akadémiájának. Olaszországban jött létre ilyen társaság leghamarabb *Olasz Nemzeti Akadémia* néven 1603-ban, majd a briteknél Londonban a *The Royal Society* 1660-ban, de majdnem minden európai nemzet esetében alakult ilyen központi tudományos tekintéllyel felruházott társaság, testület vagy szervezet.¹² Különös eset a németeké, ugyanis Poroszországban Leibniz kezdeményezésére I. Frigyes támogatásával 1700-ban létrejött a *Berlini Tudományos Akadémia*, amely később a *Porosz Tudományos Akadémia* nevet viselte, s ez töltötte be a nemzeti akadémia szerepét. Valójában azonban az egyes tartományokban egymástól függetlenül hozták létre a regionális akadémiákat, s ezeknek volt igazi tekintélye. 2008 óta Németországnak is van nemzeti akadémiája. A mi Magyar Tudós Társaságunkat is ebben az európai színes rendszerben kell elhelyeznünk.

A Magyar Országgyűlés 1825. november 3-án Pozsonyban tartott ülésén Felsőbüki Nagy Pál képviselő a tehetsős magyar főurakat ostromozva, a magyar nyelv műveléséért szállt síkra, és a szenvedélyes felszólalására Széchenyi István azzal válaszolt, hogy „jóságomnak egy évi jövedelmét feláldozom reá”, azaz birtokainak egy évi jövedelmét ajánlotta egy magyar tudós társaság létrehívására. Őt több magyar főúr követte tetemes adományokkal. Rövidre fogva: így jött létre a Magyar Tudományos Akadémia. Először egyesületként tudták megalapítani, mint Magyar Tudós Társaságot, és az országgyűlés így iktatta törvénybe, mégpedig az 1827: XI. törvénycikk alapján: „A hazai nyelv művelésére föllállítandó tudós társaságról vagy magyar akadémiáról”. Csak 1845-től kapta/viselte hivatalosan a Magyar Tudományos Akadémia nevet. Működését ténylegesen 1830-tól kezdte meg, amikor már kidolgozták az alapszabályt, és királyi jóváhagyás után tagokat is választottak. A tagságra történő választás kezdeti bonyolult

¹² Az egyes nemzetek esetében oly különböző ezeknek az Akadémiáknak a neve, története, célja, szerkezete, működési elve, hogy ezzel külön nem foglalkozunk. Jó összefoglalást nyújt Hamza Gábor: Áttekintés a külföldi nemzeti (tudományos) akadémiák struktúrájáról. Magyar Tudomány, 2007/9. 1189. oldal. <http://www.matud.iif.hu/07sze/17.html>. (2017. december 31.)

szabályait, majd az Akadémia viszontagságos sorsát, alakítását a történészek már többen bemutatták,¹³ ezért mi most nem megyünk bele részletekbe. Csupán annyit jegyzünk meg, hogy a Magyar Tudós Társaság több mint száz évig magába foglalta a szépirodalom és zenetudomány legkiválóbb képviselőit is, akik a „széptudományok” osztályt alkották. Az egyszerűség kedvéért megmaradunk amellett, hogy a továbbiakban a *levelező* és *rendes* tagsági viszonyt tekintjük alapnak, hasonlóan a mai helyzethez. A tiszteleti tagságot is a rendes tagság körébe soroljuk.

A Debreceni Református Kollégium akadémikus tanárai

Kérdezzük: a Debreceni Református Kollégium több évszázados küzdelmének abban a szakaszában, amikor már volt mihez mérni a tudományművelés színvonalát, tehát a Magyar Tudós Társaság, illetve a Magyar Tudományos Akadémia már működött, vajon milyen mértékben járult hozzá a nemzet szolgálatához? Ennek egyik fokmérője lehet a megválasztott akadémiai tagok száma, illetve a Kollégiumban nevelkedett, de később az Akadémiához kötődő tudósok száma. Eközben azt is figyelembe kell vennünk, hogy a Debreceni Kollégium valamennyi tanára és főiskolai diákja részt vett az 1848–1849-es szabadságharcban, s ennek folytán iszonyatos büntetésben részesültek. A bécsi udvar bosszúja elérte mind a tudós tanárokat, mind pedig a diákokat, de magát az intézményt is. Debrecen híres Kollégiumát ekkor Bécs majdnem eltörölte, mert itt fogalmazták meg a Habsburg-Lotaringiai Ház trónfosztását is tartalmazó Függetlenségi Nyilatkozatot 1849. április 14-én. A bölcsésztagozatát lefokozták középfokú tagozattá, a jogtudomány oktatását egy időre felfüggesztették, és csak a teológiai tagozatot hagyták meg folyamatosan működő intézménynek a lelkészképzés számára. Akadémikus tanárok tanítottak ekkor középfokon. Ilyen körülmények között élve, dolgozva a tudós tanárok mégsem adták föl, mert remélték egy szabadabb kor eljövételét. Csupán egy példát említve, ebben a korszakban hozták létre az országszerte híres természettudományi gyűjteményeket, amelyek később hozzájárultak az egyetemi szint méltánylásához, a Debreceni Egyetem 1912-ben történt létrehívásához. – A függelékben születési évszámuk szerint soroljuk fel azokat, akiket a Debreceni Kollégium tanárai közül akadémiai taggá választottak.¹⁴

¹³ Mi főként *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002* című háromkötetes kiadványt vesszük alapul Glatz Ferenc elnöki előszavával. Kiadja az MTA Társadalomkutató Központ – Tudománytár, Budapest, 2003.

¹⁴ A szakterületüket *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002*, i.m. szerint tüntettük fel a név mellett.

A Debreceni Kollégium további akadémiai neveltjei, doktorai

Egy intézmény súlyát, tekintélyét, történelmi jelentőségét úgy is lehet mérni, hogy milyen minőséggel és mennyire sokrétű tudományos eredménnyel járult hozzá a nemzeti és egyetemes kultúrához. Ami a Debreceni Református Kollégiumot illeti, gazdag örökségének itt csupán egyik jótéteményéről számolunk be. Lényegében ez volt a célunk a 22 akadémikus tanárunk felsorolásával is.¹⁵ Lát-szik világosan, hogy tanáraink szinte valamennyi tudományterületen értékelhető eredményt mutattak föl, hiszen az irodalom, a történelem, a filozófia, a nyelvészet, a jog, az orvostudomány, a pszichológia, a matematika, a természettudományok széles skálája mutatja ezt a tudományos fáradozást. A teológia művelési szintjének eldöntését az akadémia nem vállalta. Helyesen tette. Bár az akadémiai tagság, mint olyan, jobbára egy bizonyos személynek szóló megtiszteltetés, de intézményi szinten a tagok száma egyfajta minőségi fokmérője is lehet az adott intézmény jelentőségének.¹⁶ Ez annál is inkább így van a Debreceni Kollégium esetében, mert az Akadémia létrejöttékor és működésének első két évtizedében még csak hét–nyolc tanszékkal működött a Kollégium, ami megfelelt az akkori európai gyakorlatnak. Mégis a viszonylagosan kis létszámú professzori karból rendkívül nagy arányban nyerték el az akadémiai tagságot. 1848-ig 10 akadémikus tanárunk volt. A szabadságharc utáni megtorlás időszakában, amikor a Debreceni Kollégiumot alaposan meggyengítették, az öt évtized alatt csak 5 tanárunk lett akadémikus. Ez roppant nagy tanulság, mert amikor a szabadságharc alatt a katolikus klérus szinte teljes számban hű maradt Bécshez, az Akadémia jobbára katolikus, sőt német nevű tudósokkal töltődött fel. Egy korábban virágzó intézményt hazafias magatartása miatt így is tönkre lehet tenni, vagy legalábbis visszaszorítani a tudományos és művészeti közéletben. Az uralkodó politikai elit – a háttérben meghúzódó egyházi főemberekkel – látható módon nagy károkat tud tenni a szellemi életben. Ezért van az, hogy a Debreceni Kollégium a március 15-i nemzeti ünnepünket másféle érzésekkel ünnepli, mert ilyenkor arra a szabadságra is gondol, amit a Pápai Református Kollégium diákja, Petőfi Sándor így fogalmazott: „... Majd ha a szellem napvilága ragyog minden ház ablakán”.

Visszatérve a számok és tények világába, a bemutatott 22 akadémikus tanárunkból nyolcan református teológiai végzettséggel is rendelkeztek. Ha az akadémikus tanárokhöz hozzávesszük azokat, akik a Debreceni Református Kollégiumban nevelkedtek, de később más intézményben és különböző szakterülete-

¹⁵ Ebben a záró szakaszban a számok tükrében is vizsgálódunk, ezért a jobb követhetőség, láthatóság és visszakereshetőség érdekében a számokat nem írtuk ki betűkkel.

¹⁶ Feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy a nagy történelmi református kollégiumok között a Debreceni Kollégium csak egy intézmény volt. Akkor kapnánk hüebb képet a református iskolák szellemi jelentőségéről, ha a sárospataki, a pápai, a kolozsvári, a nagyenyedi és marosvásárhelyi kollégiumok növendékeit is számba vennénk.

ken az MTA tagjaivá váltak, akkor meglepően kedvező a mutató, s ez még inkább emeli az intézmény tekintélyét, jelentőségét. Ez 60 név, és ha hozzáveszünk a 22 tanárt mint akadémiai tagot, immár 82 akadémikus köti össze az ősi iskolát az MTA-val. Az 1949-ben bevezetett feltételek miatt a 20. század második felében – láthatóan – a Kollégiumnak csupán egy professzora, Makkai László nyerhette el az akadémiai tagságot, ő is inkább az MTA tudományos intézetében 1971-ig végzett történeti munkája révén. Az utóbbi hét évtizedben az MTA doktori címet is a Kollégiumnak csak egy aktív teológus professzora szerezte meg: e sorok írója 2008-ban. Az Akadémia ekkor adott ki először MTA doktori címet vallástudományból.¹⁷ De azokról sem szabad itt elfeledkeznünk, akik a Debreceni Kollégiumban, illetve annak Gimnáziumában, az államosítás után meghagyott egyetlen református középiskolában nevelkedtek, s az elmúlt hetven évben a tudományok legkülönbözőbb területein szereztek meg a tudományok doktora, illetve az MTA doktora címet. Erről nincsenek pontos adataink, a függelékben csupán a közvetlen látókörünkbe eső tudósok közül tudunk megemlíteni néhányat, szám szerint további 23 névvel. Ez azért fontos, mert 1949 óta ez a tudományos cím jelenti az akadémiai tagság előszobáját.¹⁸ Van a Kollégiumnak három olyan tudósa is, akik a történettudományi kandidátusi fokozat megszerzésével kapcsolódnak az Akadémiához. – Látszik azonban: még ha vékonyabb szállal is, de annál erősebb kötélekkel a Kollégiumnak mindmáig megmaradt az Akadémiával való folyamatos kapcsolata. E tanulmányban 106 főt tudunk felsorolni, akik a legmagasabb szinten kapcsolódnak az MTA tudományművelő szolgálatához.

Betöltötte történelmi küldetését

A képet még vonzóbbá teszi az, hogy a Debreceni Református Kollégium az évszázadok során sem nem állami támogatásból, sem nem főúri kegy révén tudott fennmaradni, működni, hanem elsősorban a református debreceni polgárok és a tiszántúli református gyülekezetek támogatásával. Története során – néhány

¹⁷ Az MTA doktora tudományos címet a Kollégium bármely oktatója vagy munkatársa megszerezheti, ha munkásságát az Akadémia szakszempontról értékelni tudja. A teológia vagy hittudomány területén az Akadémia csak olyan művet és életművet tud figyelembe venni, amelyhez vannak szakemberei. Ezeket a területeket fogja össze – jobb híján – „vallástudomány” név alatt, de ebbe nem sorolja be a kimondottan felekezethez kötött, hitismereteket igénylő területeket. Valójában az MTA doktora tudományos cím egyfajta habitusvizsgálat, amely értékeli az illető személy korábbi tudományos érdemeit, illetve az Akadémia tudományos célkitűzéseivel illő munkásságát. Magyarországon ez a legmagasabb tudományos cím.

¹⁸ A tudományos életben az a megállapítás van közhasználatban, hogy a habilitáció az egyetemi tanárság (professzorság) előszobája, az MTA doktori cím pedig az akadémiai tagság előszobája.

rövid korszakot leszámítva – valójában „megtúrt” intézmény volt, a politikai hatalmak szemében gyakran nemkívánatos iskola. Elsősorban a magyar függetlenségi mozgalmakban való részvétele miatt érte nagyfokú hátrány vagy bizalmatlanság. Más módon és ideológiai alapon így volt ez a kommunista korszakban is. Ennek ellenére mindig az egyetemes művelődéshez való kapcsolódásra törekedett, és a magyar nemzet felemelkedéséért fáradozott. 483 éves működése során számos tudóst, író, költőt, zenepedagógust, politikust, művészt adott a magyar szellemi életnek. Önmaga is egyfajta szellemi-lelki központja volt hazánk keleti részében a tudományos életnek és az általa alapított hatalmas iskolarendszernek. A tehetséggondozást nemcsak az alsó iskolás kortól szorgalmazta, hanem a főiskolai szintet is megkoronázta a peregrinációs gyakorlatával. Mivel nem nyerhette el soha az egyetemi rangot, ezt a hiányt pótolta a külföldjárással. 1912 óta már van államilag elismert hittudományi egyetemi intézménye, amely korábban karként, 1950-től önálló felsőfokú intézményként működött. A Kollégium mindig a legmagasabb szellemi szintre törekedett, ezért válhatott Debrecen városa a nyugati kultúra egyik legkeletibb erődtényévé, Kolozsvárral és Marosvásárhellyel együtt. Mi több, egyfajta tudományos központ volt fennállása óta, ahonnan szervezték, irányították, segítették a magyar nemzet szellemi életét. Debrecenből nézve a magyar művelődés történetét, éppen a Kollégiuma révén ez a város hazánk egyik legtekintélyesebb „szellemi fővárosa” volt a reformációtól a reformkorig. A Kollégium – több évszázados működésével és küzdelmével – elengedhetetlenül és kitörölhetetlenül lényegi része lett történelmünknek. Különösen is a tudományművelés terén. Nyitottságát azzal is megmutatta, hogy a Magyar Tudományos Akadémia létrejöttét őszintén támogatta, annak szervezeti kialakításában is részt vett (Budai Ézsaiás, Kövy Sándor, Ercsei Dániel),¹⁹ és számos tudományterületen csatlakozott annak áldásos tevékenységéhez. Sarkítva a mondandónkat, hazánk keleti részében a Tudományos Akadémia létrejötte előtti századokban – úgymond – a Debreceni Kollégium volt a leginkább elismert mérce, a mérvadó szellemi műhely, a tudományos fórum, tehát az az „akadémiai központ”, amely fenntartotta és biztosította a tudományos élet európai színvonalát. Valószínűleg nincs másik olyan felsőfokú intézménye hazánkban, amely oly gazdagon táplálta volna a magyar nemzet szellemi életét, illetve növelte volna annak kulturális és tudományos tekintélyét, mint a Debreceni Református Kollégium.

¹⁹ Kövy Sándor az Akadémia létrehozásának jogi kidolgozásában vett részt, 1829-ben már meghalt

FÜGGELÉK:

1, A Debreceni Református Kollégium akadémiai taggá választott tanárai:

SÁRVÁRI PÁL (1765–1846) matematika, fizika, polihisztor, BUDAI ÉZSAIÁS (1766–1841) történelem, filológia, ERCSEI DÁNIEL (1781–1836) filozófia, empirikus lélektan, KERESZTES FERENC (1784–1850) matematika, kémia, botanika, PÉCZELY JÓZSEF (1789–1849) történelem, klasszika-filológia, VECSEI JÓZSEF (1800–1855) filozófia, történelem, CSÉCSI NAGY IMRE (1804–1847) orvostudomány, kémia, botanika, SZÜCS ISTVÁN (1811–1891) jogtudomány, jogbölcselet, LUGOSSY JÓZSEF (1812–1884), magyar irodalom, keleti nyelvek, TÖRÖK JÓZSEF (1813–1894) orvostudomány, kémia, KALLÓS LAJOS (1819–1881) jogtudomány, CSÁNYI DÁNIEL (1820–1867) matematika, mérnöki tudomány, IMRE SÁNDOR (1820–1900) magyar irodalom és nyelvészet, LADÁNYI GEDEON (1824–1886) jogtudomány, teológia, RÉVÉSZ IMRE (1826–1881) teológia, történelem, MITROVICS GYULA (1871–1965) klasszika-filológia, pedagógia, PÁPAY JÓZSEF (1873–1931) magyar és finnugor nyelvészet, TÓTH LAJOS (1876–1936) jogtudomány, DARKÓ JENŐ (1880–1940), klasszika-filológia, bizantinológia, ZSIGMOND FERENC (1883–1949) magyar irodalom, RÉVÉSZ IMRE (1889–1967) teológia, egyháztörténet, MAKKA LÁSZLÓ (1914–1989) technikátörténet.

A Debreceni Kollégium azon tanárai, akik rövid ideig tanítottak az intézményben, és csak később lettek akadémiai tagok: SCHMIDT HENRIK, IMRE SAMU és RAPCSÁK ANDRÁS.

2, A Debreceni Református Kollégiumban nevelkedett, de később más intézményben az MTA tagjaivá vált tudósok, művészek:²⁰

KISS BÁLINT egyházi író, PÉCHY IMRE jogász, KÖLCSEY FERENC költő, politikus, KÁLLAY FERENC jogász, őstörténész, KAZINCZY FERENC író, nyelvújító, SIMAI KRISTÓF (SIMA MÁRTON) író, piarista szerzetes, MÁRTON JÓZSEF nyelvész, szerkesztő, GYÖRÝ SÁNDOR matematikus, KUTHY LAJOS író, KUBINYI FERENC régész, műtörténész, KUBINYI ÁGOSTON természettudós, régész, FÉNYES ELEK közgazdasági, statisztikai és földrajzi író, SZILÁGYI ISTVÁN pedagógus, költő, író, SZILÁDY ÁRON irodalomtörténész, nyelvész, református lelkész, SZÖNYI PÁL természettudós, ARANY JÁNOS költő, ÖKRÖSS BÁLINT jogász, TÓTH SÁNDOR zoológus, orvos, GÖNCZY PÁL pedagógus, KOVÁCS FERENC jogász, politikus, publicista, SZÉNÁSSY SÁNDOR klasszika-filológus, PÁKH ALBERT drámaíró, GYÁRFÁS ISTVÁN jogász, SZABÓ KÁROLY történész, bibliográfus, SZEREMLEY SÁMUEL történész, református lelkész, GYÖRGY ENDRE közgazdász, politikus, HAZS-

²⁰ Nem tudjuk bizonyossággal állítani, hogy valamennyi olyan MTA-tagot felsoroltunk, aki a Debreceni Kollégium neveltje volt. Szívesen ide sorolnánk például Berényi Dénes akadémikust, az MTA alelnökét, aki magát kollégiumi diáknak is tartotta, mert a második világháború végén egy évet a Kollégiumban járt az összevont debreceni iskolában. De olyan eset is van, hogy S. Szabó József a Kollégium legkiválóbb növendékei között Malonyay Dezsőt és a Libermann (szentlőrinci) Leót a Magyar Tudományos Akadémia tagjaiként jelöli meg. Az MTA mérvadó kiadványa azonban a nevüket nem tartalmazza.

LINSZKY FRIGYES ÁKOS botanikus, SCHULEK FRIGYES építész, SCHULEK VILMOS orvos, szemész, HETÉNYI JÁNOS református lelkész, filozófiai író, HÖGYES ENDRE orvos, SZABOLCSKA MIHÁLY református lelkész, költő, CSÁNKY DEZSŐ történész, ACSÁDY IGNÁC történész, DÉZSI LAJOS történész, SZALAI ISTVÁN filozófiai író, református lelkész, CSENGERI ANTAL történész, KENESSEY ALBERT jogász, hajózási szakember, CSENGERI JÁNOS Ferenc nyelvész, műfordító, PEKÁR GYULA jogász, miniszter, KÉKY LAJOS irodalomtörténész, KUNOS IGNÁC turkológus, TISZA KÁLMÁN politikus, TISZA ISTVÁN politikus, VOINOVICH GÉZA irodalomtörténész, esztéta, BAY ZOLTÁN fizikus, TÖRŐ IMRE anatómus, MÁTHÉ IMRE agrobotanikus, SZABÓ ZOLTÁN fizikokémikus, KESZTYÜS LÓRÁND orvos, immunológus, JAKUCS PÁL biológus, ökológus, ALFÖLDI LAJOS orvosbiológus, JUHÁSZ-NAGY PÁL biológus, ökológus, ÚJFALUSSY JÓZSEF zenetudós, az MTA alelnöke, CSIKAI GYULA fizikus, HARMATHY ATTILA jogtudós, az MTA alelnöke, MÉSZÁROS JÁNOS állatorvos, DARÓCZY ZOLTÁN matematikus, LIPTÁK ANDRÁS kémikus, S. VARGA PÁL irodalomtörténész.²¹

3, A Debreceni Kollégiumban, illetve annak Gimnáziumában tanult, az elmúlt hetven évben tudományok doktora, illetve MTA doktora címet szerzett tudósok:

CZEGLÉDY KÁROLY sémi nyelvész, KÖVÉR ANDRÁS orvos, JULOW VIKTOR irodalomtörténész, VARGA EMIL orvos, JAKUCS LÁSZLÓ geológus, NÁNÁSI PÁL biokémikus, MEDVECZKY LÁSZLÓ fizikus, SZILÁGYI TIBOR orvos, BORSY ZOLTÁN geográfus, JUHÁSZ-NAGY SÁNDOR orvos, FILEP GYÖRGY talajkémikus, MÁTÉ FERENC talajtudomány, BERTÓK LÓRÁND állatorvos, NAGY ENDRE orvos, PÉTER MÓZES orvos, KÓNYA JÓZSEF kémikus, NAGY GÉZA vegyész, ARDAY LAJOS történész, SZABAD JÁNOS biológus, ÁDÁNY RÓZA orvos, SZABÓ ANDRÁS irodalomtörténész, KLEKNER ÁLMOS orvos, BÉRCZES ATTILA matematikus, GAÁL BOTOND vallástudomány.²²

²¹ Mivel a magyar irodalom, képzőművészet és pedagógia legkiválóbbjai szinte teljes számban a MTA tagjai voltak, ezért megengedhetjük magunknak, hogy a hiányzók közé odaképzeljünk még néhányat a Debreceni Kollégium akadémikus diákjainak sorába, mint például Ady Endre költőt, publicistát, Móricz Zsigmond szépirót, Medgyessy Ferenc szobrászművészt, Karácsony Sándor pedagógust, vagy Szabó Lőrinc író, költőt.

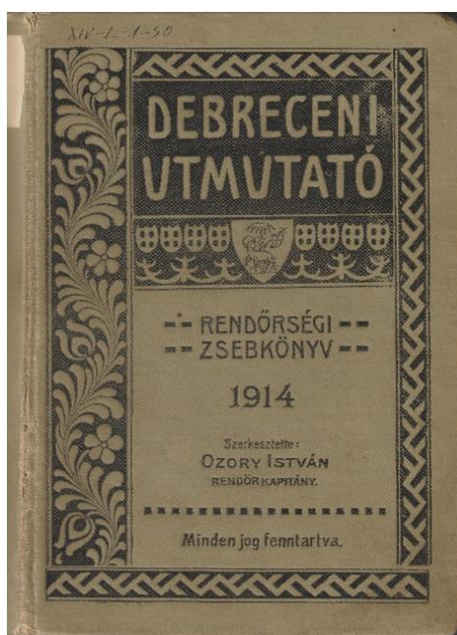
²² A három kandidátus történészünk Takács Béla, P. Szalay Emőke és Hörcsik Richárd.

Debreczen 1914-ben

Csorba Péter

geográfus, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem

Az 1912-ben alapított Debreceni Magyar Királyi Tudományegyetem létezésének első két éve az intézetek megszervezésével, az oktatók kinevezésével, ill. az oktatás feltételeinek megteremtésével telt el. Az elsőként megalakult intézetek között volt a Földrajzi, amelynek könyvtára gyorsan gyarapodott. A legkorábbi beszerzések egyike volt egy zsebkönyv méretű, de 710 oldalas, *Debreceni utmutató* címet viselő mű (1. ábra). Alcíme szerint rendőrségi zsebkönyv szerkesztője Ozory István rendőrkapitány volt. (Érdekes, hogy az épp akkoriban meggyökeresedő új írásmódot; a cz helyett c-t a szerkesztő csak a borítólapon alkalmazta.)

1. ábra: A *Debreceni utmutató*

A könyv tartalma nem egészen az, amit egy ilyen alcím alapján várnánk, legfeljebb a közrendészeti témakörök, pl. a rendőrségi ügyosztályok, fogadóórák felsorolása tekinthető helyén valónak, de pl. bűnügyekről, kihágásokról egyáltalán nincs benne szó. A kiadvány sokkal inkább egy meglepően széleskörű információs tárház, a város működését biztosító politikai, gazdasági, kulturális hivatalok, szervezetek, vállalkozások személyi és ügyrendi felépítéséről, elérhetőségéről. Az adatokat az „utolsó békeév”, végén, 1913 utolsó napjaiban zárták le, hiszen a kiadványt 1914 legelején már kézbe lehetett venni. A könyvben százat megközelítő számú hirdetmény és reklám is olvasható, a hirdetők nyilván hozzájárultak a kiadás költségéhez.

Az első oldalakat az új esztendő *naptára* foglalja el, mégpedig a város felekezeti összetételének megfelelő beosztással; a katolikus, a protestáns és a görög-orsz névnapok, jeles napok feltüntetésével (az első azért az országos irányvo-

nalnak megfelelően; a katolikus...). A zsebkönyv közrendészeti jellegének megfelelően először a *háztulajdonosok kötelességeivel*, a lakbérleti rendelettel, a bérkocsikra vonatkozó szabályokkal, a csatornázási, a vízvezetéki, és az építési rendeletekkel, valamint a cselédek felmondási idejének szabályozásával foglalkozik. Ebből megtudható pl., hogy a háztulajdonosok kötelessége „a ház előtti járdát május 1 és október 15 között száraz időben reggel 7 óra előtt tiszta vízzel fellocsolni”, tűz esetére az udvaron hordóban vizet, és a tetőre történő feljutást biztosító létrát tartani... 1911-től már országos rendelet szólt arról is, hogy a balesetek elkerülése érdekében a járdaszinttől 2,5 m-nél alacsonyabban kifelé nyíló ablakokat befelé nyílóvá kell átépíteni. „Szabadszemélyek (kéj nők) bérleménybe történő beköltözését, amennyiben a bérbeadó előtt ily minőségük a bérlet megkötéskor tudva nem volt, a bérbeadó eltilthatja...”

A zsebkönyv több mint 30 oldalon keresztül ismerteti a *bérkocsik üzemeltetésére* vonatkozó tudnivalókat. Bérkocsis Debrecenben csak a „magyar nyelvben jártas, magyarul írni-olvasni tudó, józan életű, megbízható és ragályos vagy undort gerjesztő betegségben nem szenvedő személy” lehetett. A „bérkocsi hajtási jogosítványt” rendőrségi vizsgálással lehetett megszerezni. Tilos volt a vendégszállítás közben dohányozni (!), ostort pattogatni, az állomáshelyen tiltott volt, pl. a trágár beszéd, a kártyázás stb. Érdekes az is, hogy az időre megrendelt kocsi pontos érkezése érdekében a megrendeléskor a két félnek egyeztetni kellett órájukat (erre esetleg a toronyóra is megfelelt?)! A bérkocsis csak 5 és 15 év közötti korú lovakat alkalmazhatott, rúgós, harapós, csökönyös lovat az állatorvos eltilthatta. A „vasúti állomásoktól a vámsorompók által határolt terület bármely pontjára” nappal egy fogatú bérkocsin a fuvardíj 1 korona, éjjel 1 K 60 fillér volt. A fejezet a taxikról épp, hogy csak említést tesz, a várható szabályozást „... azon esetre, ha a tapasztalat szerint a gépjármű kocsik a forgalomban beválnak...” későbbre ígéri. 1914-ben már voltak vízfogyasztást mérő órák, amelyek leolvasását a „vízmérnöki hivatal közlegei” végezték. A mérőóra állását az ún. „vízdíjkönyvecskébe” feljegyezték. A „szokatlanul nagy fogyasztást mutató adatot színes irónnal” alá kellett húzniuk, „hogy erre a körülményre a magánvezeték tulajdonosának figyelme felhívassék.” A balesetmentes közlekedés szolgálta az is, hogy „lógó üzlet-czímerek, mint pl. borbély-tányér, czukorsüveg stb. kiakasztása tilos”, a gyalogjárdákon a veloczipéd (kerékpár) használata szintén tilos, továbbá „a kintornásoknak, más vándor zenészeknek, majom, medve és egyéb állatmutogatóknak” a szórakoztatáshoz rendőrségi engedélyt kellett kérni.

A város évszázadok óta jelentős *vásártartó hely* volt, a vásárok időpontjai és jellege szintén szerepel az útmutatóban (2. ábra). Többsége állatvásár volt, de negyedévente volt vásárnap a „bőr, gyapjú, méz, dió stb.” adásvételére is. Ilyen „országos sokadalom” idején egyébként a szigorúan 100 bérkocsira szóló engedélyszámot időlegesen felemelhették.

138 Ozory: Debreczeni Utmutató.

Debreczen sz. kir. város 1914. évi országos vásárainak jegyzéke.

I. Remete Antal-napi vásár.

Január 5., 6., 7.: hétfő, kedd, szerda: bőr, gyapjú, méz, dió stb., továbbá toll, iparcikkek, gabona és terményvásár. — Január 10., 11., szombat, vasárnap sertésvásár. — Január 11., 12., vasárnap, hétfő lóvásár. — Január 12., 13. hétfő, kedd baromvásár.

II. Szent-György-napi vásár.

Április 20—21—22., hétfő, kedd, szerda bőr, gyapjú, méz, dió stb., továbbá toll, iparcikkek, gabona- és terményvásár. — Április hó 23—24., csütörtök, péntek juhvásár. — Április 25—26., szombat, vasárnap sertésvásár. Április 26—27., vasárnap hétfő lóvásár. Ápr. 27—28., hétfő, kedd baromvásár.

III. Nagybaldogasszony-napi vásár.

Augusztus 3—4—5., hétfő, kedd szerda bőr, gyapjú, méz, dió stb., továbbá toll, iparcikkek, gabona és terményvásár. — Augusztus 6—7., csütörtök, péntek juhvásár. — Augusztus 8—9., szombat, vasárnap sertésvásár. — Augusztus 9—10. Vasárnap, hétfő lóvásár. — Augusztus 10—11., hétfő, kedd, baromvásár.

Tóth Jánosné szatócs-üzlete
Kisúti György utca 40. sz.
Régén fennálló üzletében mindenemű fűszer és csémege jutányos áron beszerezhető.

Ozory: Debreczeni Utmutató. 139

IV. Dienes-napi vásár.

Október 12—13—14., hétfő, kedd, szerda, bőr, gyapjú, méz, dió stb., továbbá toll, iparcikkek, gabona és terményvásár. — Október 15—16., csütörtök, péntek juhvásár. — Okt. 17—18., szombat, vasárnap sertésvásár. — Október 18—19., vasárnap, hétfő lóvásár. — Október 19—20., hétfő, kedd baromvásár.

V. Hortobágyi állatvásár.

Junius 18-án a hortobágyi vendéglő előtti vásártéren fog megtartatni.

VI. Heti vásárok kedden és szombaton tartatnak.

Jegyzet. Nyers termények és iparcikkek a vásár egész területe alatt árusíthatók.

12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----

Úgy tűnik, hogy a város működésében fontos szerepet játszó személyiségeknek a lakhelye – polgármestertől a bankigazgatón keresztül a rendőrökig és múzeumi alkalmazottakig – *nyilvános adatnak* számított. Ennél is meglepőbb, hogy a zsebkönyv felsorolja a különféle városi bizottságokban szavazati joggal rendelkező, ún. virilis polgárok közül a legtöbb adót befizetőket. Egy ilyen névsort nyilvánosságra hozni, ma – amikor lépten-nyomon hivatkozunk az átláthatóságra, a nyilvánosságra – csaknem elképzelhetetlen. 1914-ben mindenki olvashatta, hogy kik a legtöbb adót fizető, közhivatalt is ellátó polgárok (4. ábra).

4. ábra: A legtöbb adót fizető bizottsági tagok

következő évek szomorú történései során a M. kir. 3. honvéd gyalogezred parancsnokának, Stadler István ezredesnek (Verbőczy [!] u. 2), alezredesének, Thay Mártonnak (Csapó u. 59.), őrnagyainak: Péter Lajos (Szappanos u. 12.), Keill Elemérnek (Honvéd u. 30.) vagy Tomcsányi Árpádnak (Eötvös u. 27)? A Városi vámhivatal ismertetéséből kitűnik, hogy a város 12 kivezető útján volt vámsorompó, és 5 helyen dolgoztak a szállított áru lemérését végző mázsamesterek.

A listán összesen 95 név szerepel, a legváltozatosabb foglalkozásúak kereskedők, orvosok, földbirtokosok, ügyvédek, de van közöttük, pl. nyugalmazott honvéd százados, főmérnök, bádogos, hentes, tanár, építész, erdőmester is. A 77. név, pl. Dr. Baltazár Dezső ref. püspöké, „aki lakik a Hatvan u. 1 szám alatt, telefonja 822.”

A könyvből nem maradhatott ki az „1914. évben Debreczenben élő 1848–49-es honvédek” névsora sem. Az adatgyűjtők 34 egykori őrmesterről, tüzemesterről, tizedesről, vagy ún. „közvitézről” tudtak.

Igen terjedelmes az egyes városi és állami hivatalokban dolgozók, a rendőrség, az ügyészség, az adóhivatal, a dohánybevéltő, a vámhivatal, a posta, a vasút stb., ill. a tekintélyes haderőt befogadó laktanyákat igazgató személyek névsorának, beosztásának ismertetése. Vajon mi lett a sorsa az el-

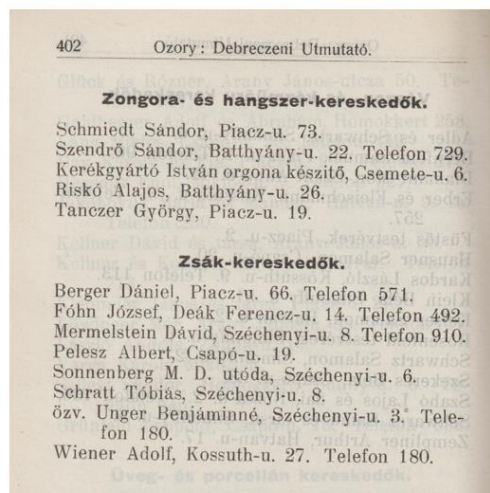
Állami iskolák.				
Debreceni m. kir. gazdasági akadémia.				
Pallag. Telefonszám 285.				
Kerpely Kálmán	gazd. akad. igazgató.			
Sztankovics János	gazd. akad. h. igazgató.			
Dr. Széll László	gazd. akad. rendes tanár.			
Takács Zsigmond	gazd. akad. rendkívüli tanár.			
Gass Gyula	"	"	"	"
Herdliczka Ernő	"	"	"	"
Stolp Ödön	"	"	"	"
Dr. Rapaics Ramund	"	"	"	"
Dr. Kovács József	gazd. akad. segéd tanár.			
Dr. Rácz Mihály	gazd. akad. segéd tanár.			
Reinbach Béla	"	"	"	"
Szaich Ernő	gazd. akad. intézősegéd.			
Keztyüs Lajos	"	gyakornok.		
Velich István	gazd. akad. főkertész.			
Herdiczka Béla	gazd. akad. titkár.			
Kálmánchey Mária	gépirónő,apidijas.			
Keller Károly	akad. házmester.			
Nánássy Mihály	akad. szolgál.			
Nagy István	"	"	"	"
Tóth Lajos	"	"	"	"

5. ábra: A pallagi Gazdasági Akadémia tanárai

1914-ben a város legpatinásabb állami fenntartású oktatási intézménye még nem az egyetem, hanem a pallagi Gazdasági Akadémia volt. Ennek tanárait ugyancsak lakcímük megadásával szerepelteti a zsebkönyv (5. ábra), sőt ma már ugyancsak szokatlan módon névvel és címmel felsorolja az iskolaszolgákat (!) is. Ennek tükrében is el lehet gondolkodni a munka megbecsülését annyira hangoztató jelenkorunk hozzáállásán. Érdekes, hogy a tanárok szakterülete nem szerepel a nevek után, ezt csupán (más iskolák-nál) a tornatanár, az egészségtanár és a hitoktatók esetében tüntették fel.

Az útmutató egyik legvastagabb fejezete a *biztosítóintézetek, takarékpénztárak és takarékszövetkezetek* felsorolását tartalmazza. 1914-ben a városban 21 biztosítóintézet, 37 takarékpénztár és szövetkezet működött. Ez összesen 58 pénzforgalmi intézet. Ma ennél biztosan kevesebb található Debrecenben. A bankszektor nemzetközisége igen magas szinten állt, volt osztrák, holland, porosz, francia és angol érdekeltségű pénzintézet, a takarékszövetkezetek sorában pedig ilyeneket találunk: Fillérbank szövetkezet, Kisbirtokosok hitelszövetkezte, Tiszavidéki mezőgazdák takarékszövetkezte stb. Az igazgatósági, a felügyelő bizottsági és a tisztviselői kart alkotó személyeknek itt is olvasható a lakcíme, és nem feledkeztek meg a pénztári szolgákról és az eljárókról sem... Az Osztrák-Magyar Bank debreceni fiókintézetének (Arany János u. 1, Telefon: 38, Hivatalos órák de. 8–2 óráig) pl. összesen 16 dolgozója volt; Wilhelms Emil főnöktől (lakik: Arany J u. 1/b) Baranyi János szolgálgaig (lakik: Arany J. u. 33) bezárólag.

Debrecen évszázadokon át főleg mezőgazdasági termékekkel kereskedő város volt. Természetes, hogy a zsebkönyv nagy terjedelemben ismerteti a *kereskedők* adatait. A hagyományos bőr, libahús, sertés, posztó, liszt, szappan és terménykereskedők mellett azért száz éve már volt a városban néhány ékszerkereskedés, lámpa- és pl. gyógy árú forgalmazó is. A Piac utcán egymáshoz közel 4 „fényképészeti cikk” kereskedő hirdette magát, fűszerkereskedők cím alatt pedig 32 cég található a könyvben. A kiválasztott oldal (6. ábra) ez a kettősséget

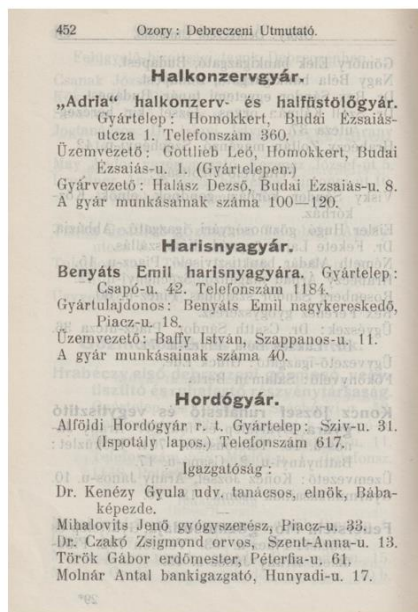
6. ábra: Debreczen iparosai

hosszabb az asztalosok névsora volt, 111 vállalkozó, de borbély (78), hentes (87), kocsmáros (58), és lakatos (80) szintén szép számmal volt a városban. A négy mézeskalácsos mellett, az új igényeknek megfelelően már dolgozott 17 „világítási és vízvezetési szerelő” is. A századelő élénkülő idegenforgalmát 15 *szálloda* igyekezett kiszolgálni, volt ezen fölül 11 szállásadással foglalkozó vállalkozás is. A 15 szálloda összesen 269 kiadó szobával rendelkezett. (A „Bika” szállodat átépítés alatt állónak jelzi, a ma is álló épület csak 1915-re lett kész.) A híres Angol királynő, a Fehér ló, a Debreczen, vagy a Royal nevű szállók mellett volt „Magyar világ” (Petőfi tér 9, Tulajdonos: Emerich Arnold, Telefon: 367), vagy a Deák Ferencz u. 24 alatt a Zöldfa nevű szálloda. A legtöbb, mintegy 70 szobával a Frohner szálló rendelkezett (Piacz-utca 67. Tulajdonos: Rosenberg Adolf és fiai, Telefon: 86.). A vendéglők száma 87 volt, néhol egész sűrűn egymás mellett sorakoztak, pl. a Hatvan u. 47, 55, 61, 64 és 71 alatt is működött egy-egy.

A *gyárípar* szintén túlnyomórészt az élelmiszer és mezőgazdasági termékek feldolgozásával foglalkozott. Volt dohány, hordó, patkó, szalámi, téglá és szalagszövő gyár, de megjelent néhány modern profilú is, pl. az „Adria” halkonzerv és halfüstölő gyár (7. ábra), harisnya gyár, kötszergyár, doboz gyár, sőt elektrotechnikai (!) gyár. Ez utóbbiról ennyi információ van; „Első debreczeni elektrotechnikai és csillárgyár és villamos vállalat. Gyártelep és üzlet: Széchenyi u. 55, Tulajdonos: Földvári Mór. Munkások száma: 40”. A legtöbb munkást a dohánygyár foglalkoztatott, csaknem 1000 embert, de tekintélyes üzem volt Falk Ármin és Társa Kefegyára is, 500 munkással. Érdekes, hogy a gyárak igazgatósági, vagy felügyelő bizottsági tagjai között általában helyet kaptak ismert közéleti

jól példázza: az 5 *Zongora- és hangszer-kereskedő* után az abc-sorrend szerinti felsorolás 8 *Zsák-kereskedőt* említ... Együtt élt tehát a városban a hagyományos gazdasági profil, de már a polgárosodó világ szükségleteit kielégítő céghálózat is.

Az *iparosok* címszó alatt közel 1000 vállalkozó neve, címe szerepel. Az iparosok előljáróságának 24 tagja volt, tehát hivatalosan ennyi szakmacsoportot különítettek el. Még szerepel a gubás, a kerékgyártó, a kötélverő, a tímár és a mészáros, de már megjelenik az aranyműves és a kályhás is. Leg-

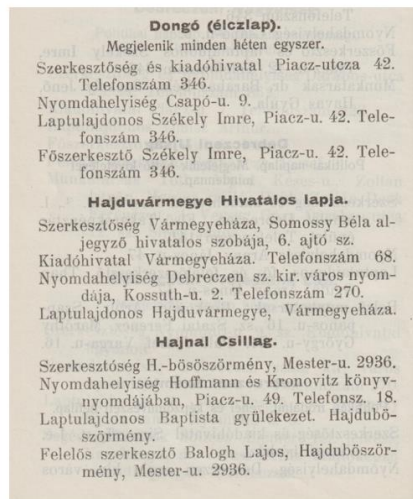

7. ábra: Debreczen iparosai

sorolása következik (8. ábra). Megtudhatjuk pl., hogy a 14 nyomda közül egy a Reggeli Újság saját nyomdája volt és a városnak is volt egy külön könyvnyomdája. Ennek ellenére a szóban forgó Debreceni útmutatót nem a városi nyomda készítette, hanem Mihály Sámuel könyv- és műnyomdája, amely 12–15 munkással a Piac u 58. alatt működött. 1914-ben 18 napi, heti, vagy havi lap jelent meg a városban. Köztük a *Debreceni Szemle*. Érintettségünk révén idézzük a teljes bekezdést: „Debreceni Szemle: Politikai, irodalmi, zenei és képzőművészeti hetilap. Szerkesztőség és kiadóhivatal: Simonffy-u. 1 c. Városi bérház. Nyomdahelyiség: Debrecen szabad kir. város könyvnyomda vállalata, Kossuth-utca 2. Telefonszám 270. Felelős szerkesztő és laptulajdonos: Szathmáry Zoltán, Főmunkatársak: dr. Kardos Elemér, dr. Tóth Árpád.”

személyek is. Néhány név ismétlődően előfordul, pl. a Czukorka- és csokoládégyár, a Hordógyár, és az Erzsébet-malom Rt. igazgatóságának egyaránt tagja volt Dr. Kenézy Gyula udv. tanácsos orvos, a Bábaképezde ig. tanára. A Fémárugyár és a Debreczeni trágyagyár (igen ilyen is volt) igazgatóságának egyformán elnöke volt Gróf Degenfeld József főrendiházi tag, református egyházkerületi főgondnok. A Debreczeni első Lámpabél- és Szalagszövőgyár öttagú igazgatósága pl. egy sertéskereskedőből, egy bankigazgatóból, két nagykereskedőből és egy ügyvédből állt. A bitumenes kátrányos útburkoló anyagot gyártó üzemre használt „tarmac” szó azóta teljesen kiveszett a hazai szóhasználatból.

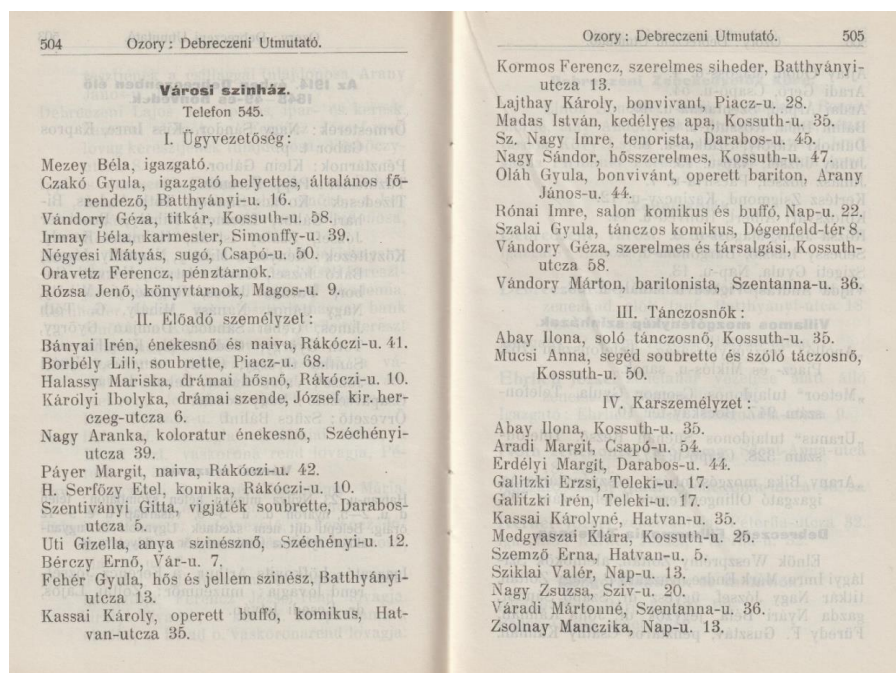
A zsebkönyv következő fejezetében a nyomdák, jótékonysági intézmények, társas körök, dalegyletek és *hírlapok* fel-

8. ábra: Debreczen lapjai

A *jótékonyági intézmények* között volt Gyermekvédő egyesület, Izraelita nőegylet, Önkéntes mentőegyesület, Munkásbetegsegélyző, Szabadiskola, Székely Társaság stb. Ezek vezetői általában jogakadémiai tanárok, orvosok voltak, de itt is felbukkan Baltazár Dezső püspök, vagy Dégenfeld József korábbi főispán neve. A korszellemet jelzi, hogy leginkább itt találunk a zsebkönyvben *női neveket*. Száz évvel ezelőtt csak kevés helyen fért bele a férfivilágba néhány hölgy neve; néhány elhunyt iparos, vagy bérkocsis helyét átvevő özvegy neve jelenik meg, egy-egy gépirónő a bankokban, az okleveles szülésznőkn kívül pedig csak az ún. „nőipar iskola” foglalkoztatott hölgyeket. A jótékonyági intézmények vezetésében viszont megjelenik pl. Perényi Helén bárónő (Vöröskereszt), Géresi Kálmánné (Evang. Filléregylet) és mások.

A város színes közéletének apró részleteibe enged bepillantani a „különlék” cím alatt összefoglalt felsorolás, ahol szerepel a városi Hordójelző Hivataltól az Érdemkereszt tulajdonosok névsorán keresztül a zenetanárokig (pl. cimbalomtanár), a hordárokig, és kézizálog intézetekig, vagy a messenger-boy vállalatig (!) sokféle közérdeklődésre számot tartó információ. Ezek sorában találjuk a *városi színház* teljes személyzetének felsorolását (9. ábra) is.

9. ábra: A városi színház személyzete

Innen kiolvasható, hogy 1914-ben pl. Páyer Margit játszotta a „naiva”, Károlyi Ibolyka a „drámai szende”, Madas István a „kedélyes apa”, Kormos Fe-

rencz a „szerelmes siheder” szerepeket. Természetesen a művészek lakcíme itt is szerepel a könyvben. Megtudható a zsebkönyvből az is, hogy kik ajánlkoztak a városban nyelvtanárnak, festőnek, szobrásznak, volt négy mozi-vállalat, továbbá Kézügyesítő egyesület és Műpártoló egyesület is.

Ozory: Debreczeni Utmutató. 577	
Egymalom-utca.	
1. özv. Bökönyi Józsefné magánzó.	21
2. Ungvári József és neje Jobbágy Róza, ser- teskereskedő.	22
3. özv. Bányai Sándorné.	23
4. Szabó István és neje Rab Aranka, hivataln.	24
5. Molnár András, magánzó.	25
6. Szabó József, táv. felügyelő.	26
7. Ercesey Gyula vm. aljegyző.	27
8. Kerekes László, hivatalnok.	28
9. Debreczeni ref. egyház.	29
Eötvös-utca.	
1. Blaskovics Mihály, lakatos.	30
2. Török Gábor, erdőmester.	31
3. Weiner Ferenczné, magánzó.	32
4. Balkányi Ede, orvos.	33
5. özv. Vincze Antalné, magánzó.	34
6. Veréb Lajos és neje Nőé Viola, géplakatos.	35
7. Bodola János és neje Hernádi Erzsébet, hiv.	36
8. Sztraka József, bádigos mester.	37
9. Julow Lajos, vasöntőde tulajdonos.	38
10. Komlósi Dániel és neje, Bösörmenyi Mária, csizmadia.	39
11. Dávid Sándor és neje, Csomai Ágnes, tanító.	40
12. Debreczen sz. kir. város.	41
13. Nagy József, szűcs.	42
14. Tőkés Imre és neje Nagy Klára, csizmadia.	43
15. Poroszlay Károly, hivatalnok.	44
16. Debreczen szab. kir. város.	45
17. Kovács István, gazdálkodó.	46

10. ábra: Debreczen lakosai

lag magánzók, iparosok, földművesek laktak. A foglalkozásokat olvasva felbukkan néhány ma már önálló szakmának aligha tekinthető megjelölés; tepszi árus, sorompó-őr, ablaktisztító, derékfűző-készítő, talyigás stb. A város differenciált élelmiszer és mezőgazdasági profilja miatt a szakterületek nagymértékben *specializálódtak*, a pékek mellett, pl. volt külön perecsütő, külön szakma volt a kávémérőé, a túróárusé, de volt, aki mázsálóként, vagy szénakereskedőként határozta meg magát. Debrecen DNy-i szélén, az 1944-ben lebombázott Késes- és az Erzsébet utca a város egyik közbiztonsági problémagóca volt. Talán nem véletlen, hogy pont itt működött Kopcsa Mihály és neje Szolnoki Zsuzsánna két bordélyháza is. A bőrkikészítés tudvalevőleg igen kellemetlen szaggal járó tevékenység. Emiatt a tímárokat hagyományosan a város szélére „száműzték”. Megfigyelhető ez a folyamat Debrecen esetében is, hiszen a város akkori DK-i szélén, a Teleki utcában 17, a szomszédos Vígkedvű Mihály utcában 16 tímárnak volt háza. Az előbbi utcákkal párhuzamos, belváros felé eső Tímár utcában viszont 1914-ben már csak három bőrcserző lakott, a város növekedésével tehát

Mai szemmel nézve a zsebkönyv utolsó csaknem 200 oldala tartalmazza a talán legmeglepőbb adatokat, ti. fel van sorolva mind a 143 utca, ill. tér, minden ingatlanának *házszám szerinti tulajdonosa és a foglalkozása* (10. ábra).

Az adatokból számos érdekes szociálgeográfiai következtetést lehet levonni. A társadalmi státusz szerinti *területi elkülönülés*, pl. nem volt kizárólagos, a Piac utcán is volt háztulajdonos pék és bádigos mester, mint ahogy a kevésbé exponált utcákban is lakott néhány ügyvéd, orvos, virilis kereskedő (pl. a Kút u. 84 alatt volt Poroszlay Károly bankigazgató lakása). A foglalkozási homogenitás inkább a városfal 1860-as években bekövetkezett felszámolása után kimért új utcákban jellemző. A Kút- a Nyíl- és a Homok-utcákban pl. szinte kizáró-

ezek a műhelyek fokozatosan kifelé szorultak. Az ingatlantulajdonosoknak nagyjából fele „magánzóként” vagy „háztulajdonosként” szerepel. De hogy pontosan mit takart az „utazó” megjelölés, azt már nehéz volna kideríteni... Ha a hivatalok esetében hiányoltuk a nők jelenlétét, a háztulajdonosoknál megállapítható, hogy a listákon gyakran szerepel női név, és szintén gyakori, hogy feleségeként résztulajdonosa volt az adott ingatlannak. A neveket olvasva egyértelmű, hogy a városban ingatlannal rendelkező lakosság nagy többsége magyar volt. A viszonylag kevés *idegen hangzású név* többnyire német (zsidó), elvértve szláv (szlovák, szerb, horvát) gyökerekre utal.

A helyszíneket, utcákat egyébként viszonylag könnyű azonosítani, bár a zsebkönyv (sajnos) *városterképet* nem tartalmaz, de a 30 évvel ezelőtti közterületi visszanevezéseknek köszönhetően túlnyomórészt ma is meglévő nevek szerepelnek. Nem kapta vissza korábbi, könyvben szereplő nevét a Kálvin tér; az akkori Egyház-tér, a gróf Degenfeld tér (ma Dósa nádor tér), a mai Bajcsy-Zsilinszky u. száz éve József kir. herceg utca néven futott, a mai Füredi-utca pedig az uralkodóról, Ferencz Józsefről volt elnevezve. Ez utóbbi térség annak idején már igencsak a város széle volt, az egykori István gőzmalmon túl (a mai Malompark bevásárló központtól), kifelé a Vénkert, az Újkert, a Sestakert még összefüggően szőlőskertek voltak. A szabadság 1848-as „örvárosa” tehát az utca elnevezéssel gesztust gyakorolt ugyan a császár felé, de azért nem megalázkodva, mert egy meglehetősen periférikus utcát nevezett el az egykori nagy ellenfélről. Remélhetőleg egyetlen 48-as honvédnek sem kellett ebben az utcában laknia... (Érdekes, hogy a könyvben Verbőczy és Vesselényi neve sehol sem szerepel w-vel.) A város beépített része egyébként 1914-ben nagyjából a Bem-tér – Árpád-tér – Attila-tér – Nagyállomás – Külső-vásártér és a Pesti-utca által határolt területet jelentette. Ennél kijebb már csak szőlőskertek, temetők, katonai raktárak voltak, ill. egy-egy gyár, pl. a dohánygyár és a légszeszgyár működött.

A zsebkönyv utolsó néhány oldalán „Tévedésből kimaradtak és időközi változások” fejezetcímmel ismerteti a Kereskedelmi Tanintézet tanári karát, az időközben ügyvédi névjegyzékbe felvetteket, az állatorvosok listáját és a Pénzügyi tisztviselők Kuglizó egyletének vezetőségét... Apropos sport! Úgy tűnik a város sportélete nem volt túlságosan élénk; volt Lovaregylet, Vadásztársulat, Polgári lövész-egyesület, a valódi testedzést azonban lényegében csak a Tornaegylet és a Vívóklub képviselte.

Úgy reméljük, hogy a könyv tartalmának rövid áttekintésével sikerült sajátos szemszögből érzékeltetni a város Nagy Háború előtti utolsó éveinek működési rendjét, élénk mindennapjait, egy elmúlt világ nagyvárosának ma már sok tekintetben meglepő részleteit.

Egy debreceni diák hollandiai katonai pályája és hazai emlékezete

Bozzay Réka

néderlandista, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem

Bátori Sigray Mihály neve és élete kevésbé ismert a holland-magyar kapcsolatok kutatói előtt. A koraújkorral foglalkozó történetírás nagy hangsúlyt fektetett a látványosabb eredményekkel kecsegtető kulturális kapcsolatok kutatására, de kevesebbet a gazdasági vagy hadtörténeti vonatkozásokra. Itt az ideje tehát, hogy – újra – felhívjuk a figyelmet a Hollandiában páratlan katonai karriert befutó Bátori Sigray Mihály életére és emlékezetére.

Sigray Mihály feltételezett portréja (A 'Sigray alapítvány emlékünnepe Nagykőrösön
1911. szeptember 10. napján. Nagykőrös. 1912. I. n.)

A Sigray család nevét adó település Szepes vármegyében a Szepesolasziból Szepesváralja felé vezető út mentén fekvő Zsegra község volt, amelyet régi források Sibra alakban emlegetnek. A nemesi őseit a 13. század utolsó negyedéig

visszavezető családnak¹ a 17. században három nagyobb ága ismert: a Dunántúlon élő ág Felső- és Alsósurányi előnévvel bárói, majd grófi rangot nyert,² a második ágból 1637-ben Sigray János Zsegrán kapott adományt.³ Ez a két ág a katolikus vallást követte.⁴ A harmadik ág a török hódítások, német hadjáratok és a kuruc szabadságharcok következtében végül Szabolcs vármegyében Bátor és Nyírbátor környékén telepedett le és a bátori előnevet kezdte használni. A család ezen ága a református vallást vette fel.⁵

A bátori Sigray családból származó Mihály 1705 körül születhetett.⁶ A Debreceni Kollégiumban a törvényeket 1726. szeptember 17-én írta alá.⁷ 1726-ban és 1732-ben mint tógátus diákot classis praeceptornak, vagyis az alsóbb osztályok tanítójának alkalmazták.⁸ A kollégiumi tanulmányai elvégzése után 1732-ben Kecskemétre, majd egy évvel később Nagykőrösre került rectornak (a partikuláris iskola tanítójának).⁹ Mielőtt Pest vármegyében letelepedett volna, Szabolcs vármegye karaitól és rendjeitől kérte nemessége igazolására testimoniális kiállítását, melyet az Újfehértón tartott megyei közgyűlés 1730. július 13-án számára ki is adott.¹⁰ Ezt a nemesi bizonyítványt Pest, Pilis, Solt vármegye 1736. szeptember 2-án tartott közgyűlése kihirdette, bejegyezték a vármegye igazolt nemesei közé.¹¹ Nagykőrösön megnősült, Kőrösi Kovács István nagykőrösi közbirtokos és Bozó Ilona lányát, Sárát vette feleségül 1734. február 23-án.¹²

Bátori Sigray Mihály a Szegedinác Péro-féle felkelés idején állt először katonának. A török háborúk után a déli határőrvidék rác (szerb) katonái elvesztették korábbi kiváltságaikat, és ez komoly feszültséget szült, amihez hozzájárult a Habsburgoknak az ortodox szerbekkel szembeni katolizációs politikája. Péro és

¹ Benkó Imre: *Nemes családok Nagykőrösön 1848 előtt*. Nagykőrös. 1908. 281.; Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. 9. Bp. 1915. 341.

² Benkó: i. m. 281.

³ Uo. 281.

⁴ Kempelen: i. m. 342.

⁵ Uo. 342.

⁶ Nyírbátori keresztelési anyakönyvek csak 1749-től állnak rendelkezésre, így pontos születési idejét nem tudjuk.

⁷ Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában I. A kollégiumi levéltár repertórium. Diáknévsorok 1588–1792. Iskolán kívül lakók névsora. Szerk. Szabadi István. Debrecen. 2013. 401. Nr. 5041. Sigray Bathori Michael néven szerepel.

⁸ Kempelen: i. m. 342.

⁹ Uo. 342.

¹⁰ Benkó I.: i. m. 282. Az eredeti dokumentum ma is megvan a család tulajdonában. Sigray Mihály személyes okmányai 1730–1748. (magángyűjtemény), a továbbiakban Személyes okmányok.

¹¹ Uo.

¹² Benkó: i. m. 282.

több határőrvidéki kapitány Bács és Szerém vármegyék lakóit fegyverbe hívta, a mozgalmukhoz szerbek mellett a korábban katonáskodó, majd jobbágyi sorba került magyarok is csatlakoztak.¹³ A lázadók ellen Halász Péter felsőbb rendeletre Nagykőrös és Kecskemét városát is harcba hívta. Sigray Mihály önként csatlakozott Halász seregéhez és a körösi csapat strázsamestere lett.¹⁴ A lázadást végül leverték, Pérót és a felkelés vezetőit 1736 áprilisában halálra ítélték.¹⁵

Sigray Mihály a hadakozásból hazatérve már nem tanárként folytatta pályafutását, hanem a városi közéletben vállalt közbirtokosként szerepet, városi szenátornak is megválasztották. A település közéletében való részvétele viszont nem volt sikeres. Benkó Imre a nagykőrösi családokról szóló könyvében leírja, hogy Sigray a tanáccsal összeütközésbe került.¹⁶ A történet részletei a Sigray családban szájhagyományként éltek tovább. Benkó könyvének megjelenése után Bátori Sigray Pál – ügyvéd, Pest megyei földbirtokos, alispán, Sigray Mihály egyenes ági leszármazottja – Benkó Imréhez intézett levelében úgy írta le, hogy „Sigray Mihály egyszer a nagykőrösi tanácsülésben a város főbírájával összeszólalkozott, amikor a főbíró úr annyira megfélemedezett magáról, hogy a Mihály úr kalapját a fejéből kikapta és a nyitott ablakon át az utcára kidobta, amiért viszont a Mihály úr a főbíró felpofozta, és hogy az ebből előre látható kellemetlenség is befolyással lett volna a katonasághoz való beállítására.” Sigray Pál azzal a kéréssel fordult Benkóhoz, hogy a vitára vonatkozó adatokat küldje el családi irattára számára.¹⁷ Benkó válaszelevelében tudatta, hogy a tanácsi jegyzőkönyvben „az összeütközés módja nincs leírva (...), hanem csak a tanács megtorló intézkedése.”¹⁸ Benkó szerint a konfliktus valamikor 1736 novemberében történhetett, vagy legalábbis a tanács ekkor ítéltkezt az ügyben,¹⁹ a következőképpen: „Sigray Mihály káromkodó és helytelen magaviseletéért, kivált a Nemes Város Főbíráján publice tett motskos és kisebbítő tselekedeteiért és következhető gonoszoknak eltávoztatásáért a Tanácsbul kitiltatik közönséges akaratbul és többé Tanácsbéli személynek nem esmértetik. Minthogy pedig némellyek a Nemes Tanács közül jelen nem voltak, hanem midőn ő kegyelmek maguk voxakat fogják adni ezen matériában circumstantialiter a Város Protocollomában improtocoltáltassék, accedálván ez is a circumstantiához, hogy a most élő Becsülletes Tanácsbéli Személlyek életében nem acceptáltatik, azután élő személyek lássák, quid facturi essent.

¹³ Tarján M. Tamás: *1735. április 27. Kirobban a Szegedinác Péró-féle felkelés.* www.rubicon.hu, letöltés 2020. Febr. 23.)

¹⁴ Benkó: i. m. 282.

¹⁵ Tarján M.: i. m.

¹⁶ Benkó I.: i. m. 282

¹⁷ Személyes okmányok. Bátori Sigray Pál levele Benkó Imréhez, 1908. okt. 30.

¹⁸ Uo. Benkó Imre levele Bátori Sigray Pálhoz, 1908. nov. 4.

¹⁹ Uo. Benkó Imre levele Bátori Sigray Pálhoz, 1908. nov. 22.

Die 29 Novembris N. Nyári Mihály, Kecskeméti György, Katona Gergely, Barta János és Bajomi Péter Uraimék mint becsülletes Tanácsbéli Személyek ezen fellyebb megírt dologban voxai is accedáltak, hogy Sigray Mihály ennekutánna eő kegyelmektől Tanácsbéli Személlynek nem fog esmértetni.”²⁰

Nagyon szigorú döntést hozott tehát a városi tanács, hiszen a határozat értelmében a még élő tanácsstagok életében nem vehették vissza Sigrayt maguk közé. Talán igaza volt Sigray Pálnak, hogy ez a konfliktus készíthette arra ősapját, hogy a földbirtokosi életforma helyett a katonaságot válassza. Sigray Mihály későbbi életéből fennmaradt források nem igazolják a városi tanács döntésének jogosságát, mivel azokból egy bátor katona, szerető férj és istenfélő ember képe bontakozik ki, ezért a tanács szigorú döntése mögött talán személyes bosszút is sejthetünk.

Sigray tehát katonának állt. Pályája a Mária Terézia trónra lépését követő osztrák örökösödési háború kirobbanása után gyors emelkedésnek indult. Sziléziába került, ahol Halász Péter ezredében 1741. április 8-án kapitánynak választották meg, s a megyei rendek életfogytig havi 60 forintos fizetéssel jutalmazták.²¹ Feltehetőleg kitüntette magát a harcokban, ugyanis 1741. július 4-én a hadi tanácstól – Pozsonyban kelt paranccsal – a Beleznay-féle huszárezredbe kapott kinevezést, mint királyi lovas százados (königlicher Rittmeister).²² Ezzel a döntéssel a felkelő nemesi seregből az állandó hadseregbe vették át, ahol ezután 75 hónapon keresztül szolgált.²³

A Beleznay huszárok 1742 tavaszán Brünn (ma Brno Csehországban), majd a morva-sziléziai határ környékén harcoltak.²⁴ Ebből az időszakból ismert Sigray két levele, melyeket feleségéhez írt. Az első 1742. április 12-én kelt Bruncében (Brno),²⁵ ahol a huszárok a várat védték. Ebből az írásból egy roppant gyöngéd, feleségével és gyermekével szeretettel törődő férj és apa képe rajzolódik ki, aki örömmel fogadta neje hozzá írt levelét és reményét fejezte ki, hogy kisfia, Istvánka, hamarosan kigyógyul a himlőből. Sigray a távolból is törődött családjá-

²⁰ Uo. Benkó Imre másolata a nagykőrösi tanács 1736. november 21-én kelt jegyzőkönyvéből

²¹ Személyes okmányok. Kinevezési okirat kelt 1741. ápr. 8.

²² Uo. A felvételt igazoló dokumentum kelt 1741. júl. 4.

²³ Benkó I.: i. m. 282–283.

²⁴ Bánlaky József: *A magyar nemzet hadtörténelme*. 19. fejezet III. Károly, Mária Terézia és II. József kora (1716-1790). www.arcanum.hu, letöltés 2020. febr. 23.

²⁵ Brunce települést Kállay Kálmán a Sigray emléktábla avatása során tartott beszédében Brüsszellel azonosította. In: Batori 'Sigray Mihály emléktáblájának ünnepélyes felavatása a debreceni Kollégiumban 1941. június 8-án. Debrecen. 1941. 7. – Brunce vagy Brünce Brünn-nek/Brnonak a korban használt másik neve volt. A Beleznay-féle huszárezred mozgása is – amelyben Sigray Mihály ekkor még szolgált – azt támasztja alá, hogy Sigray ekkor még Morvaországban volt. D. Dr. Kállay Kálmán kollégiumi igazgató emlékbeszéde.

val, feleségének lovakat tartott, melyeket haza akart küldeni, sőt egy arany szelencét is szerzett az asszony számára. Írt a katonaságbéli életéről is, melyet neheznek, de szépnek nevezett. Az egyik legszebb gondolata az volt, hogy kérte feleségét, a gazdaságot a gyermekük számára jól gondolja, a rossz cselédek pedig távolítsa el, míg ő pedig a távolban tesz meg mindent a család előmenetelért.²⁶

Sigray csapatai a sziléziai-morva határvidékről déli irányba vonultak, mert június 8-án már Fulneckből (ma Fulnek, Csehország) írt levelet. A korábbi levelében említett lovakat hazaküldte azzal, hogy felesége vagy adja el őket, vagy ajándékozzon kettőt báró Orczy, kettőt pedig Podmaniczky úrnak. Kérte továbbá, hogy felesége küldjön neki egy jó lovat, süveget és csizmákat, illetve viselje gondját a hazaküldött fegyvereinek és ágyneműinek.²⁷

Az osztrák örökösödési háború egyik szakasza 1745-ben VII. Károly császár és bajor választófejedelem halálával gyakorlatilag véget ért. Fia, III. Miksa József végleg lemondott az osztrák tartományokról, elismerte a Pragmatica Sanctiót és vállalta, hogy a császárválasztáskor Mária Terézia férjére, Lotaringiai Károly toscanai nagyhercegre szavaz, akit 1745. szeptember 13-án valóban meg is választottak német-római császárnak.²⁸

A magyar huszárokat a korban igen nagyra tartották, így VII. Károly szolgálatába is került egy magyar huszárezred Frangepán Gergely vezénylő ezredes vezetésével. Amikor VII. Károly fia, III. Miksa József békét kötött Mária Teréziával, akkor ezt a huszárezredet 1745. október 2-án átengedte az Egyesült Németalföldi Tartományoknak, amelyek az osztrák örökösödési háborúban Mária Terézia szövetségesei voltak. A sereg 8 compániából, 480 lovasból és még 10 emberből, összesen 490 emberből állt. A Frangepán-ezred 1745. november 15-én Brüsszelbe került helyőrségbe. Az Egyesült Tartományok szolgálatában gyalogsági tábornokként szolgáló Waldeck Károly Ágost Frigyes herceg a magyar ezred tiszti állásairól maga akart rendelkezni, s a magyar ezred élére Eszterházy Pál Antal grófot nevezte ki. Az ezred tisztikarában Frangepánon kívül még három magyar nevű tiszt neve fedezhető fel: Ertsey Mihály kapitány, Molnár Péter kapitány és Szelepcsényi hadnagy. A magyar ezred most már a hollandok köte-

²⁶ 'Sigray Mihály két levele feleségéhez, ns. Kőrösi Kovács Sára asszonyhoz. I. Brunce, 12-ik Ápr. 1742. In: A 'Sigray alapítvány emlékünnepe Nagykőrösön 1911. szeptember 10. napján. Nagykőrös. 1912. 47.

²⁷ 'Sigray Mihály két levele feleségéhez, ns. Kőrösi Kovács Sára asszonyhoz. II. Fulneck, 8-án Juni 1742. In: Uo. 49–50.

²⁸ Bánlaky J.: i. m.

lékében szolgált az osztrák örökösödési háborút végleg lezáró 1748-as aacheni békéig.²⁹

A békét követően a magyar huszárezred sorsa is bizonytalanná vált. A holland általános rendi gyűlés (Staten-Generaal) fontolgatta az ezred szabadságolását, de IV. Vilmos helytartó úgy tűnik mégsem akart megválni a magyar huszároktól, hanem 1749. január 19-én 12500 aranyforintért megvette őket a bajor választófejedelemtől.³⁰ A magyar ezredet IV. Vilmos átszervezte, a 8 magyar compánia 6 compániájából 1748. április 3-án létrehozta az úgynevezett „állami huszárezredet” (Regiment Huzaren van den Staat), melynek élére az ő ajánlatára a hollandiai rendek 1748. április 10-én vezénylő ezredesnek (Colonel Generaal) Sigray Mihályt nevezték ki, aki még aznap esküt is tett. Sigray egyébként már március 26-tól kezdve ideiglenesen betöltötte ezt a posztot.³¹ Korábbi csapatától a Beleznay-huszároktól annak vezére gróf Teleki Sámuel 1748. március végén engedte el. Teleki nagyon szép szavakkal búcsúztatta egykori katonáját: „Sigray Mihály úr hetvenöt hónapig szolgált lovasszázadosként a parancsnokságomra bízott dicsőséges Beleznay huszárezredben, és ezen idő alatt ökirályi és öcsászári fenségét hűségesen, bátran és fáradhatatlanul szolgálta ütközetekben és nyílt csatákban, mindenkor nemcsak frissen és bátran, hanem mindenekelőtt finom, úri módon is viselkedett, ahogy az egy becsületes, tisztességes tiszthez illik.”³² Szédületes karrier ez, és a csúcát három nappal később, április 13-án érte el, amikor is IV. Vilmos helytartó előterjesztésére az egész állami huszárdandár kapitányává (Capitein bij het Corps hussaren van den Staat) nevezték ki. A hűségesküt április 29-én tette le.³³ Ennek az állami huszárezrednek a legnagyobb része magyar és kálvinista lehetett.

Sigray dandárkapitánysága kiterjedt a Frangepán-féle ezred két másik compániájából, valamint a Zsarnóczay János száz huszárból álló századából alakított corps-ra is. Ezt a corps-ot 1749. szeptember 29-án elbocsájtották. A Sigray alá tartozó állami huszárezred viszont még fennmaradt 1752-ig. Az általános rendi gyűlés (Staten-Generaal) 1751. december 22-én döntött a magyar huszárezred feloszlásáról, de Sigray 1752-ben még részt vett a helytartó, IV. Orániai Vil-

²⁹ Nagy Zsigmond: *'Sigray Mihály és a hollandusok magyar ezrede*. In: A 'Sigray alapítvány emlékünnepe Nagykörsön 1911. szeptember 10. napján. Nagykörs. 1912. 39–40.

³⁰ Uo. 41.

³¹ Nagy Zsigmond: *Vezénylő ezredessé kinevezése*. In: A 'Sigray alapítvány emlékünnepe i. m. 95. Az eredeti függőpecsétes dokumentum a család tulajdonában van, ennek alapján készítette el Nagy Zsigmond a könyvben is publikált fordítást.

³² Nagy Zsigmond: *'Sigray Mihály kinevezési okmánya*. In: A 'Sigray alapítvány emlékünnepe i. m. 85. (A németnyelvű levél fordítása tőlem, B. R.)

³³ Nagy Zsigmond: *Kapitánnyá (dandártábornokká) kinevezése*. In: A 'Sigray alapítvány emlékünnepe 97–98. Az eredeti függőpecsétes dokumentum a család tulajdonában.

mos temetésén.³⁴ Ezek után Sigray Mihály is hazatért, majd a források alapján annyi bizonyos, hogy 1755-ben már nem élt.³⁵

Katonai pályafutása során Sigray nem csak a hadakozással foglalkozott, hanem verseket is írt. Benkó Imre, majd Nagy Zsigmond is közlik Sigray Mihály imáját, amely a harcmezőn küzdő, bűnbánatot gyakorló ember fohászkodása az Úristenhez.³⁶ A vers érdekessége, hogy a strófák kezdőbetűit összeolvasva Sigray Mihály nevét adják ki.

*

Sigray Mihály élettörténetének első feldolgozása Benkó Imre nevéhez fűződik, aki a Nagykőrösön 1848 előtt élt nemesi családok történetéről írt könyvet.³⁷ Az ő munkája adta az ösztönzést bátori Sigray Pálnak, hogy Benkó segítségével 1908-ban utánajárjon Sigray Mihály és a nagykőrösi bíró közötti konfliktus történetének.³⁸ Néhány évvel később, 1911-ben Nagykőrösön emlékeztek Sigray Mihály fiának, Sigray Istvánnak, a gimnázium számára 1810-ben bejegyzett alapítványára. Ebből az alkalomból nagy ünnepséget szerveztek Nagykőrösön, az elhangzott beszédek pedig 1912-ben egy szép könyvben megjelentették.³⁹ Bár a könyv jórészt Sigray Istvánról és alapítványáról szól, Sigray Mihályról is készült a kötetbe tanulmány. Sigray holland vonatkozású adatait Benkó Imre kérésére a debreceni Nagy Zsigmond gyűjtötte össze. Nagy teológiai tanulmányai során – melyeket itthon Budapesten és Nagyenyeden folytatott⁴⁰ – 1881–1882-ben, majd 1883–1884-ben tanult Utrechtben. Magyarországra való hazatérése után protestáns gimnáziumokban oktatott,⁴¹ többek között Nagykőrösön is, majd tanári oklevelének kézhezvételét követően a Debreceni Református Kollégium főgimnáziumában lett tanár 1890-ben.⁴²

³⁴ Nagy Zs.: *'Sigray Mihály és a hollandusok* i. m. 45–46. Nagy Zsigmond szövege F. de Bas ezredes 1910. január 31-én Hágában kelt levelén alapszik. A vezérkar hadtörténeti archívumától. 58. sz. Tárgy: Sigray Mihály. Sigray család iratai, Személyes okmányok.

³⁵ Benkó I.: i. m. 284.

³⁶ Benkó I.: i. m. 283–284. és Nagy Zsigmond: *Sigray Mihály imája*. In: A 'Sigray alapítvány emlékünnepe 101–102.

³⁷ Benkó I.: i. m. 282–284.

³⁸ Sigray család iratai, Személyes okmányok. Bátori Sigray Pál levele Benkó Imréhez, 1908. okt. 30.; Benkó Imre levele Bátori Sigray Pálhoz, 1908. nov. 4.; Benkó Imre levele Bátori Sigray Pálhoz, 1908. nov. 22.

³⁹ A 'Sigray alapítvány emlékünnepe i. m.

⁴⁰ S. Szabó József: *Dr. Nagy Zsigmond sírja fölött*. Debreczeni Protestáns Lap 1922. ápr. 22. 124–125.

⁴¹ Gera Judit: *A magyarországi néderlandisztika kezdetei a 19 században*. Nicolaas Beets és köre. Filológiai Közöny 4. (2012) 452–453.

⁴² Adriaan Beets: *Levensbericht van Dr. Zsigmond Nagy*. Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. Leiden. 1923. 2.

Benkó kérésére tehát Nagy Zsigmond kezdte el a hadtörténeti kutatást, és 1908. április 10-én felvette a kapcsolatot F. de Bas holland vezérkari ezredessel, aki a hágai hadtörténeti levéltár igazgatója volt. Nagy kérte, hogy ha létezik, juttassa el hozzá Sigray Mihály arcképét, amire tudományos célból volt szüksége a neki megbízást adó Benkónak.⁴³ F. de Bas ezredes nagyon gyorsan válaszolt, ugyanis már április 25-én elküldte az 1745-ben holland szolgálatba került Frangepán vezette huszárezred tisztjeinek listáját, melyben sem Halász Péter, sem Sigray Mihály neve nem szerepelt.⁴⁴ Az ezredes azt is tudatta, hogy a régi németalföldi katonák képét nem örökítették meg, de elküldte a IV. Vilmos helytartó temetését ábrázoló kép- és leírásból készített akvarellt, mely a bajor (ténylegesen magyar) huszárok vezénylő tisztjét ábrázolta, tökéletesen hűen másolt uniformisban.⁴⁵ Mivel 1748-ban Sigray kapta meg a magyar huszárezred kapitányi címét, ezért Nagy Zsigmond úgy vélte, hogy a Hollandiából elküldött kép magát Sigray Mihályt ábrázolja.⁴⁶ A felvetés jogos, amennyiben Sigray a helytartó 1752-es temetésén még a magyar huszárcsapat kapitánya volt, erre vonatkozóan azonban nincsenek biztos információink. Mindenesetre ez a kép lett Sigray elfogadott portréja, és a későbbi ábrázolásához is ez szolgált alapul. F. de Bas ezredes nagyon alapos kutatómunkát végzett a hadtörténeti levéltárban az Egyesült Tartományok kötelékében szolgáló magyar huszárokra vonatkozóan. Eredményeit Nagy Zsigmond használta fel a Sigray alapítványról szóló könyvben.⁴⁷ Elsősorban Nagy Zsigmond munkáján alapszanak Bevilaqua-Borsody Béla népszerűsítő beszámolójának Sigrayra vonatkozó részei is, amelyek azonban hősünk életére új eredményeket nem tartalmaznak, csak az ismert szakirodalmat foglalták össze.⁴⁸

Sigray Mihály emlékezete később összefonódott a Debreceni Református Kollégium 1938-ra tervezett 400 éves jubileumával. A Kollégiumi Jubileumi Végrehajtó Bizottság 1938 januárjában ajánlati felhívást intézett bronzöntő műhelyeknek, mivel a Bizottság úgy határozott, „hogy a Kollégium 400 éves jubi-

⁴³ Nagy Zsigmond levele Benkó Imrének, Debrecen, 1908. ápr. 10. Sigray család magángyűjteménye.

⁴⁴ Személyes okmányok. Naamlyst van het Regiment Beyersche Huzaren van Graaf van Frangipani in het jaar 1746, daarna Sándor in het jaar 1752.

⁴⁵ Uo. F. de Bas levele Nagy Zsigmondhoz (Nagy Zsigmond magyar fordításában, keltezés nélkül, de valószínűleg Hága, 1908. ápr. 25.)

⁴⁶ Nagy Zs.: *'Sigray Mihály és a hollandusok* i. m. 46.

⁴⁷ Uo. 50. és Uő: Sigray kinevezési okmányainak átirata és fordítása. In: A 'Sigray alapítvány emlékünnepe 81–98.

⁴⁸ Bevilaqua-Borsody Béla: *A magyar lovaskultúra és a XVII–XVIII. század európai könnyűlovassága. A holland huszárság megszervezése*. Szent György Képes Sportlap 1930. jan. 10. 10–14.

leuma alkalmából a Kollégium földszinti árkádja alatt 22 db. bronzdomborművet helyeznek el.”⁴⁹

A plaketteken megjelenő nevekről november során egyeztettek. Csikesz Sándor – a Jubileumi Végrehajtó Bizottság elnöke – Nagy Sándor és G. Szabó Kálmán tanárokat, valamint Borsos József műszaki tanácsost kérte fel 1937. november 8-án, hogy tegyenek 35–40 főről javaslatot. Sigray Mihály neve sem ezen, sem a szűkített listán nem jelent még meg.⁵⁰ A Kollégium nagyszabású ünnepségét, melyet 1938. október 4–5-re terveztek, a szeptember végén Münchenben zajló négyhatalmi tárgyalások határozata miatt – amely szerint Csehszlovákia határmenti Szudéta-vidékét a Német Birodalomhoz csatolták – elhalasztották. A Kollégium jubileumáról így október 4-én csak egy szerény házi ünnepség keretében emlékeztek meg. A huszonkét bronzplakettet is ekkortól kezdve lehetett megtekinteni a Kollégium belső udvarán.⁵¹

A Sigray családhoz eljutott a plakettek híre. A korábban Sigray Mihályról szóló anyagokat gyűjtő Sigray Pál idősebbik fia, Béla, levélben fordult Csikesz Sándorhoz. Ebben említi, hogy öccse, István, részt vett a Debrecenben megrendezett Református Világkongresszuson (1938. augusztus 23-án), ahol arról értesült, „hogy a Debreceni Református Kollégium 400 éves fennállása ünnepe alkalmából, régi jeles volt növendékeinek emlékét, akik az életben erre kellő érdemeket szereztek, a Kollégium folyosójának boltívei alatt elhelyezendő bronz domborművekkel örökítik meg.”⁵² A levélben Sigray Béla leírja, hogy ősapja „ezen ősi református kollégiumban nevelkedvén, innen tudományos felkészültségén kívül erős kálvinista hitet, vasakaratot és kötelességtudást vitt magával ki az életbe.” A továbbiakban bemutatta életét Nagykörösön és részletesen ismertette katonai pályafutását is. Ugyanakkor felajánlotta, hogy „Amennyiben Méltóságod úgy találná, hogy Bátori Sigray Mihály vitéz haditetteivel a magyar vitézség hírének külföldön való gyarapításával elegendő érdemeket szerzett arra, hogy a debreceni Református Kollégium jelesei között emléke megörökíttessék, ... bronzplakettjét a többivel azonos kivitelben azonnal elkészíttetjük és felállítatjuk...”⁵³

A kéressel a Végrehajtó Bizottság csak az ünnepség után, 1939. január 30-án foglalkozott. A döntés szerint: „Bizottság a Sigray féle plaketre vonatkozólag kimondja, hogy amennyiben a Kollégium számára ez semmi vonatkozásban

⁴⁹ A szöveg átírata az eredeti helyesírást követi. Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtár Kézirattára (továbbiakban DRKNK) 2811/27. Plakettek

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Csohány János: *A Kollégium négyszázéves jubileuma*. In: A debreceni Református Kollégium Története. Főszerk. Kocsis Elemér. Budapest. 1988. 278.

⁵² Személyes okmányok. Bátori Sigray Béla levele Csikesz Sándorhoz (évszám nélkül)

⁵³ Uo. Bátori Sigray Béla levele Csikesz Sándorhoz (évszám nélkül)

újabb megterhelést nem jelent, a család ajánlatát elfogadja azzal, hogy teljesen az eddigi kollégiumi plakettek méretében és kivitele szerint készítendő.”⁵⁴

Ezek után két év telt el, amikor a család értesítette Révész Imre püspököt, hogy elkészült a relief, melyről képet is küldtek neki. A püspök Jakucs István kollégiumi igazgatót kérte fel az ajándék átvételére, illetve felhatalmazta, hogy levélben mondjon köszönetet Bátori Sigray István országgyűlés képviselőnek. A püspök maga is köszönetét fejezte ki Sigray Istvánnak, majd felajánlotta, hogy intézkedik az emléktábla elhelyezéséről.⁵⁵ Az emléktábla avatás időpontját végül 1941. június 8-ra tűzték ki. A püspök Sigray Istvánt arra kérte, hogy küldjön értesítést arról, kikre számíthatnak a családból.⁵⁶ Az ünnepség kezdésének időpontjaként délután 5 órában állapodtak meg. Kállay Kálmán egyetemi tanár, a Kollégium igazgatója tart megemlékezést, illetve a püspök kérte Sigray Istvánt, hogy tartson ő is beszédet a család nevében.⁵⁷ Sigray István válaszelevelében leírta, hogy a család részéről, mint annak legidősebb tagja, bátyja, Sigray Béla fog beszédet mondani. Megnevezte a további megjelenőket, unokatestvéreket, nővérét, unokaöccseit, összesen 11 rokont. A maga részéről feleségével, valamint Pál nevű fiával kívánt megjelenni.⁵⁸ Révész Imre püspök a Sigray család tagjait június 8-án délután kettőkor a Kollégium konviktusában tartott ebédre invitálta, tudatta azt is, hogy az emléktáblát elkészítő Berán Lajost is meghívta,⁵⁹ aki viszont lázas betegsége miatt a meghívást nem tudta elfogadni.⁶⁰

A gondos előkészítés után június 8-án sor került a relief avatására. A táblán Sigray portréja látható, melynek alapjául F. de Bas levéltárigazgató akvarellje szolgált. A portré alatt holland és magyar nyelvű szöveg olvasható: „Michiel de 'Sigray, capitein by het corps hussaren van de Staaten der Vereenigde Nederlanden, 1748. Bátori 'Sigray Mihály, a Németalföldi Egyesült Államok magyar huszár brigadérosa 1748-ban. Élt 1705–1755-ig. A Debreceni Collegium növendéke 1726–1732-ig.” Az ünnepségen Révész Imre püspök beszédében megemlékezett azokról a debreceni diákokról, akik életüket és vérüket adták a hazáért, ha kellett a török ellen harcolva, ha kellett Rákóczi szabadságharcában, ha kellett

⁵⁴ DRKNK R 2811/37. Végrehajtóbizottság iratai.

⁵⁵ Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (továbbiakban TtREL) I. 1. e. Elnöki iratok 83. doboz, (Révész Imre iratai, 1941). 127. sz. Révész Imre levele Jakucs Istvánhoz, Révész levele Bátori Sigray Istvánhoz, mindkettő 1941. jan. 31-én kelt.

⁵⁶ Uo. 259. sz. Bátori Sigray István levele Révész Imréhez. 1941. márc. 7.; Révész Imre levele Bátori Sigray Istvánhoz, 1941. márc. 10.

⁵⁷ Uo. 474. sz. Révész Imre levele Báthori Sigray Istvánhoz, 1941. máj. 14.

⁵⁸ TtREL I. 1. e. 83. doboz, (Révész Imre iratai, 1941). 474. sz. Báthori Sigray István levele Révész Imréhez, 1941. máj. 16.

⁵⁹ Uo. Révész Imre levele Bátori Sigray Istvánhoz, 1941. máj. 23.

⁶⁰ Uo. 475. sz. Révész Imre levele Berán Lajoshoz, 1941. máj. 14.; Berán válasza 1941. jún. 2.

1848-ban lovas és gyalog nemzetőrökhöz csatlakozva, s később az első világháborúból is kivették a részüket. Sigray Mihály szolgálatát pedig azért tartotta különlegesnek, mert külföldön szerzett becsületet az „európai hírű magyar katonai szellemnek.”⁶¹ Ezt követően Kállay Kálmán kollégiumi igazgató – aki kiváló holland kapcsolatokkal rendelkezett, hiszen ő maga is tanult Utrechtben, majd az első világháború utáni protestáns gyermekmentő akció egyik fő szervezője lett⁶² – ismertette Sigray Mihály életrajzát. Utalt arra is, hogy a Hollandiával való tudományos kapcsolatok mellett, most egy katona emlékének keresztül tudják szorosabbra fűzni holland barátaikkal a kapcsolatot.⁶³ A család részéről a dombormű felállítását kezdeményező Sigray Béla beszélt. Örömének adott hangot, hogy a Kollégium, mely „jellemes, gerinces magyar ifjúságot” nevelt, hajlandó volt Sigray Mihály emlékét megörökíteni.”⁶⁴ A Kollégium részéről végezetül Jakucs István címzetes igazgató szólt. Sigray Mihállyal kapcsolatban kiemelte, hogy „egy külföldi állam bízta meg a kiváló katonát lovasságának megszervezésével.”⁶⁵ Az ünnepség lezárásaképpen a Kántus elénekelte a Himnusz.⁶⁶

A korabeli debreceni és tiszántúli sajtó is megemlékezett az emléktábla avatásáról.⁶⁷ Annak ellenére, hogy a hazai országos sajtóban nem jelent meg cikk az eseményről, a holland protestáns közösség is tudomást szerezhetett az emléktábla avatásáról. A *De Heraut* című napilap 1941. augusztus 31-én jelentette meg Kállay Kálmán beszámolóját a debreceni eseményekről. Kállay ezúttal is kiemelte Sigray katonai érdemeit, aki Hollandiában a lovasság haditudományát adta tovább, s különösen is hangsúlyozta Sigray mély vallásosságát, valamint versét, melyet a holland himnusz utolsó versszakával hasonlított össze. A cikk ezek után a holland-magyar protestáns kapcsolatok három fontos eseményét

⁶¹ D. Dr. Révész Imre püspök megnyitó beszéde. In: Bátori 'Sigray Mihály emléktáblájának ünnepélyes felavatása i. m. 3-5.

⁶² Vágási Katalin: *Kállay Kálmán (1890–1959)*. In: *Őrállóvá tettek. Műhelytanulmányok a debreceni teológiai oktatás és református lelkészképzés 1850–2000 közötti történetéhez*. Szerk. Baráth Béla Levente, Fekete Károly. Debrecen. 2019. 382–383.

⁶³ D. Dr. Kállay Kálmán kollégiumi igazgató emlékbeszéde. In: Bátori 'Sigray Mihály emléktáblájának ünnepélyes felavatása i. m. 9. és 13.

⁶⁴ Dr. Bátori 'Sigray Béla beszéde a család nevében. In: Uo. 14–15.

⁶⁵ Jakucs István kollégiumi c. igazgató záróbeszéde. In: Uo. 20.

⁶⁶ Személyes okmányok. Meghívó.

⁶⁷ Sz. n.: *Bronz emléktáblát lepleznek le a Kollégium udvarán*. Debreceni Újság-Hajdúföld 1941. jún. 7. 6.; Sz. n.: *Cím nélkül*. Debreceni Újság-Hajdúföld 1941. jún. 10. 3.; Sz. n.: *A kollégiumi diákból holland huszártábornok lett, majd kollégium alapítványtevő*. Debrecen 1941. jún. 8. 1. n.; Sz. n.: *Bátori Sigray Mihály hollandiai hős emléktáblájának felavatása a Kollégiumban*. Debrecen 1941. jún. 8. 1. n.; Sz. n.: *A Bátor- 'Sigray-emléktábla leleplezése a Kollégiumban*. Tiszántúl 1941. jún. 10. 5.; Sz. n.: *A Bátor- 'Sigray-emléktábla leleplezése a Kollégiumban*. Tiszántúl 1941. jún. 10. 5.

említi. Az első kettőben Hollandia nyújtott segítő kezet a magyaroknak: Michiel de Ruyter megszabadította a magyar protestáns prédikátorokat a gályákról, majd az első világháború után elindult a gyermekmentő akció. A harmadik esemény a magyar diákok hollandiai peregrinációja. Az emléktáblával most már Hollandia is a Kollégium falain belülre került, mivel Sigray képe mellett a holland címer is látható. Végül a cikkíró kifejezi abbéli reményét, hogy a magyar-holland kapcsolatok csak még inkább erősödnek, ha sok magyar diák fog érkezni a hollandiai Vrije Universiteitre tanulni.⁶⁸ Ezt a cikket Révész Sigray Istvánnak is elküldte.⁶⁹

Sigray Mihály emléktáblája a Debreceni Református Kollégium udvarán
(fotó: Bozzay Réka)

⁶⁸ W.: Hongarije. *Banden met Nederland*. De Heraut 1941. aug. 31. 1. n. Szeretném köszönetemet kifejezni Esther van de Pannénak és Annyke de Jongnak a cikk megszerzésében nyújtott segítségükért.

⁶⁹ TtREL I. 1. e. 84. doboz, (Révész Imre iratai, 1941). 757. sz. Révész Imre levele Báthori Sigray Istvánhoz, 1941. aug. 27.

A Kollégium – bár az emléktábla létrehozását anyagilag nem támogatta –, az avatáson elhangzott beszédeknek teret kívánt biztosítani. A költségeket ezúttal sem vállalta, amit teljes egészében a család állt.⁷⁰ A megjelent füzet iránt Markó Árpád hadtörténész, Hadik András életrajzírója, is érdeklődött, mivel – ahogy ezt a püspököknek is megírta – Sigray nevével Hadik életrajzának megírása során nem találkozott, viszont szívesen készített volna a Magyar Katonai Szemlében egy tanulmányt Sigray személyéről és németalföldi szerepléséről.⁷¹ Az írás el is készült, de csak az addig megjelent szakirodalmi eredményeket foglalta össze, önálló kutatást Markó a témában nem végzett.⁷²

Sigray emléktáblájáról legutóbb 2016. június 16-án Ormosi László írt a Református Kollégium gyűjteményeit bemutató írásában. Ismertette Sigray Mihály életét, majd katonai pályáját, végül kitért az emléktábla avatására, több rövidebb idézetet is közölt az avatáson elhangzott beszédekből.⁷³

Sigray Mihály, egykori kollégiumi diák, majd nagykőrösi földbirtokos, kiváló katona, mélyen hívő protestáns ember, szerető férj, gyermekével törődő családapa neve sajnos az utókor számára már kevésbé ismert, bár nagyon fontos szereplője a 18. századi magyar és hollandiai huszárok történetének. A holland-magyar kapcsolatok kutatásába – éppen Sigraynak köszönhetően is – egészen új szint hozhat a hadtörténeti vonatkozású témák feltárása.⁷⁴

⁷⁰ Uo. 1026. sz. Sigray Béla levele Révész Imréhez, Budapest, 1941. szept. 19.

⁷¹ Uo. 1112. sz. Markó Árpád levele Révész Imréhez, 1941. nov. 17.

⁷² Markó Árpád: *'Sigray Mihály, magyar-holland huszárezredes*. Magyar Katonai Szemle 12. (1942) 6. sz. 702–704.

⁷³ Ormosi László: *Értékeink nyomában*: Bátori Sigray Mihály reliefje a Kollégium udvarán. Ezredével együtt megvette az uralkodó. Hajdú-Bihari Napló 2016. jún. 16. 4.

⁷⁴ Ezúton szeretném hálás köszönetemet kifejezni Dr. Kertészné Sigray Máriának, bátori Sigray Mihály egyenesági leszármazottjának, hogy lehetővé tette számomra ősapja történetének kutatását a családi archívumban.

Vonások Niklai Ádám arcképéhez

Bakó Endre

irodalomtörténész, Debrecen

„Emléktáblát avattak Debrecenben Niklai Ádám (Zech Kolbert) tiszteletére egykori lakóhelyén, a Holló János utcában. Az avatón Puskás István, Debrecen kultúrájáért felelős alpolgármestere mondott köszöntőt, Csikos Sándor színművész két Niklai-verset szavalt, majd Bakó Endre irodalomtörténész mutatta be a debreceni költő életútját. Az emlékezők sorát Niklai Ádám fia, Zech Gábor zárta.” (Hajdú-bihari Napló, 2021. szeptember 2.)

„Az, hogy verseket írok, és azokat folyóiratban és kötetben publikálok, számomra nem egyéb, mint egyfajta magatartás; ebben aztán meghatározó szerepe van az ihletnek nevezett-szépített idegfeszültségnek csakúgy, mint világnézetemnek, másokkal közös vagy éppen egyéni problémáimnak, szépség-, és igazság-igényemnek, gondjaimnak, örömeimnek stb. (...) Rendhagyó módon kezdtem azt, amit csak némi nagyítással, jobb híján nevezhetek pályafutásnak, 1958-ban, harmincnégy éves koromban súlyos műtéten estem át: majdnem két évet töltöttem egy hegyvidéki szanatóriumban (...). Sorsom kisgyermekkoromtól úgy alakult, hogy sok hányattatásban, vándorlásban volt részem. Azok közé a nem irigylésre méltó kevesek közé tartozom, akiknek nem adatott meg, hogy képzetük, fogalmuk legyen a valódi szülőföldről, szülőházzal” – írta magáról 1967-ben.

Valóban sorsdöntő momentuma életének, hogy fiatalon egy alattomos betegség döntötte le lábáról, 670 napot töltött Mátraházán, tudószanatóriumban félméteres sebbel a hátán, oldalán. A költői hajlam nyilván már korábban ott szunnyadt génjeiben – bár fiatalon novellákat írt –, talentumát végül a betegség hozta felszínre. Betegsége olykor belopakodik világába, de szerencsére maga is tudta: „Nem lehet így élni, Jób módra: tenyéryi / sebeid emléket / tapogatni egyre” (Nem lehet így...). Első kötete, a *Hullámtörő* már érett költőt reprezentál, mintha készen bújt volna elő Euterpé, a lírai költészet múzsájának köntöse alól. Volt azért olyan vélemény is, hogy „Verset ír, de a hangszerelése nem sajátja” (Nagy János). Ez annyiban igaz, hogy nem ütött meg új hangot, nem nyitott új fejezetet a magyar lírában, mint a költőzsenik, vagyis példaképek nyomán indult és haladt. Főleg a Nyugat első nemzedékének befolyását sejtjük a lélek és forma, a világkép és stílus tökéletes harmonizálásának okán, bár ő csak Tóth Árpádot

említi, verset viszont József Attila és Radnóti Miklós emlékének szentelt. Eredetisége tematikájában, egyes versek előadásmódjában jutott kifejezésre.

Birtokában volt a poétikának, klasszikus, biblikus, görögös-latinos műveltséggel rendelkezett, jártas a képzőművészet és a zene világában egyaránt: kitűnően zongorázott, sőt írt egy prelúdiumot Bach modorában. Alanyi költő, ahogy magát tréfás-komolysággal nevezte, de nem apró-cseprő élményekről szólnak versei, hanem a kor, a valóság kihívásait detektálják, a versszubjektum is az objektivitás terében nyeri el identitását. „A líra lényegét nem lehet megtanulni – vallotta, s egy versben is megfogalmazta –, az pszichológiai adottság és az alkotás perceiben pszichés állapot is. De a költői mesterséget lehet, sőt el kell sajátítani. A költő műveltsége összefügg mesterségbeli tudásával. Meggyőződésem, hogy a XX. században csak tapasztalati élményekből, átlagos érzésekből nem lehet korszerű költészetet teremteni.”

Amint arra Görömbei András rámutatott az *Írott kő* c. kötethez írt utószóban, versei tele vannak allúziókkal, utalásokkal, a nagy elődökkel, az európai kultúra kiemelkedő személyiségeivel keres szellemi találkozást és azonosulást. Műveltsége nem tudálékos fitogtatás, hanem művet gazdagító motiváció. Tudatos, más szóval gondolati költő volt, de nem teoretikus, tehát versvilágát lírai eszközök, költői képek, metaforák, hasonlatok és víziók uralják, nem a száraz fogalmiság, verseiben az élet nedvei keringenek. Versformáinak változatosságát Szuromi Lajos külön tanulmányban bizonyította. Kezdetben hitt a költészet valóságformáló erejében, később kissé szkeptikussá vált: „Manapság sok mindent, amit csak a líra tudott kifejezni, átvett a film, a képzőművészet, a regényben és drámában a belső monológ, ugyanakkor elmosódtak a korábban sajátos tárgyak és kifejezési formák az egyes műfajok között. Tehát egyszerre két folyamat, az integráció és az elkülönülés tanúi lehetünk. Ezek a folyamatok értékváltozásokhoz vezetnek. Tudomásul kell vennünk, hogy a költészet nem szól tömegekhez, nagyon messze vagyunk attól, hogy vers mindennapi emberi szükséglet legyen. Mégsem tartom reménytelennek a költészet helyzetét és jövőjét, s nem fogadok el kétes divatokat, verspótló manipulációkat.”

A szocialista realizmus uralkodása idején, amikor a kopár proletár-Parnasszust kellett ostromolni (*Mérleg hava*) valóságos oázisként hatott a sivatagban ez a míves, intellektuális költészet, amelynek vitalitása, patetikus életszeretete nem kis mértékben a halálközelség döbbenetéből nyeri erőforrását, jóllehet a magány, a szorongás morzejelei is kihallatszanak belőle. Emellett szerkesztésén épül költészetébe a szerelmi líra, amelynek múzsája második felesége. Alapvonása továbbá e lírának a személyiség teljes azonosulása a költőszereppel, nem viselt maszkot, legtöbbször versére vetkezett, a lélek hús-vér anatómiáját, bonctani ábráját felmutatva meditált, vívódott (*Önarckép*).

Ebből táplálkozik ironikus hajlama is, amelynek gyakori stílusformája a csattanóra épült vers. Jogot formált az őszinte véleményalkotásra, ezért szenved-

déllyel kérte számon egy kultúra- és etikaközpontú értékrend bázisán a humán alapvető normáit. Mert noha bárói ranggal bíró elzász-lotaringiai hugenotta ősoktól származott, közösségi ember volt, akit a fényes szelek is felkaptak, hogy aztán elejtsék. 1945-ben hazament Szántódra, és egyik szervezője, vezetője lett a MADISZ-nak. Agitált, szervezett, gyűléseket tartott, vezetője lett az ottani fiataloknak. Ám a diktatúra megvonta tőle a bizalmat. „Mit jelentett hát az ifjú Zech Kolbertnek a bárói cím: semmit, éppenséggel semmit, vagy még inkább valami rosszat – teszi fel a kérdést gyermekkori barátja, Vitányi Iván –. Apja tisztviselő volt, nagy műveltségű ember (én már nem ismertem, de könyvtárából láttam), a humanizmus és a polgári haladás híve, aki azonban korán elhunyt. Annyi összeköttetés maradt, hogy özvegye trafikot kaphatott a világtól távol, Abaújszántón. Nem volt könnyű kenyér, éppen annyira jutott, hogy kis másfél-szobás lakást fenntartsanak, a fia elvégezte a középiskolát” Ugyancsak Vitányi tudni véli, hogy az apát már nem illette meg a bárói cím, bár kérvényezte Horthytól. „Úgy tudom, nem kapták meg, de rajta maradt Ádámon, hogy báró. Amikor mi báró úrnak hívtuk, ő nagyon fel volt háborodva, mert hogy ő demokrata, forradalmár.”

Vágyott az elismerésre, a jó szóra, a maga módján öntudatos is volt, megalkuvásra képtelen. Költői, emberi helytállását büszkén manifestálta: „Nem voltam hős, vasvérbe öltözött, / de gyáva sem, ki tétlen tátogat. / Nem voltam üldöző sem üldözött, s nem mást feláldozó, sem áldozat” (*Monológ*).

Mindig tiltakozott az ellen, ha debreceni költőnek titulálták, hangoztatva, hogy ő Debrecenben élő, de nem debreceni költő, mivel irodalmi műhely csak metaforikusan létezik, a művészi teremtés individuális, egyéni cselekvés. Nincs is debreceni motívum költészetében, Csokonai nem annak számít. Ne hallgassuk el, Debrecen nehezen fogadta be, amint azt *Hagyományos szonett* c. versében ő maga is dokumentálta. Vagy másutt: „Mostoha volt hozzám ez a gazdag város, ameddig voltam. / Ölnyi darab föld árért az ölbe ölelt itt holtan (*Debreceni költő sírfelirata*). A kezdeti mellőzöttségben egy kissé ő is ludas volt: első éveinek rendezetlen életmódja nem keltett bizalmat. De huszonöt éves költői pályájából húsz év Debrecenre jutott, vagyis akarva-akaratlan a város szellemi életét színezte, gyarapította. Szerkesztői álláshoz nem jutott, de életének utolsó éveiben ő gondozta a helyi lap versrovátát, lelkiismeretesen és meglepő energiaráfordítással.

Nem volt szószátyár költő, életében három verseskönyve jelent meg, azok is mind hosszú várakozás után láttak napvilágot. Posztumusz kötetének (*Előjelek*, 1985) is csupán egyharmada volt új vers. „Jómagam kevés verset írok, különösen az utóbbi időben. Az a véleményem, a költő csak akkor írjon verset, ha mást nem tehet. Ha más természetű a közlendője, írjon cikket, tanulmányt, akármit. Ma iszonyatosan sok irodalmi szöveg lát napvilágot, de nagyon kevés benne – Illyés Gyulával szólva – a mondandó. Nem zárkózom el a formai újítá-

soktól, de azt tartom, ha egy költő bebizonyítja, hogy tud írni – mondjuk egy szonettet – akkor hitelesebb lesz tőle a szabadvers” – vallotta.

Abban az időben a Budapest–vidék reláció súlyosabb egzisztenciális tényező volt, mint manapság, az érvényesülés választóvize, miközben egyes rendszerhű költőcskék (említhetnék neveket) húsz vagy annál több kötetrel kérkedtek.

Lengyel Balázs szerint 10–15 időtálló költemény elég a halhatatlansághoz. Niklainak van ennyi eminens darabja, csak néhányat említek: Piéta, Alkohol, Éjfél, Hullámtörő, Itt nem voltak pillangók, Töprengő, Hajnalváró, Rembrandt anno 1642, Redivivus, Előjelek stb. Ezek, ha véletlenül Babits, Tóth Árpád vagy Weöres Sándor művei közé keverednének, esztétikai megformáltságuk révén nem hatnának idegennek. Az említett versek többnyire szonettek, Niklai mestere volt ennek a műformának, bennük érzés-gondolatai a verbális kifejezhetőség határán állnak. Jártas volt a klasszikus formákban, máskor a tagoló magyaros és az időmértékes versformát kombinálta.

Írt egy kétfelvonásos drámát is *Horatio* címen. Életművének maradandóságát bizonyíthatnánk tekintélyek, mértékadó szerkesztők, kritikusok, költőtársak véleményével. Juhász Ferenc, a korszak legnagyobb lírikusa is kitűnő költőnek nevezte. „Igazi valóság-tartalma van Niklai Ádám verseinek, a valóság virágozik ezekben a versekben. Ez a valósággal, napjainkkal örökös érintkezés, költő-ujjainak a valóság rángó és érzékeny bőrén tartása adja Niklai költészetének hitelét” – írta róla. Mégis sok méltánytalanság érte: többek között egyetlen költeménye sem jelent meg a *Szép versek* című antológiákban. Emlékét Várhelyi Heléna irodalomtörténész muzeológus tartotta ébren. Halála utáni elégtételül kapta összegyűjtött verseinek kötetét, Aczél Géza szerkesztésében (*Niklai Ádám redivivus*, 2004).

Jó lenne, ha ez a mai irodalmi ünnep kezdetét jelentené a tudatosabb hagyományápolásnak. Mert nemcsak Niklai Ádám emlékét kellene élesztenünk, hanem többek között Pákozdy Ferencét, Stetka Évát, Várkonyi Anikóét, Gábor Zoltánét és másokét. A műalkotás önmagában fizikai tárgy, művészi tény, s mint ilyen, feltámadásra váró lehetőség, élővé a befogadó tudatában válik. Aki a Niklai-költészet befogadására vállalkozik, művészi élményben részesül, s ezáltal magát gazdagítja.

(E szövegnek az emléktábla avatáson a rövidített változata hangzott el.)

Csillagászat és nyelvészet

Maticsák Sándor – Kelemen Ivett

finnugor nyelvész egyetemi tanár –
finnugor nyelvész, egyetemi adjunktus
Debreceni Egyetem

A finnugor nyelvtudomány kialakulásához, illetve az oroszországi népekről és nyelvekről szerzett addigi ismeretek bővüléséhez – közvetve – egy ritka csillagászati esemény, a Vénusz 1769-es Nap előtti átvonulása is hozzájárult.

1. A Vénusz-átvonulás

A Vénusz-átvonulás során a Vénusz a Földről nézve elhalad a Nap előtt. Mivel a két bolygó keringési ideje és síkja eltér egymástól,¹ ezért csak nagyon ritkán figyelhető meg ez az együttállás (és emiatt furcsa ciklikusság is jellemzi). A találkozások ideje: 8 – 121,5 – 8 – 105,5 év. A távcső felfedezése óta csak nyolcszor következett be ez a jelenség (1631, 1639, 1761, 1769, 1874, 1882, 2004, 2012), ami legközelebb csak 2117-ben várható ismét.

A Vénusz-áthaladás a kora újkorban, a tudomány hőskorában azért volt fontos, mert ennek az égi jelenségnek a segítségével ki tudták számolni a Föld és a Nap távolságát, s ebből kiindulva – Kepler bolygómozgási törvénye alapján – a Naprendszer egyéb távolságait is meg lehetett ismerni. Ehhez azonban sok mérésre volt szükség, és az is feltétel volt, hogy a megfigyelők a Földgolyó minél távolabbi pontjain helyezkedjenek el. Eleinte még a másik belső bolygónak, a Merkúrnak az átvonulását próbálták megfigyelni, de mivel a Vénusz sokkal közelebb van a Földhöz, és lényegesen nagyobb, mint a Merkúr,² alkalmasabb az ilyesféle mérésekre.

Johannes Kepler (1571–1630), II. Rudolf német-római császár udvari csillagásza már 1627-ben jelezte a négy év múlva bekövetkező átvonulást, de 1630-as halála miatt ezt nem ellenőrizhette (a jelenség Európából nem látszott, így visszhangtalan maradt a tudósok körében). Az első mérést 1639-ben Jeremiah Horrocks (1618–1641) angol csillagász és William Crabtree végezte el, de a következő átvonulásokra már nemzetközi expedíciókat szerveztek. Edmond Halley

¹ A Föld–Nap távolság 150 millió km, a Vénusz – Nap 108 millió km. A Vénusz keringési ideje 225 nap.

² A Vénusz a Föld tömegének 0,82 részét teszi ki, a Merkúr viszont mindössze 0,06-t.

(1656–1742), az Oxfordi Egyetem professzora,³ még 1716-ban kiszámolta, hogy a Vénusz következő átvonulásai 1761-ben és 1769-ben lesznek, s felvetette, hogy háromszögeléssel, sok helyen mérve számítsák ki a Föld–Nap távolságot. A neves francia csillagász Joseph (Jean)-Nicolas Delisle (1688–1768)⁴ 1760-ban szerkesztett egy térképet arról, hol lehet a legjobban megfigyelni a Vénusz áthaladását.

1.1. Az 1761-es átvonulás

1761-ben a nemzetközi tudósvilág összefogása eredményeként számos expedíció indult útra, 40 helyre 112 ember kerekedett fel. Az expedíciókat a hétéves háború (1756–1763) akadályozta, de így is több helyszínen tudták megfigyelni a június 6-án bekövetkezett átvonulást. Charles Mason angol csillagász (1728–1886) Dél-Afrikában, Jean-Baptiste Chappe d’Auteroche (1722–1769) francia csillagász Szibériában, az ugyancsak francia Alexandre Guy Pingré (1711–1796) a Madagaszkár melletti Rodrigues-szigeten, Giovanni Battista Audiffredi (1714–1794) olasz dominikánus szerzetes Rómában mért, Nevil Maskelyne (1732–1811) és Robert Waddington (?–1799) angol csillagászok az Atlanti-óceán déli részén fekvő Szent Ilona szigetén kísérleteztek, de a rossz időjárás miatt expedíciójuk sikertelen volt. A francia Guillaume le Gentil (1725–1792) próbálkozása is kudarccal végződött.⁵

Oroszországban a polihisztor, egyetemalapító Mihail Lomonoszov (1711–1765) koordinálta a megfigyeléseket. A Szenátustól anyagi támogatást szerezve Nyikita Ivanovics Popovot (1720–1782) Irkutszkba,⁶ Sztyepan Jakovlevics Rumovszkijt (1734–1812) pedig a Bajkálon túlra, a burjátöldi Szelenginszkbe

³ Halley nevét az tette ismertté, hogy megjósolta az általa 1682-ben látott – és később róla elnevezett – üstökös 1758-as visszatérését.

⁴ Delisle, aki 1725-ben I. Péter meghívására Szentpétervárra költözött a csillagászati iskola vezetőjének, 1740-ben elutazott az Ob partjára, hogy megfigyelje a Merkúr áthaladását a Nap előtt. A rossz időjárás miatt útja csillagászati szempontból sikertelennek bizonyult, de számos néprajzi megfigyelést tett a vogulokról, osztjákokról, tatárokról és csuvasokról.

⁵ Gentil Indiába indult, de a háború és a rossz időjárás miatt hónapokra a tengeren rekedt. Végül Mauritius és India között egy hajóról próbálta megfigyelni az átvonulást, de a hánykolódó vízi járműről nem tudott pontos méréseket végezni. Emiatt kívárta a nyolc évet (!) a következő jelenségre, amit Manilában akart megfigyelni, de a spanyol kormányzó ellenségesen fogadta. Visszatért Indiába, ahol ezúttal az időjárás akadályozta meg a mérést. (Manilából egyébként az átvonulást kitűnően lehetett látni.) Mire betegen hazatért Franciaországba, kiderült, levelei elvesztek, őt halottnak nyilvánították, felesége újraraházasodott, vagyonát felosztották az örökösök között.

⁶ Popov úti élményeinek leírásában a csillagászati megfigyelések mellett a szibériai népek életéről és szokásairól is közölt információkat.

küldte. Maga Lomonoszov az otthoni obszervatóriumában kísérte figyelemmel a jelenséget, s a Vénusz körül felfedezett egy vékony fénysávot. Ezt mások is látták, de csak Lomonoszov értelmezte helyesen: a fénysáv fénytörés eredménye, amely a bolygó légkörének felső részén ment végbe – így igazolta Lomonoszov, hogy a Vénusznak is van légköre.

Összességében az 1761-es megfigyelések nem hoztak áttörést. A Vénusz korongja elmosódott volt,⁷ a kronométerek még nem álltak olyan szinten, hogy másodpercre összehangolják őket, így végül nem sikerült pontos számadatokat produkálni, a Nap–Föld távolságot 130–170 millió kilométer közöttire becsülték.

1.2. Az 1769-es átvonulás

A következő, 1769-es átvonulás megfigyelését lényegesen gondosabb előkészületek előzték meg. A csillagászok helyzetét nehezítette, hogy a Vénusz a greenwichi középidő szerint június 3-án 19.15-kor tűnt fel a Nap peremén, s az átvonulás 1.35-ig tartott, tehát Európában a jelenséget csak a kontinens legészakibb pontjain, az éjféli nap hazájában lehetett megfigyelni. Végül 77 helyszínt jelöltek ki, ahova összesen 151 tudós utazott el. Ez volt a világtörténelem addigi legjelentősebb tudományos összefogása, de erre is rányomta a bélyegét az angol–francia vetélkedés.

A legismertebb expedicionista James Cook (1728–1779) volt. A brit admirális nemcsak csillagászati feladatokkal bízta meg az addig viszonylag ismeretlen tengerészhadnagyot, hanem azzal is, hogy keresse meg a később Ausztráliának elnevezett kontinenst, és vonja angol gyarmati ellenőrzés alá a déli tengereken felkutatott többi szigettel együtt. Cook a Vénusz átvonulását Tahitin figyelte meg, majd délnek indult, felfedezte Új-Zélandot és feltérképezte a kelet-ausztráliai partvidéket. (Később, az 1772–1775 közötti második expedíciója során körülhajózta az Antarktisz és felfedezett több déltengeri szigetet. Harmadik útja során hawaii bennszülöttek megölték.)

Stephen Demainbray (1710–1782), a London melletti Richmondban működő királyi obszervatórium vezetője megszervezte, hogy maga III. György király is láthassa az átvonulást. Az angol William Wales (1734?–1798) és asszisztense, Joseph Dymond a kanadai Hudson-öbölbe utazott, ahol obszervatóriumot és lakóházat építettek. Wales később részt vett Cook kapitány második útján (1772–1775).

Amerikában a sokoldalú David Rittenhouse (1732–1796) a családi farmján épített obszervatóriumot. A mérésre egy évig készült, s bár a megfigyelés során rövid időre elájult az izgalomtól, végül helyesen számolta ki a Nap–Föld távol-

⁷ Ez az ún. „fekete csepp-jelenség”. Egyfajta optikai csalódás: amikor a Vénusz széle elér a Naphoz, fekete, csepp alakú folt látszik, ami nagyon megnehezíti az átvonulás kezdetének pontos meghatározását.

ságot (93 millió mérföld). A Rhode Island-i Providence-ben Benjamin West (1730–1813) végzett méréseket. Az 1761-ben Tobolszkban tartózkodó francia Chappe nyolc évvel később Mexikóba utazott. A megfigyelés sikeres volt, de utána Chappe sárgalázat kapott, és a helyszínen meghalt.

A Vénusz-átvonulást nemcsak az Atlanti-óceán túlpartján és a Csendes-óceán déli vizein kísérték figyelemmel, hanem a tudományt akkoriban igen megbecsülő Oroszország is nagy erővel készít. A Tudományos Akadémia több expedíciót is szervezett, s maga II. Katalin is megszemlélte az átvonulást a Finn-öböl melletti oranienbaumi palotájából.

Az Akadémia egymástól távol eső helyszíneket jelölt ki a Kola-félszigettől Szibériáig. Északon, Murmanszk térségében három megfigyelőpontot állítottak fel. Az 1761-es átvonulást Burját-földön figyelemmel kísérő Rumovszkij ezúttal a Kola-félsziget névadó településére utazott. Egy Uмба nevű faluba Jacques-André Mallet (1740–1790), a genfi obszervatórium igazgatója, Ponoj településre pedig a sógora, Jean-Louis Pictet (1739–1781), amatőr csillagász ment (utóbbi a rossz időjárás miatt nem tudott teljesen pontos munkát végezni). Christoph Euler (1743–1808), a híres matematikus, Leonhard Euler harmadik fia, az orosz hadsereg altábornagya, csillagász Oroszkban, Wolfgang Ludwig Krafft (1743–1814) matematikus, Euler munkatársa Orenburgban, Georg Moritz Lowitz (1722–1774) matematikus, térképész Gurjevben,⁸ I. I. Iszlenyev Jakutszkban végzett méréseket. Pétervárott Johann Albrecht Euler (1734–1800), Leonhard Euler elsőszülött fia, Christian Mayer (1719–1783) német csillagász és Andres Lexell (1740–1784) svéd csillagász, a Pétervári Akadémia tagja dolgozott. Az expedíciók eredménye Szentpétervárott jelent meg 1770-ben (*Novi commentarii Academiae scientiarum imperialis Petropolitanae*).

A fentebbi áttekintésből is kitűnik, hogy II. Katalin cárnő – ahogy elődje, I. Péter is – sok külföldi (elsősorban német) tudóst hívott be az országba.

A csillagászati mérések mellett más, zoológiai-természettudományos expedíciók is útra keltek 1768-ban, szintén hathatós állami támogatással. A tudósok öt részlegbe szerveződtek, ez volt az ún. orenburgi expedíció. Ennek néprajzi és nyelvi hozadékáról a 3. pontban szólnunk részletesen.

2. Két csillagász Északon – a történeti-összehasonlító nyelvészet megszületése

A fentebbi áttekintésből kimaradt egy igen jelentős csillagász, Hell Miksa. Hell már az 1761-es átvonulást is nyomon követte, erről be is számolt 1764-ben a bécsi csillagászati évkönyvben. Nemzetközi hírneve mellett ilyen irányú tapasztalatai is hozzájárultak ahhoz, hogy VII. Keresztély dán király (1749–1808) őt hívja meg a Vénusz következő átvonulásának megfigyelésére. (Ne feledjük,

⁸ Lowitzot Pugacsov lázadói ölték meg az Alsó-Volga térségébe szervezett expedíciója során. Gurjev mai neve Atirau.

Európában csak a Sarkkörön túl lehetett észlelni a jelenséget!) Hell azonban nem egyedül érkezett az akkor a dán koronához, ma Norvégiához tartozó Vardø szigetére, hanem vitte magával egykori tanársegédjét, Sajnovics Jánost is.

Hell Miksa 1720-ban született Selmebányán a Hell-család huszonkettedik gyermekeként. 1738-ban lépett be a jezsuita rendbe, 1740-től Bécsben folytatta tanulmányait. A bécsi jezsuita obszervatóriumban ismerkedett meg a csillagászat tudományával. 1746-ban a löcsei gimnáziumban kapott tanári állást. Két év múlva visszatért Bécsbe, ahol befejezte teológiai tanulmányait, és 1751-ben áldozópappá szentelték. A nagyszombati, majd a kolozsvári csillagvizsgáló építését irányította. 1755 szeptemberében kinevezték az újonnan felállított bécsi egyetemi csillagvizsgáló intézet igazgatójává és az egyetem mechanika professzorává. Segített a budai és az egri obszervatórium létrehozásában is.

A jezsuita rend 1773-as feloszlását követően a világi papság kötelékébe lépett, és folytatta sokoldalú tudományos munkáját. Élete vége felé sokat panaszkodott arra, hogy egyes „bécsi firkászok” támadják és rágalmazzák őt. Ezen támadások, illetve a felszaporodó munka kikezdte egészségét. 72 évesen, 1792-ben halt meg Bécsben.⁹

Sajnovics János a Fejér megyei Tordason született 1733-ban. Előbb a nagy-nevű győri jezsuita gimnáziumban, majd 1747-től Budán tanult. Természettudományos érdeklődése korán jelentkezett, elsősorban a matematika és a csillagászat érdekelte. 1748-ban belépett a jezsuiták rendjébe. 1751-ben kezdte meg filozófiai tanulmányait Nagyszombatban, melynek végeztével Pozsonyba került tanárnak. Néhány év után a szintén a rend felügyelte bécsi kollégiumban teológiai tanulmányokat folytatott, itt ismerkedett meg magas szinten az asztronómiával.¹⁰ Elöljárói hamar felismerték a tehetségét, és az akkor már nemzetközileg is ismert Hell Miksa mellé rendelték a bécsi obszervatóriumba, majd 1766-ban a jeles matematikus és csillagász Weiss Ferenc jezsuita atya mellé helyezték a nagyszombati csillagvizsgálóba.

A jezsuita rend 1773-as feloszlása Sajnovics karrierjében is törést okozott: a budai csillagvizsgálóban csupán másodcsillagász pozíciót kapott. Élete vége felé egyre inkább visszavonult, s végül 1785-ben 52 évesen elhunyt.¹¹

2.1. Hellék expedíciója

A Vénusz-átvonulás az 1536 óta perszónálunióban álló dán-norvég királyság uralkodójának, a csillagászat iránt érdeklődő VII. Keresztélynek a figyelmét is

⁹ Hell életéről részletesen ld. Aspaas, 2012: 45–178.

¹⁰ A jezsuiták világszerte a kezdetektől fogva aktív résztvevői voltak a természettudományos vizsgálatoknak. Az első csillagvizsgálókat is jezsuita szerzetesek alapították.

¹¹ Sajnovics életéről ld. Csupor, 1958; Kisbán, 1942; Lakó, 1973.

felkeltette. A norvégiai Vardø szigetén csillagvizsgálót építtetett,¹² és meglehetősen nagy anyagi támogatással¹³ expedíciót szervezett.

Keresztély levelet írt Mária Teréziának, hogy a jelenség megfigyelésére a bécsi csillagvizsgálóból megfelelő szakmai tudással rendelkező szakembert küldjön ki. A tudományok pártfogójaként ismert császárné ugyancsak támogatta az expedíció gondolatát, s a bécsi obszervatórium vezetőjét, Hell Miksát kérte fel.¹⁴ Azt nem tudjuk, miért Bécsből kért a király szakembert. Hell (és Sajnovics) megbízása azért volt különösen érdekes, mert ekkoriban törvény tiltotta a jezsuiták jelenlétét Dán-Norvégia területén.¹⁵ Ebből arra lehet következtetni, hogy a vizsgálat tudományos presztízse nagyobb volt, mint a vallási tilalom.¹⁶

Hell örömmel fogadta a felkérést. Szüksége volt asszisztensre, akinél azonban – egyes feltételezések szerint – nem volt elegendő a megfelelő csillagászati tudás. Hellnek ugyanis egyéb tervei is voltak: nyelvészeti jellegű vizsgálatokra is készült. Már hallott ugyanis a lapp–magyar rokonságról,¹⁷ de az még nem volt kellőképpen bizonyítva. Hell, noha Magyarországról származott, már nem tudta jól a nyelvet, tehát olyan segítőre volt szüksége, aki anyanyelvi szinten beszél magyarul és a csillagászatban is járatos. E két tudásnak egyszerre volt birtokában korábbi tanítványa, Sajnovics János.¹⁸

Sajnovics 1768. április 12-én érkezett meg Bécsbe, majd a hónap végén elindultak a közel fél évig tartó hosszú útra. Prágán, Drezdán, Lipcsén, Hamburgon, Lübecken át jutottak el Koppenhágába, akkori nevén Hafniába. Ott későbbi mentoruk, Otto Thott gróf (1703–1785), a Dán Kancellária főkancellárja, a Dán

¹² Norvégia legészakibb félszigetének keleti oldalával szemben, a Varanger-fjord bejáratánál található sziget.

¹³ 6398 rigsdalerral (birodalmi tallérral) támogatta az expedíciót.

¹⁴ Jóllehet Kisbán Emil monográfiájában arról ír (1942: 14), hogy a dán király Mária Teréziát kérte fel egy megfelelő szakember kiválasztására, az újabb vizsgálati eredmények alapján elmondható, hogy a meghívás célirányosan Hellnek szólt, Mária Teréziától csak engedélyt kértek Hell kiutazásához.

¹⁵ Secher, 1891: 858.

¹⁶ Aspaas – Kontler, 2020: 186.

¹⁷ Sajnovics a *Demonstratio* bevezetőjében (vö. Szij, 1994: 18) utalást tesz arra, hogy Hell ismerte a svéd Johann Scheffer (1621–1679) *Lapponia* és a német Anton Friedrich Büsching (1724–1793) *Geographia* című munkáját. Scheffer már száz évvel korábban leírta, hogy a lapp és finn nyelvben sok közös szó és nyelvtani elem található, és a magyar e nyelvekkel összetartozik. Büshing ehhez hasonlóképpen nyilatkozik a lapp és magyar nyelv rokoni kapcsolatáról.

¹⁸ Manapság e nézet inkább a feltételezés szintjére süllyed. A két tudós ugyanis nem folytatott nyelvészeti előtanulmányokat, nem vittek magukkal szótárakat, grammatikákat, ami kétséges teszi az ilyen irányú tudatos tervezést. Valójában inkább arról lehetett szó, hogy Hell már dolgozott együtt Sajnovicsal, akit alkalmasnak talált arra, hogy segítője legyen az út során (C. Vladár, 2020: 98).

Királyi Tudós Társaság elnöke fogadta őket 1768. május 31-én. Mind a király, mind az egész udvar roppant figyelmes volt a két jezsuita tudóssal. Innen Christianiába, a mai Oslóba utaztak, ahol szintén nagy ünneplés fogadta őket. Sajnovics július 30-án érkeztek meg Trondheimbe, ahonnan hajóval folytatták tovább útjukat északra. A viszontagságos tengeri út végül október 11-én szerencsésen ért véget: a két tudós elért Vardø szigetére. Mivel az obszervatórium ekkor még nem épült fel, így ideiglenes szálláshelyükön kezdték meg a felkészülést.

A Vardøen eltöltött hónapok elsősorban a Vénusz megfigyeléséhez szükséges előkészületekkel, illetve egyéb tudományos megfigyelésekkel (északi fény, apály-dagály jelenség vizsgálata stb.) teltek. Felvették a kapcsolatot az óslakos lappokkal, leírták külső jegyeiket, ismerkedtek nyelvükkel.

Bár úgy tűnt, a kedvezőtlen időjárási jelenségek miatt nem tudják elvégezni munkájukat, de végül június 3-án estére kitisztult az ég, így Hellék sikeresen meg tudták figyelni a Vénusz átvonulását a Nap előtt.¹⁹

A tudósoknak az időjárási körülmények miatt még heteket kellett Vardø szigetén tölteni, csak június 27-én indulhattak vissza. Ezt az időt is munkával töltötték: a lapp nyelv mélyebb tanulmányozásába fogtak. A Vardøból hazavezető utat meg kellett szakítaniuk. Egy nagyobb vihar miatt hosszabb időt kellett eltölteniük az észak-norvégiai, finnmarkeni Mauersundban. Sajnovics itt egy helyi misszionárius közvetítésével bővíteni tudta az ekkorra már jelentős terjedelmű lapp anyagát.²⁰

2.2. Sajnovics és a nyelvrokonság

Mint arról már esett szó, Hellnek voltak előzetes információi a magyar és a lapp nyelv rokonságáról. Sajnovicsnak nem volt nyelvészeti képzettsége, nem ismerte (nem is ismerhette, mivel még nem is volt kidolgozva) az összehasonlító nyelvtudományi vizsgálatok metodikáját.²¹ Ekkoriban a nyelvek rokonságának vizsgálata elsősorban szóhasználatokat jelentett. Matematikusként és csillagászként

¹⁹ A megfigyelés előzményeit és részletes leírását Hell Miksa 1770-ben publikálta *Observatio transitus Veneris ante discum Solis die 3. Junii anno 1769. Wardoehusii etc.* című munkájában.

²⁰ Mivel különböző lapp nyelvjárásokat beszélőkkel találkozott, feljegyzett szóanyaga nyelvjárási gyűjtésként is figyelemre méltó lehetett. Az egyik adatközlőtől hallotta lappul a Miatyánkot, míg távolabbról érkező lappoktól „ősfogalmak” neveit kérdezte ki (ezt ma inkább alapszókinsnek nevezzük).

²¹ A történeti-összehasonlító nyelvészet első képviselői a német Franz Bopp (1791–1867) és Jacob Grimm (1785–1863), valamint a dán Rasmus Rask (1787–1832) voltak. Az első jelentős szintézist, a szabályos hangmegfelelések rendszerét Grimm írta le (*Deutsche Grammatik*, 1819–1826).

természettudományos módszertant használva dolgozott. A módszertani minta hiánya mellett nem álltak rendelkezésére tudományos segédeszközök sem.

Munkája során csupán két könyvet tudott használni: a norvég származású Knud Leemnek,²² a lapp nyelv professzorának dán–lapp szótárát és dán nyelvű lapp grammatikáját. Sajnovics Vardø szigetén találkozott lappokkal, akiket „meginterjúvolt”, tárgyak neveit kérdezgette tőlük. A lappok hanglejtése és több, a magyarhoz hasonlóan hangzó szó hallatán Sajnovics biztos lett a nyelvrokonságban. A hallott szavakat az akkori magyar helyesírás szerint jegyezte le.²³ A következő lépésben egy vardøi dán pap, Henning Kauriing segítségével Leem dán–lapp szöszedetét latinra fordította. Ezzel, noha igen fárasztó munka lehetett, néhány hét alatt elkészültek. Sajnovics ekkor már tisztában volt azzal, hogy két nyelv rokonságának bizonyításához nem elég a szóegyezések vizsgálata, hanem alaktani, szófajtani, mondattani szinteken is vizsgálnia kell a két nyelvet.

Hellék 1769. október 19-én érkeztek vissza Koppenhágába, ahol pártfogójuk, Otto Thott fogadta őket, hatalmas ünneplés közepette. Eredményeiről beszámoltak a királynak és a Királyi Tudós Társaságnak. Sajnovics 1770. január 19. és február 9. között több akadémiai ülésen mutatta be eredményeit. Munkája elismerésül a dán királyi tudós társaság is tagjává fogadta őt és Hellt – ők voltak az első külföldi tagok.

A koppenhágai nagy ünneplések után a két tudós 1770. május 22-én elindult hazafelé. Hamburg, Göttingen, Augsburg és München érintésével augusztus 12-én érkeztek meg Bécsbe, ahol tiszteletükre szintén nagy ünneplés vette kezdetét.

2.3. A *Demonstratio*

Sajnovics korszakalkotó műve, a történeti-összehasonlító nyelvészet első jelentős alkotása, a latin nyelvű *Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse* [Bizonyítás. A magyar és lapp nyelv azonos] 1770 áprilisában jelent meg Koppenhágában.²⁴ A dán fordítás hihetetlenül rövid idő alatt készült el, már a

²² A lapp nyelv és kultúra akkori legnagyobb szaktekintélye Dán-Norvégiában. Rendkívül fontosnak tartotta, hogy a Lappföldre induló misszionáriusok, papok anyanyelvükön szólítsák meg a lappokat. Ő vezette a lapp területekre induló misszionáriusok lapp nyelvi képzéséért felelős intézetet, a trondheimi Seminarium Lapponicum Fredericianumot. – Leemről magyarul ld. Kelemen, 2018.

²³ Ezt azért is tartotta szükségesnek, hogy a magyar olvasókat is meg tudja győzni a két nyelv rokonságáról.

²⁴ Sajnovics naplójának április 10-ei bejegyzése: „Végre megkaptam a »Demonstrationes« c. könyvem bekötött példányát, amelyet 6 óra körül elvittem Toth grófnak” (Szíj, 1990: 140).

következő hónapban a Dán Királyi Tudományos Társaság birtokában volt.²⁵ (A *Demonstratio* második kiadása – némi változtatással és bővítéssel – szintén nagyon hamar, még 1771-ben megjelent, immáron Nagyszombatban.)

Sajnovics fogalmazta meg először, hogy két nyelv rokon (az ő szóhasználatában: azonos) lehet anélkül is, hogy a beszélők kölcsönösen megértenék egymást. Művében bemutatja a magyar és a lapp hangrendszer azonos elemeit, és kitér a különféle nyelvjárások összevetésének nehézségeire, és az eltérő helyesírással írt szövegek problematikájára.

A mű 8. fejezetében Sajnovics 150 közös eredetű szót gyűjtött össze. Ezek közül 114 tőszó, a többi származék. A helyes etimológiák száma 33, pl. *ad, éj, él, fagy, fészek, jég, mony* (tojás), *nyel, száj, szarv, szem, tud, vaj, váll*.²⁶ (Ez látszatra kevés, de ne feledjük, hogy Sajnovics úttörő jellegű munkát végzett!) Felismerte azt is, hogy a szókincs vizsgálata mellett szükséges a grammatikai rendszerek összevetése is, a 9. és 10. fejezet címe pontosan tükrözi ezt: „A magyar és a lapp nyelv azonos voltát bizonyítja a névszók ragozása, a melléknevek fokozása, a kicsinyítő képzők, valamint a számnevek használata” és „A magyar és a lapp nyelv azonos voltát bizonyítja a névmások, az affixumok és a szuffixumok, továbbá az elöljárók hasonló használata”.

Sajnovics nevéhez több olyan módszertani alapvetés fűződik, amelyek a nyelvek rokonításának ma is érvényes kritériumai. Az összehasonlításba nem vett fel jövevényszavakat; a nyelvjárársbeli hangtani különbségeket óvatosan kezelte; csak olyan szavakkal dolgozott, amelyeknek nemcsak a hangalakja, hanem a jelentése is hasonló; csak kevés összetett és képzett szót vizsgált. Nagyon fontos, korát meghaladó felismerése, hogy a nyelvek változnak.

Sajnovics szerint a lappok, finnek, magyarok egy hatalmas nép leszármazottai, melynek lakhelye a norvégiai Finnmarktól Finnországon át egészen Ázsiáig terjedt.²⁷

Sajnovics nevéhez még egy érdekes kísérlet fűződik. Hallva az élőnyelvi lappot, arra a következtetésre jutott, hogy a magyar helyesírás – már csak rokon-sága miatt is – alkalmasabb volna a lapp nyelv lejegyzésére, mint az addig használt ortográfiák. A gondolatot tett követte: elkezdte a korábban említett Knud Leem professzor szótárának az átírását.²⁸ Elképzelését lelkesen támogatta Otto

²⁵ M. R. Fleischer fordította dán nyelvre, amely *Beviis, at Ungarernes og Lappernes Sprog er det samme* címmel a Dán Tudományos Akadémia Skrifter sorozatának X. kötetében jelent meg.

²⁶ Részletesebben ld. Lakó 1973, 114–140; Zaicz 1970: 247–248.

²⁷ A *Demonstratio* magyarul: Szij, 1994. Ld. még: Holovics, 1972; Szij, 1990; C. Vladár, 1994; Zsirai, 1952.

²⁸ *Lexicon Lapponicum bipartitum: Lapponico-Danico-Latina & Danico-Latino–Lapponica cum Indice latino. Pars prima sive Lapponico-Danico-Latina. Nidarosiae. Pars secunda Danico-Latino–Lapponica. Hafnia. 1768, 1781.*

Thott,²⁹ akinek a kérésére Johan Ernst Gunnerus (1718–1773) trondheimi püspök³⁰ Leem adjunktusát, a több nyelven beszélő, lapp Anders Porsangert (1735–1780) jelölte ki Sajnovics segítőjévé.³¹

Gunnerus 1770 decemberében kelt leveléből kiderül, hogy a lexikonnak két kézírata állt rendelkezésre: a Leem-féle régi, és a Sajnovics-féle új helyesírással lejegyzett változat.³² Az átírást Leem erőteljesen visszautasította, de Thotték ennek ellenére leállították az M betűig már elkészült szótár nyomtatását, s csak 1773-ban indították újra a munkálatokat.

A magyar helyesírás végül nem került bevezetésre. Ebben több tényező is közrejátszott: Sajnovicsék hazautaztak; Porsanger felfelé ívelő tudományos és vallási karrierjét a trondheimi tudós elit nem tudta elfogadni, így eltávolították állásából. És közben egy politikai puccs következtében kegyvesztetté vált pártfogójuk, Otto Thott sem erőltette tovább a lapp helyesírás modernizálását. Az is fontos szempont volt, hogy a koppenhágai Missziós Kollégium igen gyorsan és költséghatékonyan szeretne volna megjelentetni Leem szótárát. A magyar diakritikus jelek viszont nyomdatechnikai szempontból újak, így költségesebbek lettek volna. Ráadásul idegenül hatottak volna a skandináv nyelvi közegben, és az akkor divatos gót írásképhez sem illettek.³³

2.4. A *Demonstratio* fogadtatása

A *Demonstratio*-t és a benne közzétett bizonyítást a külföldi tudós kollégák egyértelműen üdvözlötték. Jeles szaktekintélyek nyilatkoztak elismerően Sajnovics munkájáról: a finn történetírás atyjának tekintett Henrik Gabriel Porthan már a megjelenést követő évben ismertette Sajnovics munkáját,³⁴ 1772-ben pedig a svéd szótáríró, Emanuel Johann Öhrling foglalt állást Sajnovics mellett.

A bécsi udvar ugyancsak elismerte Hell és Sajnovics tudományos eredményeit, erről rendtársának, Nagy Jánosnak írt levelében Sajnovics így fogalma-

²⁹ „...elhatározta, a lapp könyvekben a Leem-féle helyesírás helyett, amely ingatag, erőtlen, és mint afféle gyerekcipőben járó dolog, bizonytalankodó, vezessék be a szilárd, erős és több évszázad alatt ragyogóan kiművelt magyar helyesírást” (Szíj, 1994: 43).

³⁰ Gunnerus püspök pártfogolta a tudományokat, támogatta a lappok anyanyelven történő tanítását, térítését.

³¹ Porsanger volt az első lapp, aki felsőfokú diplomát szerzett. Trondheimben és Koppenhágában tanult, majd 1761-től a finnmarkeni Varangerben lett misszionárius. 1764-ben a Trondheimi Kórház papjává és a Lappföldre induló misszionáriusok lapp nyelvi képzését végző, Knud Leem vezette Seminarium Lapponicum adjunktusává nevezték ki. Porsangerről magyarul: Kelemen, 2019.

³² Sajnovics naplója alapján tudjuk, hogy a magyar helyesírással átírt szótár 1770 májusában elkészült, s azt átadta Otto Thottnak. Ez a szótárváltozat még nem került elő.

³³ A helyesírási kísérletről ld. Kelemen, 2018, 103–106; 2019, 127–134.

³⁴ Az ismertetést magyar nyelven ld. Szíj 1994: 150–157.

zott: „Értekezésem jó fogadtatásra talált a bécsi főúrnál. [...] Nem kisebb köszönettel fogadták a pozsonyi grófok”.³⁵

Hazai fogadtatásáról azonban a tudománytörténet sokáig úgy vélekedett, hogy az egyértelműen negatív volt. A hazai tudóstársadalom továbbra is ragaszkodott a „keleti” (hun, szittya) rokonsághoz, elutasították a „halzsíros atyafisággal” való rokonság elméletét, így a kevés számú támogatóval szemben Sajnovics munkája többségében süket fülekre talált.³⁶ Sőt, a kutatók nagy része szerint ez a reakció vezetett ahhoz, hogy Sajnovics visszavonult, és nem foglalkozott többé nyelvészeti témákkal. Éder Zoltán viszont felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy a Sajnovics *Demonstratio*-ját érintő kritika nem kortársaitól érkezett, így azok semmiképpen sem vezethettek visszavonulásához. Egyszerűen arról lehetett szó, hogy Sajnovics nem nyelvész volt, hanem csillagász és matematikus, aki csupán alkalmi feladatként végzett nyelvészeti kutatást.³⁷

Sajnos, a kortársak közül csak kevesen ismerték fel Sajnovics munkájának jelentőségét. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy magyar nyelvű fordítására több mint 200 évet kellett várni: a nagyszombati kiadás csupán 1994-ben jelent meg magyarul!³⁸

3. Az oroszországi expedíciók – híradás a birodalom népeiről, nyelveiről

Kevésbé köztudott, hogy a csillagászati expedícióknak áttételesen volt egy másik hozadéka is. A Pétervári Akadémia fontosnak tartotta a földi világ feltérképezését is, ezért a Vénusz-megfigyelők csapatai mellett 1768 nyarán és őszén öt „szárazföldi” expedíciót is indítottak. A tudósok feladatául Oroszország távolabbi területei növény- és állatvilágának, geológiai és meteorológia jellegzetességeinek a feltérképezését tűzték ki, de emellett fontosnak tartották a birodalom népeinek néprajzi leírását is. Az utazók nyelvi anyagot is gyűjtöttek.

Oroszország történetében nem ez volt az első ilyen nagy expedíció. Már I. Péter cár is fontosnak tartotta a birodalom feltérképezését, de ő még csak egy magányos utazót, egy Daniel Gottlieb Messerschmidt (1685–1735) nevű német orvost küldött Szibériába. Messerschmidt nyolc évet töltött a terepen, 1719 és 1727 között gyűjtött. Ugyancsak I. Péter kezdeményezésére indult el keletre a Vitus Bering (1681–1741) dán kutató vezette expedíció. Ők fedezték fel az Ázsia és Alaszka között húzódó tengersizorost (amelyet később Beringről neveztek el).

³⁵ Holovics 1972: 495.

³⁶ Ennek igazolására sokszor idézzük Barcsai Ábrahám sorait: „Sajnovics jármától óvjuk nemzetünket, Ki Lappóniából hurcolja nyelvünket!”

³⁷ Ld. Éder, 1999.

³⁸ Az első, koppenhágai kiadás fordítása jelenleg folyamatban van Constantinovitsné Vladár Zsuzsa révén, aki a korábbi fordítást is jegyzi.

A legnagyobb szabású expedíció 1733-ban indult útnak (már Péter utóda, Anna cárnő uralkodása idején), a legkitartóbbak csak bő évtized múlva tértek haza (ekkor már Erzsébet cárnő ült a trónon). A Pétervári Akadémia óriási pénzeket áldozott a felfedezőutakra. Hét expedíció Oroszország északi és keleti partvidékét térképezte fel, Arhangelszktől egészen Japán partjaiig. A nyolcadik csoport, az „akadémikusok részlege” más feladatot kapott, ők a birodalom népeinek leírására, szokásaik, hitviláguk bemutatására vállalkoztak. Emellett régészeti, levéltári és természettudományi kutatásokat is végeztek, és jelentős nyelvi anyagot is gyűjtöttek. A csoport vezetője az induláskor mindössze 28 éves német Gerhard Friedrich Müller (1705–1783) volt,³⁹ akit betegsége miatt 1740 nyarán a szintén német származású Johann Eberhard Fischer (1697–1771) váltott fel.⁴⁰ A részleg Kazanyon át utazott Szibériába: elsősorban Tobolszk, Jakutszk, Jenyiszejszk, Szurgut, Krasnojarszk és Irkutszk térségében dolgoztak. Müller 1733 nyarán Kazanyban egy nyolcnyelvű szótárt állított össze (nyelvenként több mint 300 szóval), ez az 1759-ben németül, majd 1791-ben (már posztumusz) oroszul kiadott művének mellékleteként jelent meg.⁴¹ Fischer – nagymértékben Müller gyűjtésére támaszkodva – negyvennyelvű szótárt szerkesztett. A *Vocabularium Sibiricum* kéziratban maradt, egyik példányát Göttingenben, a másikat Szentpétervárott őrzik.

Az új, 1768-as expedíció öt részlegből állt, három az orenburgi, kettő az asztrahanyi részleg nevet viselte. Előbbi elnevezések nem pontosak, mert az Orenburgi Kormányzóság határaitól lényegesen messzebbre, Kelet-Szibériáig jutottak a tudósok, sőt, az egyik részleg Arhangelszk és Riga térségében is dolgozott.

Az Akadémia – hasonlóan az első nagy expedícióhoz – ennek a vállalkozásnak a vezetésére is főként külföldi tudósokat kért fel. Az egész expedíció és egyben az első orenburgi részleg vezetőjévé a német természettudóst, Peter Simon Pallast (1741–1811) nevezték ki,⁴² aki fiatal kora – ekkor 27 éves volt – ellenére már európai hírnévű tudósnek számított. Ugyancsak német származású volt

³⁹ Müller 1725-ben költözött Szentpétervárra, 1730-tól a történettudományok professzora. 1766-tól a moszkvai levéltár igazgatója.

⁴⁰ Fischer 1730-ban lett a szentpétervári akadémiai gimnázium prorektora, majd két év múlva rektora és a pétervári akadémia tagja. Részletesebben ld. Maticsák, 2016 (további irodalommal).

⁴¹ *Nachricht von dreyen im Gebiete der Stadt Casan, wohnhaften heidnischen Völkern, den Tscheremissen, Tschuwaschen und Wotiacken.*

⁴² Pallas Berlinben, Halléban és Göttingenben tanult természettudományokat. 1767-ben hívták Pétervárra. 1768 és 1774 között vett részt a nagy expedícióban. Sokoldalú tudós volt. Fő műve a *Flora Rossica* (1784, 1788), ebben Oroszország 300 növényfaját írta le.

a két asztrahanyi részleg vezetője, Samuel Gottlieb Gmelin (1744–1774)⁴³ és Johann Anton Güldenstädt (1745–1781).⁴⁴ Svéd születésű volt a harmadik orenburgi csoportot irányító Johann Peter Falk (1732?–1774).⁴⁵ Az eleinte Pallas és Falk csoportjában dolgozó, majd utóbbi részlegének a vezetését átvevő Johann Gottlieb Georgi (1729–1802) szintén német származású volt.⁴⁶ Az expedíciók vezetésében egyedül a második orenburgi részleg főnöke, Ivan Lepjohin (1740–1802) képviselte a hazai, orosz tudósvilágot.⁴⁷ A csoportokban azonban több olyan fiatal orosz (Nyikolaj Szokolov, Vaszilij Zujev, Nyikolaj Ozereckovszkij) kapott helyet, akik később maguk is neves tudósok, akadémikusok lettek.⁴⁸

Az expedíciók feltérképezték Oroszország jelentős részének növény- és állatvilágát, rengeteg földrajzi, geológiai, meteorológiai mérést végeztek. A természeti környezet mellett az útba ejtett települések lakosságáról, szokásaikról, életmódjukról, kultúrájukról, nyelvükről is sok hasznos információt szereztek. Tapasztalataikról naplókban, útleírásokban számoltak be, emellett igen jelentős rendszerező munkáik is születtek. Az expedíciók eredményei révén Pétervár művelt értelmisége – majd Európa érdeklődő nagyközönsége is – hírt kapott sok, addig kevésbé ismert Volga-vidéki, kaukázusi és szibériai népről.

A három orenburgi expedíció áthaladt a Középső-Volga-vidéken. Az útleírásokban részletesen szólnak a térség finnugor és törökségi népeiről: a mordvinokról, a cseremiszekekről és a votjakokról, ill. a tatárokról és a csuvasokról. Caricin és Asztrahany környékén a nyugati mongolsághoz tartozó kalmükökről gyűjtöttek sok információt. Az Urál felé haladva a törökségi baskírok aprólékos bemutatása szerepel visszaemlékezéseikben. Az Urál két oldalán vogulokkal, osztjakokkal és szamojedokkal, Dél-Szibériában a mongol népek közé tartozó tunguzokkal és burjátokkal találkoztak.

Az utazók sok információt adtak az általuk felkeresett népek öltözködési szokásairól, étkeikről, italaikról, orvosságaikról, gyógyfüveikről. A leírásokban

⁴³ Gmelin Tübingenben tanult, 1764-ben szerzett orvosi diplomát. 1766-ban hívták Pétervárra.

⁴⁴ Güldenstädt Rigában született, Berlinben tanult, 1768-ban költözött Pétervárra, Korának legjelentősebb Kaukázus-kutatója volt.

⁴⁵ Falk Linné tanítványa volt. 1763-ban költözött Pétervárra, a fűvészkert igazgatója lett. Rossz egészségi állapota miatt nehezen bírta az expedíció megpróbáltatásait, s végül Kazanyban öngyilkos lett.

⁴⁶ Georgi Pomerániában született, 1768-ban vagy 1770-ben került Pétervárra. Az expedíció után akadémikus és kémia-professzor lett.

⁴⁷ Lepjohin Pétervárott, majd Strassbourgen tanult orvostudományt. 1771-ben akadémikus, 1774-ben a botanikus kert vezetője lett. A gyógynövények első jelentős orosz szakértője.

⁴⁸ Az expedíciókról és az expedicionisták életéről részletesebben ld. Gnucseva, 1940; Maticsák, 2020; Sirokova – Alekszandrovszkaja, 2019; Szokolov – Parnyesz, 2001, 2002.

terjedelmes helyet foglalnak el a pogány hitvilágukat, isteneiket, házassági és temetkezési szokásaikat bemutató részek. Mindezen leírásokban a helyi nyelvek szókincse is felbukkan: főként növény- és állatnevek, ruhadarabok megnevezései, hónapnevek, istenek és szellemek nevei. Ezek mellett Pallas közölt egy fél-száz szavas osztják–vogul–mordvin, és egy ugyanilyen terjedelmű szamojéd szójegyzéket is. Lepjohin három mordvin ráolvasást, zürjén imákat, ózürjén liturgiát adott közre. Falk 200 szavas finn–cseremis–votják–osztják, és ugyanekkora tatár–kirgiz–kalmük szószeretét gyűjtött. Georgi 260 szavas német–tunguz szójegyzéket publikált.

Az orenburgi expedíció vezetőinek útleírásai az 1770-es években jelentek meg nyomtatásban. A művelt pétervári nagyközönség, az „egzotikus” népek és nyelvek iránt érdeklődő tudósvilág korábban a holland Nicolaes Witsen (1641–1717)⁴⁹ és főleg G. F. Müller és J. E. Fischer tevékenysége révén már hírt kapott a Volga-vidék és a távolabbi területek nem orosz népességének életkörülményeiről, szokásairól, hitvilágáról, és a nyelvükkel kapcsolatos információk is kezdtek beépülni a köztudatba. Ezt a folyamatot erősítették meg az „orenburgiak”: gyűjtőmunkájuk révén egyre több információ jutott el a keleti népekről a birodalom fővárosába.

Irodalom

- Aspaas, Per Pippin 2012: *Maximilianus Hell (1720–1792) and the Eighteenth-Century Transits of Venus. A Study of Jesuit Science in Nordic and Central European Contexts*. Disszertáció. Tromsø: University of Tromsø.
<https://munin.uit.no/bitstream/handle/10037/4178/thesis.pdf?sequence=2&isAllowed=y>
- Aspaas, Per Pippin – Kontler Miklós 2020: *Maximilian Hell (1720–92) and the Ends of Jesuit Science in Enlightenment Europe*. Jesuit Studies. Modernity through the Prism of Jesuit History 27. Leiden – Boston: Brill Academic Publishers.
- Csupor Zoltán Mihály 1958: *Sajnovics János életrajzához*.
 In: Magyar Nyelv 54: 517–522.
- Éder Zoltán 1999: *Újabb szempontok a Demonstratio hazai fogadtatásának kérdéséhez*.
 In: Uő., Túl a Duna-tájon. Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó.
<https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/tul-dunatajon-elzo/ch03.html>
- Gnucseva, V. F. [Гнучева, В. Ф.] 1940: *Материалы для истории экспедиций Академии наук в XVIII и XIX веках. Хронологические обзоры и описание архивных материалов*. Труды Архива АН СССР. Вып. 4. Москва – Ленинград: Издательство АН СССР. <http://ranar.spb.ru/rus/books1/id/55/>
- Holovics Flórián 1972: *Sajnovics János a Demonstratióról*.
 In: Magyar Nyelv 68: 432–501.

⁴⁹ Nicolaes Witsen *Noord en oost Tartarye* című, 1692-es könyvében sok új ismeretet közölt Oroszország népeiről, kevés cseremis, osztják és mordvin nyelvi anyaggal.

- Kelemen Ivett 2018: *Knud Leem, a 18. századi számi lexikográfia úttörője. Vázlatok a Lexicon Lapponicum Bipartitum történetéről*. Folia Uralica Debreceniensia 25: 99–108.
- Kelemen Ivett 2019: *Anders Porsanger jelentése Knud Leem (északi) számi helyesírásáról*. Folia Uralica Debreceniensia 26: 123–136.
- Kisbán Emil 1942: *Tordasi és kálózi Sajnovics János*. Debrecen – Budapest: Egyetemi Könyvkereskedés és Irodalmi Vállalat Rt. <https://mek.oszk.hu/07000/07090/07090.pdf>
- Lakó György 1973: *Sajnovics János*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Maticsák Sándor 2016: *Gerhard Friedrich Müller és Johann Eberhard Fischer 18. századi szójegyzékeinek mordvin anyaga*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Maticsák Sándor 2020: *Az orenburgi expedíciók gyűjtése: Johann Gottlieb Georgi mordvin szóanyaga (1776)*. Folia Uralica Debreceniensia 27: 151–170.
- Sajnovics János 1770: *Demonstratio. Idioma Ungarorum et lapponum idem esse*. Hafniae. <https://archive.org/details/b30509786/page/n3/mode/2up>
- Secher, V. A. 1891: *Kong Christian den Femtes danske lov, 1683*. København: Universitetsboghandler.
- <https://archive.org/details/KongChristianDenFemtesDanskeLov1683/page/n1/mode/2up>
- Sirokova, V. A. – Alekszandrovszkaja, O. A. [Широкова, В. А. – Александровская, О. А.] 2019: *Ученики Карла Линнея в России: И.-П. Фальк и И.-Г. Георги*. In: В. А. Брылёв (гл. ред.), *История и современное состояние географических исследований Нижнего Поволжья*. Волгоград: Издательство Фортресс. 269–281. <http://ihst.ru/wp-content/uploads/2019/10/Geog-issl-Nizh-Pov-2019.pdf>
- Szj Enikő (szerk.) 1990: *Sajnovics naplója 1768–1769–1770*. Bibliotheca Regulyana 1. Budapest: ELTE.
- Szj Enikő (szerk.) 1994: *Sajnovics János: Demonstratio. Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos*. Bibliotheca Regulyana 2. Budapest: ELTE.
- Szokolov, V. Je. – Parnyesz, Ja. A. [Соколов, В. Е. – Парнес, Я. А.] 2001, 2002: *Иван Иванович Лепёхин*. Биология. Новости науки. 20: https://bio.1sept.ru/view_article.php?ID=200202006; 21: https://bio.1sept.ru/view_article.php?ID=200202106
- C. Vladár Zsuzsa 1994: *A Demonstratio műfaji, forráskritikai és szóhasználati kérdéseiről*. In: Szj Enikő (szerk.), Sajnovics János: *Demonstratio. Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos*. Bibliotheca Regulyana 2. Budapest: ELTE. 117–126.
- C. Vladár Zsuzsa 2020: *Aspaas, P. P. – Kontler L., Maximilian Hell (1720–92) and the Ends of Jesuit Science in Enlightenment Europe*. In: Magyar Nyelv 116: 96–102.
- Zaicz Gábor 1970: *A szövegtől Sajnovics János. A Demonstratio szójegyzékéről*. In: Magyar Nyelv 66: 246–250.
- Zsirai Miklós 1952: *A modern nyelvtudomány magyar úttörői I. Sajnovics és Gyarmathi*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

A biomassza alapú gazdaság első számú prioritása: az élelmezésbiztonság

Oláh Judit

közgazdász, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem

Szakmai munkámat alapvetően meghatározta, hogy 2010-ben a Debreceni Egyetemen csatlakoztam egy néhány oktató és kutató által életre hívott kutatócsoporthoz. Az előttünk álló egyik legnagyobb kihívás annak vizsgálata volt, hogy hogyan biztosítható a növekvő számú globális népesség ellátása élelmiszerrel, tiszta energiával és egyéb bioalapú alapanyagokkal véges természeti erőforrások mellett. Kutatásaimban 2010 után kezdtem intenzíven foglalkozni a globális élelmezésbiztonság kérdéskörével, majd a megújuló energia és környezetvédelem szerepét, végül a körforgásos és biomassza alapú gazdaság kilátásait kezdtem el kutatni. Munkám kiindulópontja a biomassza alapú gazdaság élelmezés-, energia- és környezetbiztonsági aspektusainak vizsgálata volt.

2018-ben Bolyai János kutatói ösztöndíjat (Az élelmiszeripari innováció és technológia szerepe és hatása a versenyképességre és az élelmiszerárindex alakulására), 2017–2020 között négy alkalommal Új Nemzeti Kiválóság Programot (ÚNKP) nyertem a bioüzemanyag, az alternatív fehérjeforrás ill. a fenntartható biomassza alapú gazdaság (bioökonómia) fő tényezőinek elemzése témakörökben. 2019-ben témavezetőként a „Fenntartható folyékony bioüzemanyag (bio-etanol, biodízel) előállítás és multifunkcionális hatása” c. pályázattal (2019–2023) OTKA támogatást nyertem. Kutató csoportunkban elemezzük az első generációs folyékony bioüzemanyagok előállításának gazdasági, társadalmi, környezeti szempontjait. A fenntartható és multifunkcionális bioüzemanyaggyártás feltételeinek meghatározása mellett feltárjuk a folyékony bioüzemanyagipar aktuális és jövőbeni szerepét, továbbá vizsgáljuk, hogy képes lesz-e az ágazat a termelési és versenyképességi kritériumoknak eleget tenni.

2021. május 26-án sikeresen védtem meg MTA doktori disszertációm „Az élelmezés- és környezetbiztonság kihívásai az EU bioökonómiai stratégiájának tükrében” címmel. Értekezésemben hangsúlyoztam, hogy a következő évtizedekben számos kihívás éri a világ élelmezésbiztonságát, ami többek között a növekvő népesség számára megfelelő mennyiségű és minőségű élelmiszer bizto-

sítását, az éhezők számának csökkentését igényli, miközben a környezeti szempontok, ezen belül a fosszilis eredetű szén bioszénnel történő helyettesítése is előtérbe kerülnek. A termeléshez felhasznált természeti erőforrások szűkössége és a klímaváltozás terméshozamra gyakorolt kedvezőtlen hatásai miatt a mezőgazdasági termelés korlátokba ütközhet. A jövőben kevesebb termőfölddel, vízzel, vegyszerrel és műtrágyával kell több élelmiszert és nem élelmiszer célú bioterméket előállítani (Oláh, 2021).

Kutatásomban elsősorban arra keresem a választ, hogy milyen szerepet játszik a bioökonómia az ételmezésbiztonság alakulásában globális és uniós szinten, illetve fenntartható-e a jelenlegi élelmiszertermelési gyakorlat. A biomassza alapú gazdaság (bioökonómia) fejlődése a következő 30 évben meghatározza az EU globális geopolitikai és kereskedelmi szerepét, ezért indokolt figyelemmel kísérni az EU-ban a nulla nettó üvegházhatású gázkibocsátás (ÜHG-kibocsátás) eléréséhez szükséges reformokat (Oláh, 2021).

A globális ételmezésbiztonság helyzete az utóbbi évtizedekben jelentősen javult Dél-Amerikában és Ázsiában a „zöld forradalom” vívmányainak köszönhetően. Az élelmiszerhiány azonban továbbra is fennmaradt a szubszaharai régióban, ahol a népesség közel 30%-a alultáplált. Számos tudományos publikáció foglalkozik a jelenlegi krízis különböző okaival, az afrikai ételmezésgazdaság kilátásaival, az éghajlatváltozás és a gyorsan növekvő népesség hatásaival. Ugyanakkor kevés kutatás alkalmazta a holisztikus megközelítést Afrika fejlesztési lehetőségeinek elemzésére. A rendszerdinamikai szimulációk eredményei meglehetősen borús képet prognosztizálnak az ételmezésgazdaság kilátásairól Nigériában és Ugandában, ahol a történelmileg legmagasabb termelési szint sem tudja kielégíteni a növekvő élelmiszerigényt. Radikális változtatások nélkül e két viszonylag gazdag afrikai országban a mezőgazdasági termelés jelenlegi fejlődési üteme sem lesz képes kielégíteni az ételmiszer iránt mutatkozó fogyasztói keresletet. Nagymértékű és összehangolt erőfeszítésekre van szükség a fajlagos hozamok növelésére a mezőgazdasági erőforrások felhasználásának optimalizálásával, a földhasználat javításával, az ételmiszerlánc veszteségeinek csökkentésével és az étrendváltozás elősegítésével. Mivel az elkövetkező évtizedekben még a relatíve stabil és fejlett afrikai országok sem lesznek önellátóak ételmiszerből, még inkább szükséges az afrikai gazdaság globális értékláncba történő integrálása a piacképes áru és szolgáltatás előállítása érdekében.

Az Európai Akadémiák Tudományos Tanácsadó Testülete (European Academies' Science Advisory Council: EASAC) legújabb állásfoglalása szerint sürgős lépésekre van szükség az *ételmezés- és táplálkozásbiztonság* területén (von Braun és szerzőtársai, 2017). A klímaváltozás negatív hatással lesz az ételmiszertermelésre, ez pedig elengedhetetlenné teszi a klímatudatos mezőgazdaság bevezetését, például szárazságtűrő növényfajták nemesítésével. A klímaváltozás mérséklése érdekében változtatni kell az európai ételmiszerfogyasztási szokásokon is, így például indokolt csökkenteni az állati eredetű fehérjék fogyasztását.

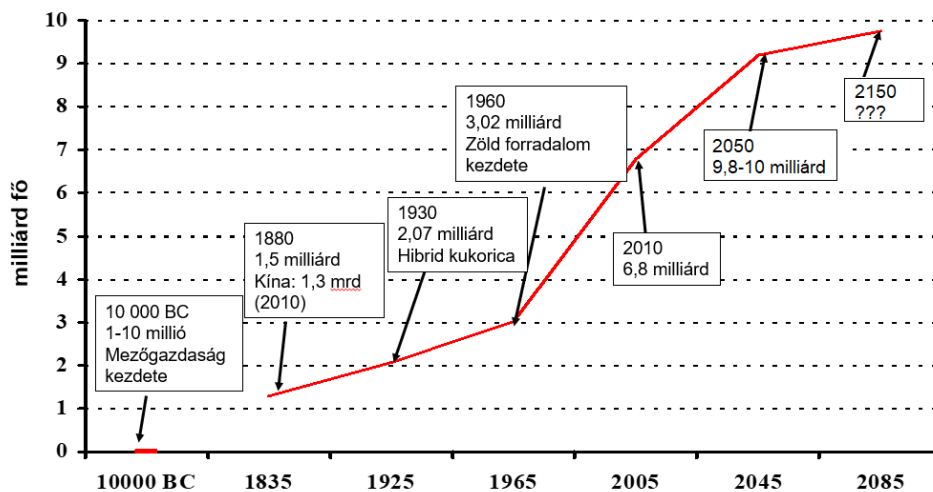
Továbbá célszerű a magas kalóriatartalmú ételek fogyasztását visszaszorítani a megfizethető, egészséges táplálkozást ösztönző programok bevezetésével. Az élelmiszerfogyasztási szerkezetben meghatározó szerepet játszanak a magas növényolaj-, zsír- és cukortartalmú élelmiszerek, ráadásul ezek kivitele az egészségtelen európai étrend exportját is jelenti. Tehát nemcsak az európai lakosság étrendje egészségtelen, hanem az európai élelmiszereket importáló országok népességének élelmiszerfogyasztási szerkezete is (Oláh, 2021).

Az egészséges étrendbe nehezen beilleszthető élelmiszerek termelése gyorsítja a klímaváltozást, ezért csökkenő fogyasztásukkal párhuzamosan a klímaváltozás is mérséklődik. Ma globális szinten nem áll rendelkezésre tényleges mérésre alapozott adat az élelmiszergazdaságban keletkező élelmiszerpazarlás mennyiségének mértékéről, csupán becslések alapján tájékozódhatunk (a kevés helyi és regionális felmérések 5–30% közötti veszteségről számolnak be). Fontos szempont még az *élelmiszerpazarlás* helyi és regionális csökkentését szolgáló hatékony beavatkozások megvalósítása. Az élelmiszerpazarlás egyben termőföld-, energia- és vízpazarlást is jelent, ezért ennek csökkentése hozzájárul a klímaváltozás és hatásainak mérsékléséhez. A klímaváltozás növeli az élelmiszerbiztonsági kockázatot a kórokozók és kártevők globális terjedése révén is, így kiemelt feladat az élelmiszer-szennyezettség forrásainak pontos leírása és kezelése is (von Braun és szerzőtársai, 2017; Oláh, 2021).

A *táplálkozási szokások* gyors változása többek között a globális urbanizációval is összefügg. A földműveléssel felhagyó emberek tömegei költöznek a városokba, ahol – részben az életszínvonal növekedésének köszönhetően – étkezési szokásaik megváltoznak. Strukturális természetű folyamatról van szó, amely összességében növeli a keresletet. De szélsőséges esetben az urbanizáció a mezőgazdasági munkaerő „elszívásával”, továbbá az infrastruktúra, az ipari parkok és lakónegyedek terjeszkedése a mezőgazdasági földterület rovására a mezőgazdasági termelést is korlátozhatja. Az urbanizációs és motorizációs folyamat is értékes termőföldet vesz el a mezőgazdaságtól. Egymillió fő városba vándorlása 40 ezer hektár területet igényel, a gépkocsiállomány egymillió darabszámmal való növekedése pedig mintegy 20 ezer hektár termőterületet vesz igénybe. Ma a világ népességének több mint fele városokban él, a jövőben pedig még inkább túlsúlyba kerül a városi lakosság (2050-re a világnépesség több mint 70%-a fog városban élni). Az urbanizációval – és a nemzetközi kereskedelem liberalizációjával – egyre távolabb kerülnek egymástól a termelés és fogyasztás földrajzi központjai, aminek következtében nő a szállítás, a raktározás és a hűtés jelentősége, így értelemszerűen az árukezelés költsége is, ami ugyancsak hozzájárul az élelmiszerárak emelkedéséhez (FAO, 2017).

A ma prognosztizálható étrendváltozás nagyobb gond az élelmiszertermelés szempontjából, mint a népesség növekedése. *A világ népessége ma mintegy 7,9 milliárd fő, 2050-ig várhatóan 10 milliárd főre nő, ami 25%-os népességnövekedést jelent* (1. ábra). Ezzel szemben az élelmiszer-kereslet 2050-ig 60%-kal

fog bővülni, vagyis a mai fogyasztási szerkezet mellett annyi élelmiszert kell majd megtermelnünk, mintha 11,5 milliárd ember élne akkor a Földön (ENSZ 2019). Ennek oka, hogy a hús- és tejtermék fogyasztás irányába változik az étrend: egyre többen engedhetik meg maguknak, hogy magas hozzáadott értékű élelmiszert, például húst és tejterméket egyenek. A *húsfogyasztás kétszer olyan gyorsan nő, mint a népesség* (Popp és szerzőtársai, 2018d; Oláh, 2019; Oláh, 2021). Ma a Földön az egy főre jutó évi húsfogyasztás 42 kilogramm, 2050-ben ez várhatóan 52 kilogrammra emelkedik, miközben évi 140 millió új fogyasztó jelenik meg a piacon és 60 millió fő hal meg. Az Egyesült Nemzetek előrejelzése szerint Európában a népesség száma 2050-ig a jelenlegi 740 millió főről 716 millió főre csökken (United Nations, 2017; United Nations, 2019).

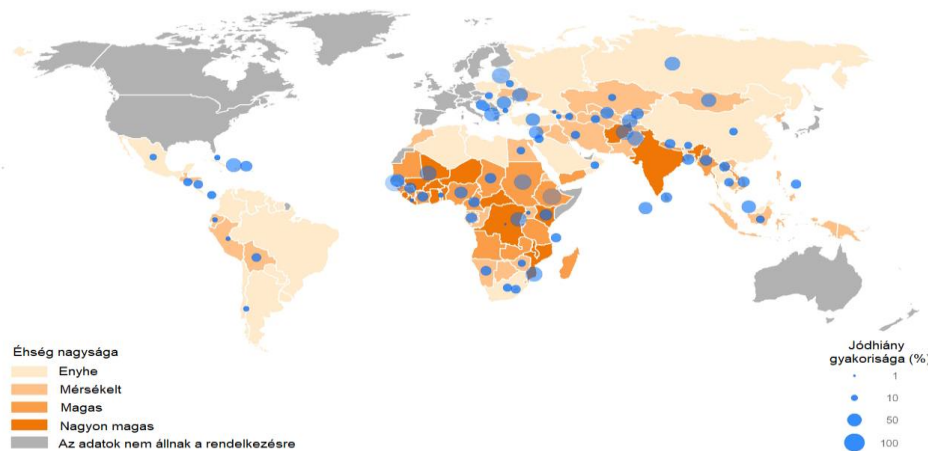
1. ábra: A világ népességének növekedése

Forrás: FAO (2017)

Az állati eredetű élelmiszer iránt növekvő kereslettel együtt a földhasználat is változik, ugyanis a hús- és tejtermék fogyasztásának növekedése egyre több takarmányt igényel. Ez a tendencia már most is megfigyelhető: 1960–2010 között az egy főre jutó globális szántóterület 0,45 hektárról 0,25-re csökkent, 2050-re pedig már a 0,2 hektárt sem éri el. Az EU-ban az állattenyésztés használja a mezőgazdasági terület 66%-át, de globális szinten is 70%-körül alakul ez az arány. *Az étrendváltás (ha így marad) nagyobb hatással lesz a földhasználatra, mint a népességnövekedés.* Az állattenyésztésben a takarmányozás transzformációs hatékonysága alacsony, kalóriaértékben kifejezve mindössze 10–15%-os. De nem elhanyagolható az állattenyésztés szerepe az ÜHG-kibocsátásban és a vízfogyasztásban sem (FAO, 2017).

Túltápláltság, alultápláltság

A Body Mass Index (BMI), azaz testtömeg index értékei alapján határozható meg, hogy valaki túlsúlyos (25–29,9%) vagy elhízott (>30%). A világnépesség 33%-a túlsúlyos, ebből 30% elhízott, az EU-ban a felnőttek 17%-a elhízott, Magyarországon pedig 28,5%-a (Eurostat, 2016; von Braun és szerzőtársai, 2017). Az elhízást az Egészségügyi Világszervezet (World Health Organisation: WHO) „globális járványnak” nevezi, ráadásul a 2,3 milliárd túlsúlyos népességgel szemben a világban 0,8 milliárd fő éheznek. A COVID-19 világjárvány tovább növeli az éhező népesség létszámát. Globális szinten az éhezés és az elhízás, valamint az alul- és túltápláltság egymással párhuzamosan fordul elő. Komoly probléma még, hogy 2 milliárd ember „rejtett éhségben”, azaz nem kalóriahiányban, hanem mikrotápanyag-hiányban (vitamin, ásványi anyag és nyomelem) szenved (2. ábra), sőt, a túlsúlyos emberek egyharmada is ebbe a kategóriába tartozik. Ez azt jelenti, hogy a túltápláltság (kalóriában) alultápláltsággal (mikrotápanyagban) is párosul (Oláh, 2019; Oláh, 2021). A jövő nagy kihívása lesz, hogy a Föld növekvő népességének élelmiszerellátása (kalóriában, azaz energiában kifejezve) mellett a táplálék megfelelő minőségéről (mikrotápanyagban kifejezve) is gondoskodjunk (World Health Organisation, 2018a).

Megjegyzés: A lakosságarányos „rejtett éhség” alakulása 136 országban: a vas-, A vitamin- és cinkhiányban szenvedő lakosság száma 100 000 főre vetítve.

2. ábra: A „rejtett éhség” alakulása világszerte

Forrás: Muthayya és szerzőtársai (2013)

A krónikus, nem fertőző betegségek megjelenésével (pl. az elhízással összefüggő betegségek) párhuzamosan a gyermekek és serdülőkorú fiatalok nem megfelelő étrendje és étkezési szokásai Európában is kiemelt problémát jelentenek (Grasgruber és szerzőtársai, 2018). A kutatások arra keresik a választ, hogy mely

intézmények, intézményrendszerek képesek leginkább befolyásolni a fogyasztói attitűdöt és magatartást.

Magyarországon 2014-ben jelent meg a közétkeztetésre vonatkozó táplálkozás-egészségügyi előírás, amely az iskolai közétkeztetési sztenderdek bevezetése révén kíván szerepet játszani a fiatal generáció táplálkozási szokásainak megváltoztatásában. Az EU tagállamaiban általában szabályozott az iskolai közétkeztetés. Kutatásom eredményei rámutatnak az új szabályozás bevezetését megelőző előkészületek hiányára, és a nem megfelelő kommunikációra a különböző érdekelt felek között. Az egészséges gyermekétkeztetés érdekében komplex táplálkozási oktatóprogramra és folyamatos párbeszédre van szükség a tanárok, a szülők, valamint az iskolai közétkeztetésben dolgozó szakemberek és a kormány között. Hozzá kell tenni, hogy a gyermekek a magyar iskolai közétkeztetés kulcsszereplői, de csekély befolyásuk van a rendszer működésére. Magyarországon még nem készült országos felmérés és elemzés a gyermekek közétkeztetéssel kapcsolatos preferenciarendszeréről (Kiss és szerzőtársai, 2019).

A személyi edzők meghatározó szerepet játszanak a táplálkozási tanácsadásban, vagyis a táplálkozási szokások megváltoztatásában. Magyarországon mintegy ezer személyi edzőt tartanak nyilván, és egyre többen kínálnak ügyfelek számára táplálkozási tanácsadást. A személyi edzők táplálkozási tanácsadási gyakorlatáról fókuszcsoporthoz interjú és kérdőíves adatfelvétel készült kvalitatív és kvantitatív kutatási módszerek alkalmazásával. Az eredményből kiderül, hogy az edzők és a dietetikusok elméletben elismerik az együttműködés fontos szerepét az edzés hatékonyságának optimalizálásában, a tanácsadói munkában azonban bizonyos „szakmai féltékenység” tapasztalható a szakmai háttér különbsége miatt, így nehéz megtalálni az együttműködés közös platformját. A szabályozás hiánya miatt az edzők szakmai, de különösen táplálkozási kompetenciái magas heterogenitást mutatnak, ráadásul az edzők többségének nincs objektív képe táplálkozási ismereteiről (pl. táplálkozási tanácsadás krónikus betegségben szenvedő ügyfelek számára). Többségük képzettségi szintje túl alacsony a professzionális táplálkozási tanácsadáshoz, az oktatási forma pedig nem ad megfelelő információt arról, hogy milyen mértékben korlátozott az edzők táplálkozási tanácsadási kompetenciája (Kiss és szerzőtársai, 2020). Elengedhetetlen szakmai szintjük javítása, folyamatos továbbfejlesztése hatékony ösztönzőrendszer kidolgozásával.

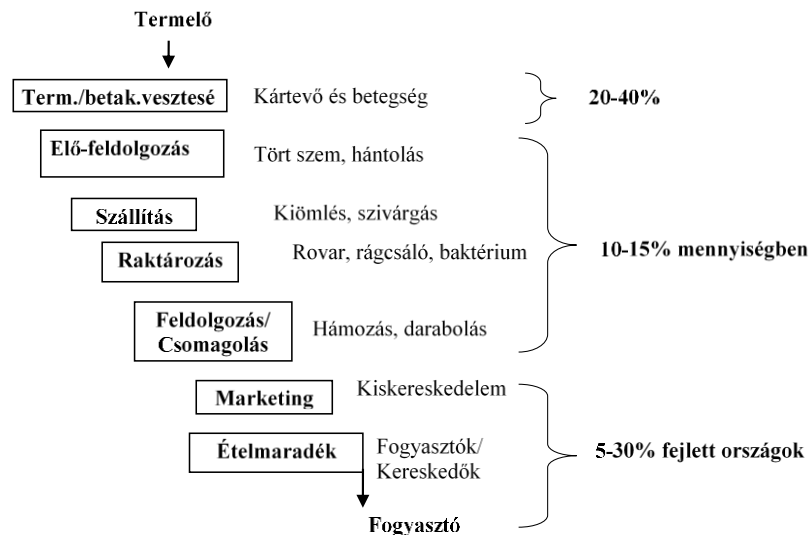
Az állami vagy uniós támogatással megvalósítható *automatizált adatgyűjtés hozzájárulna* a fogyasztói magatartás megváltozásához és a *személyre (vagy csoportra) szabott táplálkozás bevezetéséhez*. A tápanyagszükséglet és a fogyasztó genetikai felépítése között fennálló összefüggés figyelembevételével egyénre szabott tápanyagbeviteli ajánlás is kidolgozható, sőt a tápanyagellátottság megállapításának standardizált módszereivel az optimalizált tápanyagbevitel egyénre vagy csoportra is alkalmazható. Csak ilyen eszközök segítségével valósítható meg az egészségtudatos táplálkozás megfizethető áron.

Élelmiszerpazarlás, különös tekintettel a gabona ellátási láncra

Az élelmiszerláncban a pazarlás mérséklésével változatlan feltételek mellett egyrészt növelhető az élelmiszer kínálata, másrészt csökkenthető a fajlagos víz-, energia-, termőföld- és egyéb inputigény. Az élelmiszerlánc vesztesége a termelési és betakarítási szakaszban 35%-ot tesz ki (világszerte 20–40% között mozog) a növényvédelem ellenére.

A szállítási, raktározási, feldolgozási és csomagolási fázisok összes vesztesége/hulladéka mennyiségben 10–15%, értékben 25–50% között alakul. A kiskereskedelmi, éttermi és fogyasztói veszteség és hulladék 5–30%-ra rúg (3. ábra). A gabonapazarlás csökkentése a biotikus tényezők (kártévők, kórokozók és gyomnövények) miatt az élelmiszerellátás legnagyobb kihívása (Popp és szerzőtársai, 2013). A pazarlás csökkentése magasabb bevételt eredményez, mint a genetikai hozamképesség növekedése (Mesterházy és szerzőtársai, 2020).

Az Európai Bizottság 2011. évi célkitűzése szerint az élelmiszer-pazarlást 2020-ra felére kellett volna csökkenteni (nem teljesült). 2012-ben jelent meg az Európai Parlament állásfoglalása az élelmiszer-pazarlás 2025-ig történő 50%-os csökkentéséről (European Commission, 2011; European Parliament, 2020). Meg kell jegyezni, hogy az EU csak az élelmezési célú termékek pazarlását említi, kizárva például a takarmányozás során keletkezett veszteséget és hulladékot (pl. a bioenergia termelés is ide tartozik). Az EU-ban a szabályozás is akadályozza a veszteség/hulladék hasznosítását takarmányként, mert például Koreában, Japánban és Tajvanon a hulladék egyharmadát újrahasznosítják takarmányként. A gabonaellátási lánc minden fázisában képződik veszteség és hulladék, de eltérő arányban. Ez is hozzájárul a ténylegesen fogyasztott termék magasabb költségéhez (Mesterházy és szerzőtársai, 2020).

3. ábra: Veszteségek az élelmiszerlánc mentén
Forrás: IWMI (2007)

A globális búza-, kukorica-, rizs- és szójabab évi 2,1 milliárd tonna termés-sel szemben a betakarítás előtti veszteség évente legalább 1,1 milliárd tonnát tesz ki, azaz a 3,1 milliárd tonna elméleti hozam egyharmadát. A betakarítás, a tárolás és a toxinfertőzés által okozott veszteség évi további 700 millió tonnát jelent, a betakarítás előtti veszteséggel együtt pedig évi 1,8 milliárd tonnát, azaz az összes újonnan tárolt gabona 85%-át. A *gabonaveszteség alakulása a technológiától, a munkaerő képzettségétől és a fogyasztói magatartástól függ*. Jelenleg a globális gabonatermesztés jelentős növelése kizárólag új, magasabb hozamú fajták bevezetésével nem lehetséges, helyette hatékony megoldást kínál a veszteség és hulladék csökkentése a termelés, a tárolás és a fogyasztás során. Az élelmezés- és táplálkozásbiztonság növelésének hatékony módszere a globális pazarlás csökkentése (Mesterházy és szerzőtársai, 2020).

A gabona értékláncban megfigyelhető élelmiszer-pazarlásról és annak csökkentéséről készült kalkulációk hozzájárulnak a hatékony gabonatermelés és -fogyasztás lehetőségeinek feltárásához. A betakarítás előtti és a raktározás során felmerülő mikotoxin szennyezés óriási veszteséget okoz a gabonafélék termelésében és felhasználásában. A gabona értéklánc pazarlása magába foglalja a szántóföldi, a betakarítási, raktározási, forgalmazási és fogyasztói hulladékot és veszteséget. A termelésben azonban kitüntetett szerepe van az integrált növényvédelemnek, a növény-nemesítésnek és agronómiának is. A pazarlás minimalizálása a gabona értéklánc mentén tehát összetett feladat, ahol a pazarlás elérheti a

60–70%-ot! A hozamstabilitást és rezisztenciát célzó nemesítés révén – fejlett növényvédelmi stratégiával, agronómiával és tárolással kombinálva – a gabona ellátási lánc mentén a veszteség és hulladék 50%-os csökkentése lehetségesnek tűnik, így világszerte további 3–4 milliárd ember gabonaigényét tudjuk kielégíteni fenntartható módon a növényfajták genetikai hozamának növelése nélkül. Ehhez hosszú távú gondolkodásra és a gondolkodásmód megváltoztatására, nem pedig rövid távú profithajszára van szükség (Mesterházy és szerzőtársai, 2020).

Alternatív fehérjeforrások

A globális gazdasági expanzió és a népesség folytatódó, noha lassuló ütemű (éves átlagban 1% körüli) növekedése nyomán várhatóan tovább élénkül az élelmiszerek iránti kereslet. A világ népessége 2050-ig bekövetkező várható 25%-os emelkedése – az étrend változásával, azaz a magas hozzáadott-értékű élelmiszerek (hús- és tejtermékek) fogyasztásának növekedésével együtt – értékben kifejezve 60%-kal növeli az élelmiszerigényt (FAO, 2017). A növekvő hústermelés feltétele a fehérjetakarmány előállítása. Az egyéb, vagy alternatív fehérjeforrások belátható időn belül nem váltják ki a szójafehérjét. A legújabb alternatív élelmiszerfehérje piaci bevezetése is gyorsan bővül világszerte, mint a laboratóriumi hús vagy növényi eredetű vegahús előállítása (Oláh, 2019; Oláh, 2021).

A fű/lucerna fehérjehozama magas, értéke 2,0–2,5 t/ha között változik, ugyanakkor alacsony a biológiai értéke és a fehérjeliszt gyártása (szárítás) energiaigényes folyamat, vagyis magas a szénlábnyoma. A levélfehérjével kapcsolatos kutatások között első helyen egy magyar szellemi örökségnek tekinthető eljárást, a lucerna levélfehérje koncentrátumot (Leaf Protein Concentrate: LPC) indokolt kiemelni. Az LPC technológia első szabadalmaztatója Ereky Károly magyar gépészmérnök, a „biotechnológia atyja” volt. Ereky Károly az 1920-as években szabadalmaztatta a zöldmalom eljárást, amellyel értékes fehérjedús takarmányokat állított elő friss növényekből, ezzel útjára indítva a levélfehérje feldolgozás iparágát (Popp és Oláh, 2018).

Hosszabb távon az akvakultúra eredetű fehérjeforrás (alga, békalencse, krill) is szóba jöhet alternatívaként az alacsony földhasználat és a jó fajlagos fehérjehozam alapján, ehhez viszont nélkülözhetetlen a táplálóérték meghatározása és a szárítási költségek csökkentése. A jövőben várható az alga takarmányozási célú felhasználása, mert a termelési költségek jelentős csökkenésével az élelmiszer helyett a takarmány előállítására összpontosítanak majd. Bár az akvakultúra eredetű fehérje, rovarfehérje, mikrobiális fehérje és aminosav előállítása még kísérleti fázisban van, de piaci bevezetése is megkezdődött már. Így az algafehérje előállításának piaci bevezetése a közeljövőben esedékes lehet az omega 3-as zsírsav termelésével kombinálva. Ez a kombináció az akvakultúra (lazac) takarmányozására is ideális megoldást nyújt(hat). A többi akvakultúra eredetű fehérjeforrás előállítás mennyisége szerény mértékű marad a jövőben és

legfeljebb részi igényeket elégíti ki. Hosszú távon a rovarok élelmiszerként és takarmányként is alternatívát kínálnak, mert alacsony a földhasználat, ráadásul szerves hulladékot hasznosítanak. Ehhez szükség van a fajlagos termelési költség radikális csökkentésére, a táplálóiérték meghatározására, de a takarmány célú felhasználás engedélyezése is lassú és nehézkes (Popp és Oláh, 2018; Popp és szerzőtársai, 2018a; Popp és szerzőtársai, 2018c; Popp és szerzőtársai, 2018d; Oláh, 2021).

A jelenlegi élelmiszertermelés módja hosszú távon nem fenntartható. Többek között azért, mert csökken az öntözővíz mennyisége, vagy például a hústermelés környezetterhelést okoz. *A Föld népességének gyarapodása a bolygó jelenlegi eltartó képességét is fenyegeti, miközben a globális húsfogyasztás kétszer akkora ütemben nő, ami fenntarthatatlannak tűnik* (Oláh, 2019). Az állattenyésztésben bevezetett környezetbarát lépések is hozzájárul(hat)nak a klímaváltozás mérsékléséhez, az igazi fordulathoz nélkülözhetetlen az állati termékek növekvő fogyasztásának visszaszorítása, például a „hagyományos” állati eredetű fehérje részbeni helyettesítése alternatív fehérjeforrásokkal. Ha a haszonállattenyésztés az egyre növekvő húsfogyasztással már nem tud lépést tartani, akkor a laboratóriumban előállított húsok is előtérbe kerülhetnek (Popp és szerzőtársai, 2018e).

Laboratóriumi körülmények között egy szarvasmarhából kivett szövetmintából 10 ezer szarvasmarha húsának megfelelő húsmennyiséget tudnak előállítani 9–21 nap alatt. Az Eat Just vállalat Szingapúrba exportál laboratóriumban előállított csirkehúst éttermek számára. Az Upside Foods által gyártott laboratóriumi csirkehús piacra dobása 2021 végén várható (a csirkehús piaci bevezetése engedélyezés alatt áll). A Mosa Meat 2022-től tervezi első termékeinek piaci bevezetését az EU-ban (az engedélyezés 18 hónapot vesz igénybe). A laboratóriumi hús tömegtermelésének beindulásához a laboratóriumi húsgyártás minden egyes fázisában tudományos áttörésre van szükség, ugyanis a kilogrammonkénti ár 2020-ban legalább 100 USA dollár volt (Oláh, 2021). A laboratóriumban tenyésztett hús fogyasztását jelenleg az Európai Unió tiltja, ahogy a klónozott állatokból származó húsfogyasztást is. Az európai fogyasztók jelentős része távolságtartó mindennel szemben, ami mesterséges, „nem természetes”, mert inkább a hagyományos utakat választják. A világ ételmezési problémájához hozzájárulna, ha egyre több fogyasztó a vegetáriánus étrendre térne át. Ugyanakkor szinte tudományos alapossággal kell(ene) összeállítania a vegetáriánus étrendet, hogy szervezetünk minden szükséges tápanyagot, fehérjét, vitamint és ásványi anyagot megkapjon a növényi eredetű élelmiszerekből. A növények – néhány zöldség és a szója kivételével – az esszenciális aminosavaknak csak egy részét tartalmazzák, ráadásul az esszenciális aminosavak egymáshoz viszonyított aránya is fontos szempont. Emellett a kényelmi terméknek számító félkész- és késztermékek (melyek pár perc alatt elkészíthetők) a „vegák” számára sokkal kevésbé elérhetők (Oláh, 2019).

Ugyanakkor gyorsan bővül a „vegahús” piaci bevezetése is. A laboratóriumi hústermelés mellett kizárólag növényi alapanyagokból (szója, borsó, búza, burgonya, kókuszolaj, cékla stb.) állítanak elő húsízű és -kinézetű vegahúst. A McDonald’s Németországban dobta piacra a Big Vegan TS burgert, a Burger King pedig az USA-ban forgalmazza az Impossible Whoppert. A The Good Food Institute nonprofit szervezet több millió dollárt adott a témával foglalkozó tudományos projektek támogatására. A Beyond Meat és az Impossible Foods cégekbe több száz millió dollárt fektettek be olyan hírességek, mint például Bill Gates és Leonardo DiCaprio. A Beyond Meat tőzsdei cég küldetése, hogy „az emberek első generációja végre leválassza a húst az állatokról”. A Beyond Meat legfontosabb alapanyaga a borsó, amiből vegahús hamburgert gyártanak. A növényi alapú vegahús gyártása olcsóbb, mint az állati eredetű laboratóriumi húsé, ráadásul azokat a fogyasztókat is megnyerik, akik a húsfogyasztást vallási vagy lelkiismereti okok miatt utasítják el. Az Impossible Foods vegahús termékeinek gyártásához a növényi alapanyagok mellett *Pichia pastoris* nevű élesztőgombát is használnak, mert ennek segítségével állítják elő a húsízért felelős fehérjét, amelyhez szója- és búzaproteineket keverve készül a hamburgerpogácsa, és egyéb vegahús készítmények (Oláh, 2021). Franciaországban Ares városban található ONA vegán étterem – vegán étteremként elsőként a világon – Michelin-csillagot kapott 2021-ben (The Guardian, 2021). A vegetáriánus étrendet követő fogyasztók nem esznek húst, de minden más állati eredetű terméket igen. A vegán filozófia az állatok érdekeit és életét tartja tiszteletben, ezért a vegánok növényi étrendet követnek. A globál népesség 8%-a vegán életmódot folytat. A távol-keleti fiatalok ugyanakkor – elfordulva saját nemzeti és kulturális hagyományaiktól – az európai szokásokat, divatot és az egészségromboló nyugati táplálkozást követik. A keleti kultúra részét képező keleti gyógyászat és a vegetáriánizmus európai terjedése elsősorban társadalmi, szociológiai, mintsem természettudományi és biológiai jelenségnek tekinthető. A klímavédő fiatal korosztály előnyben részesíti a vegahúst és a flexitáriánus diétát (növényi eredetű ételekben gazdag, de húsban szegény étrendet) (Oláh, 2021).

Növényi alapú termékekkel helyettesíthető a hús, a tej és a tojás is. A Beyond Meat a hús alapvető elemeit közvetlenül növényekből (borsó, cékla, kókuszolaj, burgonyakeményítő stb) vonja ki. A hús aminosavakból, lipidekből, ásványi anyagokból és vízből áll. Az állatok az emésztő- és izomrendszerüket használják arra, hogy a növényeket vízzé és hússá alakítsák. A Beyond Meat növényi forrásból közvetlen módon állít elő „húst”. A technológia fejlődésével a fogyasztók számára is vonzóbb lesz ez az opció. A jövőben a vásárlók olcsóbban fognak hozzájutni az egyre inkább húsrá hasonlító növényi alapú fehérjéhez. Az igazi hús luxustermék lehet, a vegán hús fogyasztása pedig általánossá válhat. A növényi alapú fehérjék eladása az elmúlt években gyorsabban emelkedett (évi 8–10%-kal), mint a hagyományos húsé (évi 2–3%).

A húsiparnak nem tetszik, hogy egyre több fogyasztó a növény alapú táplálkozás felé fordul, főleg a fiatalok. A húsipari gazdaság szereplői ellenzik, hogy a vegetáriánus ételek gyártói olyan szavakat használjanak a termékleírásban, mint a húst tartalmazó ételeknél. Ilyen például a steak, a virsli, a burger és a hamburger. Ezek a szavak már a nevükben hordozzák a húst, ezért félrevezető a húsmentes ételek elnevezése. Az élelmiszerek jelölését (címkézését) az 1990-es évek eleje óta uniós jogszabályok szabályozzák. Az EU-ban forgalmazott élelmiszerekre vonatkozó kereskedelmi szabályozás általában a közös piaci szervezetek (Common Market Organisations: CMOs) kompetenciájába tartozik. 2017-ben az Európai Bíróság döntésével új alapelvet is rögzített az uniós jogban, miszerint a tej, a vaj és a joghurt kifejezés használatával csak „valódi” tejet tartalmazó termékek forgalmazhatók (Oláh, 2021).

Franciaország már értesítette Brüsszelt az élelmiszerek címkézésére vonatkozó jogszabályok felülvizsgálatáról. Biztosra vehető, hogy az Európai Bizottság 2020 után foglalkozik a húsról vonatkozó jelölés/címkézés szabályozásával. Ez nem pusztán jogi kérdés, hanem a fogyasztóknak szóló tájékoztatást is magába foglalja. Az Európai Fogyasztói Szervezet felmérése szerint a fogyasztók túlnyomó többsége nem aggódik a zöldségburger elnevezés miatt, amennyiben a jelölés egyértelműen vegetáriánus vagy vegán. Az új szabályok tiltják az állati eredetű élelmiszerekhez kapcsolódó elnevezések használatát a növényi eredetű fehérjéket tartalmazó termékek, mint a vegetáriánus hamburgerek vagy a vegán kolbász forgalmazásakor. Várhatóan meghatározzák a növényi fehérjék maximális arányát a „húsos” elnevezés használatához. A nemzeti szabályozás jogi szempontból továbbra is ellentmondásos. Ehhez hasonló példával találkozunk Spanyolországban is (Oláh, 2021).

A kék bioökonómia, ezen belül az akvakultúra jelentősége az élelmiszer és egyéb biomassza termelésében folyamatosan növekszik. Mivel a nagyüzemi monokultúrák termelés egyre nagyobb és koncentráltabb piacokat szolgál ki homogén termékekkel, környezeti fenntarthatósági problémák lépnek fel (Gyalog és szerzőtársai, 2017). Az új típusú integrált multitrofikus akvakultúra (Integrated Multi-Trophic Aquaculture: IMTA) rendszerek hozzájárulnak a fenntartható intenzifikációhoz, vagyis a fajlagos hozamok növeléséhez pozitív környezeti hatás és ökológiai szolgáltatás mellett (Popp és szerzőtársai, 2018c). Az IMTA alapelve a körforgásos gazdálkodási forma megteremtése az energiaáramlás, a veszteség és a környezetszennyezés minimalizálásával, ugyanakkor elősegíti a gazdasági növekedést és a társadalmi haladást.

A 132805 sz. projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a K_19 pályázati program finanszírozásában valósult meg

Felhasznált szakirodalom

- European Commission (EC) (2011): *Roadmap to a Resource Efficient Europe COM(2011) 571*. European Commission, Brussels, Belgium, <https://www.eea.europa.eu/policy-documents/com-2011-571-roadmap-to>
- European Parliament (2020): *European Parliament resolution of 15 January 2020 on the European Green Deal*. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2020-0005_EN.html
- Eurostat (2016): *European Health Interview Survey*. <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/7700898/3-20102016-BP-EN.pdf/c26b037b-d5f3-4c05-89c1-00bf0b98d646>
- FAO (2017): *The state of food security and nutrition in the world 2017*. Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome, Italy, <http://www.fao.org/3/a-I7695e.pdf>
- Gyalog, G.; Oláh, J.; Békefi, E.; Lukácsik, M.; Popp, J. (2017): *Constraining Factors in Hungarian Carp Farming: An Econometric Perspective. Sustainability*, Vol. 9, No. 11, 2111, 1-13. <https://doi.org/10.3390/su9112111>
- IWMI (2007): *Water for Food, water for life: a comprehensive assessment of water management in agriculture*. International Water Management Institute, London, UK: Earthscan, Colombo, Sri Lanka, 1-645. <http://www.iwmi.cgiar.org/assessment/Publications/books.htm>
- Kiss, A., Popp, J., Oláh, J., Lakner, Z. (2019): *The Reform of School Catering in Hungary: Anatomy of a Health-Education Attempt*. *Nutrients*, Vol. 11, No. 4, 716, 1-19. <https://doi.org/10.3390/nu11040716>
- Kiss, A., Pfeiffer, L., Popp, J., Oláh, J., Lakner, Z. (2020): *A Blind Man Leads a Blind Man? Personalised Nutrition-Related Attitudes, Knowledge and Behaviours of Fitness Trainers*
- Mesterházy, Á., Oláh, J., Popp, J. (2020): *Losses in the grain supply chain: causes and solutions*. *Sustainability*, Vol. 12, No. 6, 2342, 1-18. <https://doi.org/10.3390/su12062342>
- Muthayya, S., Rah, J.H., Sugimoto, J.D., Roos, F.F., Kraemer, K., Black, R.E. (2013): *The Global Hidden Hunger Indices and Maps: An Advocacy Tool for Action*. *PLoS One*, Vol. 8, No. 6, e67860, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0067860>
- Oláh, J. (2019): *A fenntartható élelmiszerellátás kihívásai az energia és környezetbiztonság tükrében*. *A Falu*, Vol. 34, No. 4, 21-34. https://matarka.hu/cikk_list.php?fusz=167386
- Oláh, J. (2021): *Az élelmezés- és környezetbiztonság kihívásai az EU bioökonómiai stratégiájának tükrében*. MTA Doktori disszertáció, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1-158., <http://real-d.mtak.hu/1314/>

- Popp, J., Pető, K., Nagy, J. (2013). *Pesticide productivity and food security. A review*. Agronomy for Sustainable Development, Vol. 33, No. 1, 243-255. <https://doi.org/10.1007/s13593-012-0105-x>
- Popp, J., Oláh, J., Kiss, A., Temesi, Á., Fogarassy, C., Lakner, Z. (2018a): *The socio-economic force field of the creation of short food supply chains in Europe*. Journal of Food and Nutrition Research, Vol. 58, No. 1, 31-41. <http://www.vup.sk/index.php?mainID=2&navID=36&version=2&volume=58&article=2127>
- Popp, J., Harangi-Rákos, M., Oláh, J. (2018b): *Fehérjetakarmány függőség az EU-ban. Status quo? Állattenyésztés és Takarmányozás*, Vol. 67, No. 4, 209-224. https://matarka.hu/cikk_list.php?fusz=161552
- Popp, J., Harangi-Rákos, M., Tikász, I.E., Varga, E., Oláh, J. (2018c): *A keveréktakarmány-gyártás kilátásai az EU-ban, különleges tekintettel Magyarországra*. Állattenyésztés és Takarmányozás, Vol. 67, No. 3, 137-157. https://matarka.hu/cikk_list.php?fusz=161551
- Popp, J., Pető, K., Oláh, J. (2018d): *Alternatív fehérjefogyasztás kilátásai Magyarországon*. A Falu, Vol. 22. No. 2, 37-46. https://matarka.hu/cikk_list.php?fusz=163873
- Popp, J., Lakner, Z., Pető, K., Oláh, J. (2018e): *Élelmezés- és táplálkozásbiztonság: lehetőségek és kihívások*. A Falu, Vol. 33, No. 1, 55-67. https://matarka.hu/cikk_list.php?fusz=163872
- Popp, J., Oláh, J. (2018): *Fehérjefüggőség: merre tovább?* Magyar Mezőgazdaság, Vol. 73, No. 4, 60-61
- Popp, J., Oláh, J., Kiss, A., Lakner, Z. (2019a): *Food Security Perspectives in Sub-Saharan Africa*. Amfiteatru Economic, Vol. 21, No. 51, 361-676. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=763566>
- Popp, J., Békefi, E., Duleba, Sz., Oláh, J. (2019b): *Multifunctionality of pond fish farms in the opinion of the farm managers: the case of Hungary*, Reviews in Aquaculture, Vol. 11, 830-847. <https://doi.org/10.1111/raq.12260>
- REN21 (2019): *Renewables 2019 Global Status Report*. Renewable Energy Policy Network for the 21st Century, https://www.ren21.net/wp-content/uploads/2019/05/gsr_2019_full_report_en.pdf
- The Guardian (2021): *Michelin awards star to vegan restaurant for the first time in France*. <https://www.theguardian.com/world/2021/jan/19/michelin-awards-star-to-vegan-restaurant-for-the-first-time-in-france>
- United Nations (2017): *Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development*. A/70/L.1, United Nations, Department of Economic and Social Affairs United Nations, General Assembly, New York, USA, 1-35. https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E
- United Nations (2019): *World Population Prospects 2019*. 329. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, <https://population.un.org/wpp/DataQuery/>

- von Braun, J., ter Meulen, V., Aksnes, L.D., Benton, T., Garrido, A., Godfray, C., Hermansson, M.A., Janssen, S., Jung, C., Krasilnikov, P., O'Sullivan, A., Popp, J., Schnieke, A., Wroblewska, B., Canales, C., Fears, R. (2017): *Opportunities and challenges for research on food and nutrition security and agriculture in Europe*. EASAC policy report 34. December 2017, German National Academy of Sciences Leopoldina, 1-72.
http://www.easac.eu/fileadmin/PDF_s/reports_statements/Food_Security/EASAC_FNSA_report_complete_Web.pdf
- WHO (2018): *Global Health Observatory (GHO) data*. World Health Organisation, http://www.who.int/gho/ncd/risk_factors/overweight/en/

A globalizáció hatása az online fogyasztásra 2021-ben

Oláh Bertold

közgazdász, doktorandusz, Debreceni Egyetem, Debrecen

Absztrakt

A 2020-as évre kiteljesedő, és azt végérvényesen fémjelző koronavírus-járvány gyökeresen, villámcsapásszerűen változtatta meg az emberek fogyasztási szokásait. A válság az otthonaikba kényszerített emberek fogyasztását természetesen csökkentette, és a konzervatívabb költési szokásokból, a válság előszelét megérző emberek megnövekedett megtakarítási hajlandóságából egyenesen következett a kínálati oldal rosszabb helyzetbe kerülése is. A COVID-19 okozta válság azonban az eddigiektől eltérően egy korábbinál is globalizáltabb, és ami talán még fontosabb, végletekig digitalizált világot ért. A fogyasztási volumenek és szerkezetek átalakulása, határozottan öröksége lehet ennek az időszaknak, átalakítva a piaci status quot 2021-től.

Bevezetés

A gazdasági tevékenység az egész bolygóra kiterjed, a nemzetközi kereskedelem és a pénzügyi tevékenységek mind szupranacionális, nemzetek feletti szinten folynak. Ennek fontos következménye, hogy e tevékenységek externáliái szintén globálissá válnak, például a környezetszennyezés vagy a pénzügyi válságok képében. Első fontos következtetésünk tehát, hogy a XXI. században aligha létezhet nagyobb mértékű, lokális szinten megmaradó katasztrófa (Fidrich, 2002). Feltételezhető, hogy a COVID-19-hez hasonló pandémiák a jövőben egyre gyakoribbak lesznek. Ebből két lehetőség következik. Az első, hogy az országok lemondanak a kialakult, kiterjedt ellátási láncokon alapuló rendszerről, mely jól használja ki az abszolút előnyöket. A második, hogy a jövőben a járvány lehetőségével folyamatosan együtt élnek majd a társadalmak, és az egészségügyi költségeiket, valamint szociális támogatási rendszerüket úgy alakítják ki, hogy lakosságuk képes legyen életek és munkahelyek nagyobb mértékű elvesztése nélkül túlélni a pandémiát. A deglobalizációt erősítő faktor, hogy a járvány épp egy olyan kedvezőtlen időpontban érte a világot, amikor a nemzetközi szervezetek kormányzóképesége sok oldalról megkérdőjeleződött, és számos nemzetgazdaságban is erősödtek a protekcionista hangok (Fujita et al., 2020).

Globalizáció

A globalizáció definícióját több szakértő próbálta már megfogalmazni, számos különböző tudományterület nézőpontjából; amiben azonban mindannyian egyetértenek, az a világ egyre inkább összefonódottá válása. Egy további lényeges elem, hogy a globalizáció folyamata állandó növekedési pályán mozog, legfeljebb minimális visszaesésekkel, megtorpanásokkal. Mivel alapvetően nehezen körülhatárolható folyamatról van szó, nem alakultak ki általános mérőszámok, de számos szakember megpróbálkozott összetett mutatók kialakításával, vagy egyes egyszerű mutatók vizsgálatával. A globalizáció mérhető például annak kísérőjelenségeivel, az urbanizációval, vagy az export GDP%-hoz hozzáadott értékének folyamatos növekedésének vizsgálatával. A „DHL globális összekapcsoltsági index” (a továbbiakban GC-index) egy összetett mutató, amely az árukereskedelem, a tőke, az információ és az emberek országhatárokon át történő mozgását aggregálva próbál képet adni a globalizáció adott évi előrehaladottságáról (DHL, 2020). A GC-indexre tekintve azt tapasztalhatjuk, hogy 2007-ről 2008-ra, az Egyesült Államokból kiinduló gazdasági válság nyilvánvaló következményeként visszaesett a megelőző öt évben szigorúan monoton növekedést bemutató index, és lassú, stagnálásszerű növekedést mutatott be 2017-ig, amikor is ismét esésnek indult. 2019-ig esés és stagnálás volt a jellemző, melynek egyik fontos tényezője a kínai-amerikai kereskedelmi háború lehetett.

A 2020. évi DHL-jelentés szerint a GC-mutató 2020-ra tovább eshetett, de valószínűtlen, hogy a 2008-2009-es válsághoz képest alacsonyabb szinten lenne, jelezve, hogy a növekedés a válságok ciklikus hatását kiküszöbölve állandó. Az emberek nemzetközi mozgása nyilvánvalóan súlyosan visszaesett, az árukereskedelem csupán szerényen, a tőkefolyás óriási veszteségeket szenvedett, de az állami intervencióknak köszönhetően lassan stabilizálódik. Kutatásunk szempontjából érdekesebb azonban, hogy az áramló információ mennyisége 2020-ban soha nem látott magasságokba szökött, hiszen kommunikációs tevékenységünknek egy jelentékeny része az online térbe költözött át (Altman et al., 2020). Az online igénybe vett szolgáltatások száma csillagászati mértékeket öltött, elég, ha a Magyarországon is népszerű, weben elérhetővé vált megoldások tömegeire gondolunk (online színház, internetes oktatáshoz szükséges szoftverek tömeges állami beszerzése, vállalati beszerzések a cég működéséhez elengedhetetlen programokra, streaming szolgáltatások).

A vírus nyugati elterjedésének tavaszi szakaszában („első hullám”) számos szakértő jósolta, hogy a világjárvány lefolyását követő időkben az emberek a globalizációval szemben kritikusabbak, óvatosabbak lesznek, hiszen a wuhani gócpontból hónapok alatt globális méretűvé váló pandémia egyértelmű jelzése annak, miféle veszélyeket rejthet magában a Föld távoli részeinek ilyen mértékű összefonódottsága, például a végletekig bonyolódott ellátási láncokon keresztül (Altman, 2020).

A fentiekben bemutatott globalizációs index-változás azonban ezt nem látszik igazolni. Ennek egyik lehetséges magyarázata, hogy bár a krízis valóban a globalizációhoz köthető, a gyors kilábalás is a globalizációnak köszönhetően valósul meg. Elég, ha a nemzetközi gyógyszeripari, politikai és gazdasági együttműködésekre gondolunk.

Megtakarítás és vásárlás: trendek a COVID-19 alatt

Egy nemzetgazdaságban rendkívül fontos mutatók a fogyasztási és a megtakarítási hajlandóság, melyek természetesen egymástól függően alakulnak. Általános tapasztalat, hogy válságok idején a megtakarítási hajlandóság jelentősen megnő. A negatív üzleti hangulat és az alacsony fogyasztási szint azonban elhúzhatja a recessziót. A keynesi anticiklikus válságkezelés lényege éppen az, hogy a kormányzat az ilyesfajta ciklusokat kisimítsa, stimulálja a gazdaságot akkor, mikor a magánszektor válságot él át, megakadályozva ezt az önbeteljesítő próféciaát. A kormányzati injekció multiplikátor hatása így megnövekedett üzleti aktivitást, és még több költsékezést eredményez (Investopedia, 2020).

Jelen cikknek nem célja a fiskális politika válság alatti lépéseinek értékelése, azonban fontos jelezni, hogy bár nem kizárólag ezen elvek alapján zajlott a válságkezelés (gondoljunk a társasági adó-kedvezményekre), mégis rengeteg keynesiánus gazdaságmentő lépés született, melyekkel a kormányzatok a válság elhúzódásának esélyét próbálták minimalizálni. Ennek megvalósulási formái országoként igen eltérőek voltak, néhol meglehetősen direkt módon, közvetlen anyagi stimulus-csekk formájában, máshol adókedvezményekkel, kedvező hitelekkel próbálta a kormányzat fenntartani a „békeidőben” jellemző lakossági fogyasztási színvonalat.

Az európai lakosság megtakarítási hajlandósága 2020 áprilisára korábban elképzelhetetlen mértékeket öltött, ám a nyár végéig lassan, de biztosan stabilizálódott, főként annak köszönhetően, hogy az állami döntések nagy általánosságban megnyugtatónak bizonyultak az uniós polgárok számára. Az elkövetkezőkben áttekintésre kerülő, kedvezőnek mondható online kereskedelmi mutatók alakulásában tehát óriási szerepe volt valószínűleg annak, hogy a kormányzatok a keynesi elvekkel összhangban igyekeztek a fogyasztást stimulálni, és a gazdaságból a túlzott spórolás okán hiányzó pénzforgalmat állami túlköltsékezéssel pótolni (Dossche et al., 2020).

Az online vásárlás ezer arca – nyugati trendek

Az előbbieken tárgyaltakból tehát két fontos megállapítás következik. Az első, hogy mivel a globalizáció növekedési üteme folyamatos, a 2020-as év (és persze a krízis) egy minden eddiginél összekapcsolódottabb világot ért. Elég, ha arra gondolunk, hogy a fejlett világ lakosságán belül 81% az internethasználók aránya, ami kétszerese a 20 évvel ezelőttinek (ITU, 2015). A második fontos megállapítás,

hogy bár természetesen megnövekedett a megtakarítási hajlandóság, részben a stimulusok, részben a szükségletek kielégítése iránti természetes igény nem akadályozta meg, hogy jelentékeny fogyasztói tevékenység folyjék. Ez azonban a lezárások miatt a hagyományos módon korlátozott, némely esetben (például a szórakoztatóiparban a tömegrendezvények tilalma miatt) pedig lehetetlen volt, ezért a fogyasztás az online térbe vándorolt át. Ha szemügyre vesszük, hogy ezen forradalmi változásnak milyen konkrét kereskedelmi, szerkezeti és demográfiai vetületei vannak, rendkívül érdekes tényekkel találkozhatunk szembe magunkat. Kevés, a világ egészére kiterjedő adatsor létezik a 2020-as év egészére nézve, de nemzeti szinten jelentős adatgyűjtések történtek. Egyes országok vásárlási szokásainak változásait áttekintve, azokat egymással összehasonlítva rendkívül érdekes képet kaphatunk a világszerte igen eltérően alakuló forradalmi átalakulásokról az online kereskedelemben.

A tavaszi „első hullám” a fejlett világban óriási átstrukturálást okozott a vásárlási szokásokban. A Statista (2020) eredményei szerint (német, angol és amerikai lakosok részvételével) a fogyasztók leginkább az éttermi rendelések, a higiéniai termékek vásárlása, a ruharendelés, a tisztítószer-beszerzés és az üzletláncokból való étel-ital rendelés esetén választották szándékosan az online vásárlást az offline helyett. Természetesen az adatsorok a három országban kissé eltérő képet adnak, például az ételrendelés területén az egyébként is jelentősebb gyorséttermi kultúrával rendelkező Egyesült Államokban 31%-os online vásárlásra való áttrendeződés történt, míg az Egyesült Királyságban ugyanez a szám 19%, Németországban 16% volt (Statista, 2020). Azonban az adatokból láthatjuk, hogy a változások elsősorban a Maslow-piramis alsó szintjein található termékcsoportokat érintették. Az éttermi és szupermarketből történő ételrendelések maguktól értetődőek, azonban a fiziológiai és biztonsági szükséglet kielégítésére irányuló, egyértelműen a vírushelyzet miatt megnövekedett higiéniai- és tisztítószer-rendelések elgondolkodtatóak. Kérdéses, hogy amennyiben az online áttrendeződés számos terméke ezekhez hasonló, és csak a vészhelyzet szülte népszerűségüket, mennyire fognak ezek a változások tartósan bizonyulni. A trendek sokszínűek, és amint azt később látni fogjuk, merőben mások a nyugati világban, mint például a fejlett kelet-ázsiai, vagy a fejlődő országokban. Ez természetesen szociokulturális és gazdasági tényezők sokaságával magyarázható.

A nyugati világ alapvetően jól digitalizált. Ennek mérésére is rendelkezésünkre áll egy mutató: Az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciája évente elkészíti az egyes országokra szóló „B2C e-Commerce index”-et, melynek értéke a digitális kereskedelem és gazdaság fejlettségének mértékét segít megítélni. A Konferencia a COVID-19 és az e-kereskedelem kapcsolatát vizsgálva kilenc ország trendjeit értékelte világszerte, ebből három nevezhető a hagyományos „nyugati” civilizációhoz tartozónak, Olaszország, Németország és Svájc, 82-

es, 93-as és 96-os e-kereskedelmi indexszel. Az ENSZ-jelentésből levonható következtetések akkor válnak egyértelművé, mikor arra az adatsorra tekintünk, mely azt vizsgálja, mennyiben változott az online vásárlási hajlandóság a járvány kitörése óta. Olaszországban a vásárlók 45%-a, Németországban 32%-uk, Svájcban pedig 30%-uk válaszolt egyetértően arra a kérdésre, miszerint a COVID-19 járvány kitörése óta többet vásárolnak online formában, mint korábban. Az orosz piacon, mely kevésbé fejlett, de a nyugatihoz alapvetően közel álló e-kereskedelmi indexszel rendelkezik, szintén hasonló változások voltak megfigyelhetők ebben a periódusban (UNCTAD, 2020).

Ez egybevág a fenti adatsorral, miszerint a fejlett országokban a lakosság felét sem érintette a preferenciaváltás, amely, amint azt a későbbiekben látni fogjuk, sokkal jelentősebb volt a fejlődő világban, valamint érdekes módon Kelet-Ázsia fejlett államaiban is. A járvány tehát a nyugati országokban a már eleve kialakult online vásárlói attitűdök előrehaladottsága miatt nem okozott jelentős ártrendeződést, az „online váltás” már korábban állandósult. Ebből kifolyólag valószínűsíthető, hogy egy-két szektortól eltekintve nem bizonyulnak e csekély változások állandónak, minden visszarendeződik, amint az áldatlan helyzet megszűnik. A megnövekedett megtakarítási hajlandóság ennek ellenére is tapasztalható. Minden vizsgált országban általános trend volt, hogy kevesebb volt az online összköltség, természetesen termékkategóriánként eltérő mértékben. A preferenciák változása (egyes csoportokban az online költség felé való eltolódás) tehát nem tudta ellensúlyozni az általánosan uralkodó, takarékos hangulatot.

Kelet-ázsiai trendek

Kelet-Ázsia gazdasági és történelmi fejlődésének a nyugatiétól való eltérései a digitalizáció és az elektronikus kereskedelem rendkívül egyedi változatait hozták létre. Elég, ha a japánok túldigitalizált használati tárgyaira, vagy a kínai megfigyelőállamra gondolunk. A három legmagasabb fejlettségű ázsiai állam (Kína, Japán, Dél-Korea) vizsgálata nem csak érdekes (az eltérő trendek okán), hanem a modern makrotrendek megismerésének szempontjából elsőrendű is, hiszen e térség szerepe kiemelkedő fontosságú a világkereskedelemben, különösen mióta Kína világhatalmi babérokra tör. A Kelet-Ázsiára vonatkozó megfigyeléseinket megkönnyíti, hogy mindhárom vizsgált ország vásárlási attitűdjeiről rendelkezésre állnak átfogó tanulmányok.

Japánban növekedett az online vásárlás, akár konkrét termékek, akár szolgáltatások terén. A COVID-járvány alatti növekedéshez hozzájárulók többsége már a pandémia előtt is az online és offline rendszerek valamely keverékével vett részt a kereskedelemben, és a vizsgált időszakban vagy jelentősen növelte online költségeit, vagy akár teljesen abbahagyta a hagyományos vásárlást. Ennek ellenére van egy kisebb vásárlói csoport, akik korábban egyáltalán nem vásároltak az interneten, és csupán a járvány időszakában kezdték el. A Tokiói Egyetem kutatói szerint

az online vásárlás növekedésének egy jelentős része el fog tűnni a járvány elmúltával, tehát akárcsak a fejlett nyugati országokban, nem történt valódi átstrukturálódás (Watanabe, 2020).

A dél-koreai e-kereskedelem fejletlenebb a németnél és a svájcínál, de valamivel jobb helyzetben van az olaszországinál, viszont az ország kulturális és társadalmi háttere gyökeresen eltér a nyugat-európai államokétól. Ennek megfelelően a 2020-as trendek ott is egyedi módon alakultak. Az ország lakosainak 58%-a állította, hogy a járvány kitörése óta gyakrabban vásárol online, mint korábban, és 41% gondolja úgy, hogy mindig, vagy gyakrabban fogja ezt a beszerzési módot választani a hagyományos helyett a pandémia lejárta után is. A globalizáció egyik kulcskérdése minden országban, hogy a kisvállalkozások és alacsony kapacitásúkkal dolgozó eladók mennyire tudnak versenyben maradni a méretgazdaságosságnak, valamint a nagy tőke- és eszközállományuknak köszönhetően előnyt élvező nagyvállalatok mellett. Ez a probléma különösen kiéleződött a COVID-járvány idején, hiszen amint azt hazánkban is tapasztalhattuk, számos KKV online kapacitások hiányában bezárásra, vagy súlyos leépítésekre kényszerült, még az állami kedvezmények mellett is. Kelet-Ázsiában a helyzet ilyen téren abszolút kedvező. Az utóbbi évtizedekben a japán modellhez hasonlóan digitalizálódó Dél-Koreában a vásárlók 68%-a alapvetően jónak találta az alacsony kapacitásúkkal dolgozó eladók digitális elérhetőségét. Ez érdekes módon messze meghaladja a korábban bemutatott európai országokban mért adatokat (UNCTAD, 2020).

Egy modern, digitalizált nemzetgazdaságban óriási előnyt jelentenek a megfelelően kidolgozott pénzügyi technológiák (népszerű elnevezéssel: fintech). Manapság egyre gyakrabban láthatjuk, hogy az ezekhez kapcsolódó trendek Ázsiából, sőt, Afrikából terjednek el Európába (gondoljunk csak a kenyai M-Pesa rendszerre). Ezek a lehetőségek részben köthetőek a globalizációhoz, részben pedig az afrikai pénztranszfer-megoldásokhoz például sok vendégmunkás használja arra, hogy családjának egy idegen országból pénzt küldjön, Kínában viszont épp hogy a nyugati fintech megoldások helyettesítésének igénye miatt az állam erőteljesen támogatta, és évekig tudatosan nem szabályozta a helyi online fizetési lehetőségeket (Chorzempa, 2018). A kínai állam ezen alkalmazások teljes monitorozására képes.

Az ilyen nemzeti online fizetőrendszerek széleskörű alkalmazása azonban nagyon jól bejáratott, hatékony megoldás lehet, és ez a 2020-as évben be is bizonyosodott. Dél-Koreában a Samsungpayen keresztül az ország lakosainak 24%-a fizetett online. A Kínai Népköztársaság adatait tekintve láthatjuk, mennyire monopolizált piacról van szó: a statisztikák szerint 92% használta az Alipay-t, 70% pedig a WeChat Pay-t internetes vásárlásra. Ennek implikációi rendkívül fontosak, hiszen a központosított, államilag erősen szabályozott rendszer megbízhatóan, szinte a teljes lakosságot elérve működött a világjárvány alatt is (UNCTAD, 2020).

A Kínai Népköztársaságban is csökkent az összevásárlások szintje, mind hagyományos, mind online formában. Az ország gazdasági modellje és berendezkedése gyökeresen eltér a nyugati országokétól, például világelső a GDP-arányos vállalati tartozásokban, épp ezért a stimulusok sem a keynsiánus, vagy más neoklaszikus elméletek szerint valósulnak majd meg, tehát a lakosság nem feltétlenül számíthat jóléti költsékre, egyéni adóelengedésekre (Chipman Koty, 2020).

A megnövekedett megtakarítások miatt a járvány kitörését követő három hónapon végigtekintve azt láthatjuk, hogy minden kategóriában csökkent a fogyasztás. A kitöréskor az online tartalmak (melyek a felhasználók részére többnyire ingyenesek, de nyilván profitot termelnek, például hirdetésekben keresztül a cégek számára) fogyasztása megnőtt, akárcsak az internetes orvosi és oktatási szolgáltatásokra való igény, de ez lassanként (már csupán egy hónap elteltével is) visszaállt a megszokott szintre, majd esésnek indult. Az online bevásárlás azonban jóval kisebb mértékben csökkent (körülbelül feleannyira), mint az offline. Azon vásárlók aránya is megnövekedett a teljes lakosságon belül, akik vásárlásaik több mint 70%-át online intézik, ez valószínűleg a járványnak leginkább kitett, vagy attól legjobban tartó lakosoknak köszönhető. Nem szabad elfelejteni azt sem, hogy Kínában nem ez volt az első eset, hogy ismeretlenül és hirtelen tűnjön fel egy járvány, elég, ha a 2003-as SARS-ot idézzük fel. Az iparágak felépülése ekkor a kitöréstől számított körülbelül három hónapon belül történt meg (iResearch, 2020).

Köztes és fejlődő gazdaságok

Az UNCTAD-felmérés vizsgálataiban további három fontos ország is szerepelt: Brazília, Törökország és a Dél-Afrikai Köztársaság. Az utóbbi két államot manapság szokás a fejlett országok közé sorolni, azonban bizonyos szociális különbségek miatt (például az elemzésünkben kiemelkedő fontosságú e-commerce index elmaradottsága) más trendek jelentkeztek itt az online kereskedelem terén, mint Európában. A jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján nem kizárt az sem, hogy a COVID-19 ezen országokban egy váratlan digitalizációs reneszánszot indított el.

Törökországban a vásárlók 65%-a, Brazíliában 55%-a, Dél-Afrikában pedig 42%-a vásárol többet (saját bevallása szerint) a COVID-19 kitörése óta online rendszerben. Ennek megfelelően a törökök 58%-a, a dél-afrikaiak 40%-a, és a brazilok 22%-a gondolja úgy, hogy a járvány végeztével is az online vásárlást preferálja majd a hagyományos megoldások helyett. A brazil adatok alacsony voltát a fejletlen online banki és fizetési megoldásokban kereshetjük, a magas vásárlási adatok azonban mégis azt jelzik, hogy határozottan van igény a digitális áru-beszerzésre. További érdekesség, hogy a hatalmas vásárlási attitűdváltozás annak ellenére történt meg, hogy a török és dél-afrikai polgárok alapvetően elégedetlenek a kisvállalkozások és árusok online kapacitásaival. Ez azonban jelezheti azt

is, hogy ezen országokban a kevésbé tőkeerős cégek könnyedén áldozatul eshetnek a digitalizációs kényszernek és a modern trendeknek, ellentétben például az ázsiai országokra vonatkozó, e téren bizakodásra okot adó megállapításokkal (UNCTAD, 2020). Amint azt láthattuk, a fintech-megoldások könnyűszerrel származhatnak a kevésbé fejlett, vagy fejlődő országokból: a szükség gyakran pozitív hatással van a kreativitásra.

Az online szolgáltatások piaca

Az online szolgáltatások kereskedelme valamivel nehezebben mérhető, mint az áruké, fogyasztók általi igénybevétele viszont annál könnyebben. Emellett a cégek összevétele és részvényértéke is információt nyújthat vizsgálódásaink során, ha arra vagyunk kíváncsiak, hogyan hatott a COVID-19 a digitális szolgáltatóiparra. Fontos megjegyezni, hogy az efféle szolgáltatások igénybevétele nem feltétlenül kerül direkt módon pénzbe a vásárlónak, de ennek ellenére a vállalat számára bevételt generál. Ez azért lényeges, mert bár a költsékezési hajlandóság visszaesett a vírus következményeként, ez nem feltétlenül befolyásolta az online szolgáltatókat, hiszen gyakran már eleve ingyenes (pl. Facebook, Instagram) vagy csupán a kiegészítő funkciókat igénybe venni vágyók számára fizetős szolgáltatásokat nyújtottak (pl. Youtube). A COVID-19 járvány 2020 március elején történt európai begyűrűzése, és az ezzel párhuzamosan, valamint fokozatosan elkezdett lezárások a legtöbb részvény esetén hasonló mintákat generáltak. A hirtelen és gyors zuhanást lassú „visszamaszás” követte. Azonban messze nem ezt látjuk, ha az online streaming- és kommunikációs szolgáltatásokra pillantunk. A Netflix (NFLX részvény) vagy a Zoom Video Communications (ZM részvény) piaci változásaira tekintve azt vehetjük észre, hogy mindkettő növekedése töretlen volt 2020 tavaszán, hiszen a befektetők (helyesen) a szolgáltatásértékesítési volumen emelkedésére számítottak. Érdekes, hogy a közösségi oldalak, valamint a levelezőrendszerek határozottan megéreztek a február-márciusban gyakorlatilag általános negatív tőzsdei hangulatot: a Facebook, a Google és a Yahoo részvényei is a hirtelen esés, lassú növekedés mintát mutatták be ezen időszakban (Yahoo Finance, 2020).

Természetesen a részvényt piacon túlárázások is kialakultak, és amint azt a Zoom esetében láthatjuk, ezek bizonyos mértékben (általában a nyár végi időszakban) korrigálódtak is. Érdekes itt is feltenni az online árukereskedelem esetén megfogalmazott kérdést: Mennyire valószínű, hogy a megnövekedett szolgáltatás-igénybevétel a koronavírus-járvány végeztével visszatér a korábbira? A Bloomberg magazin májusban igyekezett erre vonatkozó átfogó felmérést készíteni, és a hét megkérdezett online streaming-szolgáltatás (Netflix, Disney+, stb.) előfizetői körülbelül hetven százalékban azt válaszolták, hogy a „jelenleginél többet, vagy ugyanennyit” fogják igénybe venni a felsorolt digitális csatornákat. Ez különösen annak fényében meglepő, hogy már április-májusban szinte mindegyik

streaming szolgáltatás egyéni rekordokat döntött a járvány miatt otthonában maradni kényszerülő embertömegek megnövekedett fogyasztása miatt.

Ellátási láncok

Az ellátási láncok 2020-ra a globalizációnak köszönhetően mérhetetlenül bonyolulttá váltak. A COVID-19 járvány kitörésével épp ezeknek a láncoknak a megbomlása elkerülhetetlen volt, hiszen a szabad árumozgás emberéleteket veszélyeztetett. Az emiatt kialakult kedvezőtlen gazdasági hatások sokakat elgondolkodtattak, és felmerült a tőkerepatriálás és a deglobalizáció lehetősége is. Az ellátási láncok nemzetköziségét azonban egyértelműen a szabad piac alakította ki, a komparatív előnyök és az árverseny segítségével, és az ilyen organikus rendszerek felbontása csak jóléti veszteségekkel lehetséges. Kérdéses, hogy ez megérné-e, ha cserébe a járványok nagyobb eséllyel maradnának pusztán lokális szinten.

Összefoglalás

A COVID-19 világjárvány talán örökre megváltoztatta 2021-ben a globalizáció menetét, viszont továbbra is kérdéses, hogy milyen irányba. A globalizáció fokozza a digitalizáció mértékét, hiszen a nemzeteknek érdeke az online versenyképességük erősítése, így az ilyen piacokra való átállás gyorsíthatja a folyamatot, de amint azt Kína esetében láthattunk, ennek is léteznek nacionalizált formái. A politikai környezetben 2021 körül éppen erősödni látszottak a globalizációkritikus hangok, de a jelenlegi változások (pl. a Biden-adminisztráció) azt is jelezhetik, hogy ismét megerősödött az összekötöttség iránti vágy. Ez azonban messze kisebb mértékben jellemző a mostani válság esetén, mint 2008-ban, hiszen a jelenlegi recesszió egy egészséges piacon alakult ki, nem strukturális hibák okozták. A fenti vásárlói statisztikák azonban azt jelzik, azok a cégek, amelyek okosan használták fel marketingeszközeiket, és sikerült a közönség hűségét kialakítaniuk, azok a későbbiekben is szavatolni tudják a COVID-19 járvány alatt elért részvényárfolyamaik fenntartását. (Lachapelle, 2020).

Hivatkozások

- Altman, S. A. , Bastian, P. (2020). DHL Global Connectedness Index 2020 <https://www.dhl.com/content/dam/dhl/global/dhl-spotlight/documents/pdf/spotlight-g04-global-connectedness-index-2020.pdf> Utolsó letöltés: 2021.01.19.
- Altman, S. A. (2020). Will Covid-19 Have a Lasting Impact on Globalization? (Harvard Business Review) <https://hbr.org/2020/05/will-covid-19-have-a-lasting-impact-on-globalization> Utolsó letöltés: 2021.01.19.
- Chrozempa, M. (2018). How China got a head start in fintech, and why the West won't catch up <https://www.technologyreview.com/2018/12/19/138354/how->

- [china-got-a-head-start-in-fintech-and-why-the-west-wont-catch-up/](#) Utolsó letöltés: 2021.01.19.
- DHL (2020). The State of Globalization in a Distancing World
<https://www.dhl.com/global-en/spotlight/globalization/global-connectedness-index.html#.VFff5MkpXuM> Utolsó letöltés: 2021.01.19.
- Dossche, M. , Zlatanov, S. (2020). COVID-19 and the increase in household savings: precautionary or forced? https://www.ecb.europa.eu/pub/economic-bulletin/focus/2020/html/ecb.ebbox202006_05~d36f12a192.en.html Utolsó letöltés: 2021.01.19.
- Fidrich R. (2002). Globalizáció és környezet in: Globalizáció füzetek 1.
<https://mek.oszk.hu/01400/01449/01449.htm#3> Utolsó letöltés: 2021.01.19.
- Fujita, M. , Hamaguchi, N. (2020). Globalisation and the COVID-19 pandemic: A spatial economics perspective <https://voxeu.org/article/globalisation-and-covid-19-pandemic> Utolsó letöltés: 2021.01.19.
- International Telecommunication Union (2018). Individuals using the Internet 2005 to 2014 http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/statistics/2014/ITU_Key_2005-2014_ICT_data.xls Utolsó letöltés: 2021.01.19.
- Investopedia (2020). Keynesian Economics <https://www.investopedia.com/terms/k/keynesianeconomics.asp> Utolsó letöltés: 2021.01.19.
- iResearch Global Group (2020). 2020 Consumption Trends in China Under The Influence of COVID-19 http://www.iresearch-china.com/content/details7_60541.html Utolsó letöltés: 2021.01.19.
- Lachapelle, T. (2020). Streaming Services Face an Economic Reckoning After Covid-19 <https://www.bloombergquint.com/gadfly/netflix-s-cash-bonfire-won-t-work-for-disney-hulu-comcast> Utolsó letöltés: 2021.01.19.
- Statista (2020). B2C E-Commerce statistics <https://www.statista.com/statistics/1107859/shifting-to-online-purchases-because-of-the-covid-19-pandemic-by-category/> Utolsó letöltés: 2021.01.19.
- UNCTAD (2020). COVID-19 and E-commerce – Findings from a survey of online consumers in 9 countries https://unctad.org/system/files/official-document/dtlstictinf2020d1_en.pdf Utolsó letöltés: 2021.01.19.
- Watanabe, T. , Omori, Y. (2020). Online Consumption During the COVID-19 Crisis: Evidence from Japan <https://ideas.repec.org/p/upd/utmpwp/023.html> Utolsó letöltés: 2021.01.19.
- Yahoo Finance (2020). Stock rates <https://finance.yahoo.com/> Utolsó letöltés: 2021.01.19.

A pandémia hatása a szolgáltatókra

Bittner Beáta – Gavaldi Ádám

közgazdász, egyetemi adjunktus – közgazdász MA hallgató
Debreceni Egyetem

A 2020-as év olyan kihívásokat hozott az üzleti szereplőknek, amelyek nehezen voltak előreláthatóak, jósolhatóak és tervezhetőek. A korlátozások miatti bezárások, leállások, kényszerpihenők a világon szinte mindenhol jelen voltak, így hazánkban is. Az új helyzetre a vállalkozások egy része tudott reagálni, és új lehetőségeket teremteni, de sok vállalkozásnak erre nem volt lehetősége, kapacitása. A koronavírus okozta válság gazdasági hatása iparáganként és vállalatanként változó, és több tényezőtől függ – például attól, hogy tudnak-e az érintett ágazatok vagy cégek alkalmazkodni a megváltozott helyzethez az ellátási láncokban keletkezett zavarok esetén, léteznek-e készletek, illetve mennyire építenek a vállalkozások a „just-in-time” („éppen időben”) termelési folyamatokra. A szolgáltatóipar a szolgáltatások sajátosságai miatt a zavaroknak egyik legjobban kitett ágazat. Jelen cikkben egy 2021-ben készült hazai kutatás eredményét mutatjuk be, mely azt vizsgálta, hogy elsősorban a régióban tevékenykedő szolgáltatók miként reagáltak a megváltozott környezetre, illetve milyen hatással voltak a Covid intézkedések, korlátozások és változások a tevékenységükre.

A szolgáltatások sajátosságai

Hogy megértsük a szolgáltató szektor kitettségét, röviden érdemes áttekinteni azt a négy jellemzőjét a szolgáltatásoknak, mely megkülönbözteti őket a termékektől és ami miatt a hatások erősebben érik a szektort.

- A szolgáltatások legfőbb jellemzője a megfoghatatlanság. A szolgáltatások esetében cselekményekről, cselekvéssorozatokról, teljesítményekről beszélünk. Emiatt számos nehézséggel találják szembe magukat mind az eladók, mind a vevők, hiszen nehéz előzetesen bemutatni őket, az árazás és a szolgáltatás értékelése is nehezebb, de problémás a szabadalmakkal történő védelme is.
- A megfoghatatlanságból adódó legnagyobb probléma a tárolhatatlanság. Az el nem adott szolgáltatások elvesznek, később nem értékesíthetőek.
- Egy másik fontos sajátosság az ún. elválaszthatatlanság, ami a szolgáltatások nagy részének fontos jellemzője. Azt jelenti, hogy a szolgáltatások legtöbb esetben elválaszthatatlanok a szolgáltatást nyújtó személytől, valamint a fogyasztó – szintén sok esetben – részt vesz egy úgynevezett koprodukciós folyamatban a

szolgáltatás igénybevétele közben. A szolgáltatás vevői kölcsönös együttműködésben vannak a szolgáltatást nyújtóval, így mindketten egyaránt befolyásolják a szolgáltatás eredményét. A szolgáltatás szempontjából a minőség mérése csak utólag lehetséges, többnyire a korrekció esélye nélkül.

– Az utolsó fontos tulajdonság a változékonyság, mely lényegében azt jelenti, hogy a legtöbb szolgáltatás (főleg az emberi tényezők miatt) minősége változó. Függ a szolgáltató személytől, függ a szolgáltatást igénybe vevőtől, de még ha ugyanaz a vásárló ugyanattól a szolgáltatótól vesz igénybe szolgáltatást, akkor sem lesz minden esetben ugyanaz a minőség.

A szolgáltatások szerepe a nemzetgazdaságban

A szolgáltatások a fejlődő országokban is a GDP, valamint a foglalkoztatás 70%-át adják. Az Európai Központi Bank 2018-as információi szerint a megoszlás az Egyesült Államokban 80,2%, az EU 28-as országokban pedig 70,4%. (ECB, EUROSTAT) A magyarországi adatokat figyelembe véve 2019-ben a szolgáltatások tették ki a GDP 55%-át, és a foglalkoztatottak 65%-a valamilyen szolgáltatási tevékenységet végzett. (KSH) A kereskedelem, a szállások, és az egyre növekvő súllyal bíró ételkiszállítási szolgáltatások növekedését állította meg a 2020 elején kirobbanó koronavírus járvány. A szolgáltatások nyújtásánál a legtöbb tevékenységet tekintve a legfontosabb a személyes érintkezés, amit pedig a vírus, illetve a következményeként megjelenő korlátozások mondhatni teljesen megszüntettek.

A koronavírus megjelenésének hatása a szolgáltató szektorra

A koronavírus megjelenése nemcsak az egészségügyre volt jelentősen negatív hatással, a másik ilyen fontos pillért a gazdaság jelentette. 2020. március 11-én jelentette be a kormány, hogy országos vészhelyzetet vezetnek be. Az iskolákban megszűnt a jelenléti oktatás, és rövid időn belül megkezdtek a távoktatásra való átállást, illetve megtiltották a legfertőzöttebb országokból Magyarországra való beutazást. Március 16-án megjelent a 46/2020. (III. 16.) Korm. rendelet, amely magába foglalta azokat az intézkedéseket, amelyek elsőként voltak hatással a magyar vállalkozásokra, többek között nem lehetett rendezvényeket tartani, illetve működésükben korlátozták a vendéglátó és kereskedelmi tevékenységet ellátó üzleteket. Szintén ezen a héten jelent meg a hitelmoratóriumról szóló kormányrendelet, amely az adózási, hitelezési és munkaügyi terhek enyhítése miatt jelenthetett segítséget mind magánszemélyek, mind pedig vállalkozások számára. A 71/2020. (III. 27.) sz. Korm. rendelet a kijárási korlátozást vezetett be, miszerint a lakóhely, tartózkodási hely, illetve magánlakás elhagyására csak alapos indokkal kerülhet sor, a vendéglátóegységekben tartózkodni nem lehetett. Ezek voltak azok a rendeletek, amelyek a vállalkozásokra leginkább hatással voltak. Április 21-én a Gazdaságvédelmi Akcióterv keretében tovább könnyítet-

ték az adózási terheket, a bértámogatást tekintve egyszerűsödött az igénybevétele, és bővült azok köre is, akik igénybe vehették. Szűk két hónap alatt olyan mértékben javultak a fertőzöttségi adatok, hogy elkezdhatték a korlátozások fokozatos enyhítését. Budapest és Pest megye kivételével az egész országban megszűnt a kijárási korlátozás. A gazdasági szektort tekintve újra kinyithattak az üzletek, és a vásárlók által látogathatóvá váltak, a szolgáltató szektor is újra megkezdhette működését. A vendéglátóegységek egyelőre csak a teraszokon fogadhattak vendégeket, majd nyárra már bent az üzletben is, szállodák is újra megnyíltak vendégek számára. Szabadtéri eseményeket lehetett újra rendezni, azonban szigorú keretek között, meghatározott létszámig, emiatt a nyárra tervezett zenés, táncos rendezvényeket nem lehetett megtartani, ami óriási bevételkiesést jelentett a szervező cégeknek. A márciusban kihirdetett vészhelyzet végül június 18-án szűnt meg, ehelyett járványügyi készültség került bevezetésre. November 11-én kénytelen volt a kormány újra szigorú intézkedéseket bevezetni, ugyanis újra elkezdett növekedni a fertőzésszám. Éjszakai kijárási korlátozást vezettek be, a vendéglátóhelyek nem fogadhattak vendégeket, a szórakozóhelyeket bezárták, az üzletek nagy része maximum 19 óráig lehetett nyitva. Bezártak a mozik, könyvtárak, uszodák, múzeumok, állatkertek, kulturális eseményt is tilos volt tartani, a szállodákban nem fogadhattak turistákat, kizárólag olyan vendégeket, akik valamilyen üzleti, vagy oktatási célból érkeztek. A szigorítások és a védőoltás fokozatosan növekvő alkalmazása ellenére sem javult a helyzet, sőt olyan mértékben nőtt a fertőzöttek száma, hogy Magyarország kormánya újabb szigorítások elrendelését látta indokoltnak. A 2021. márciusi szigorítások leginkább a szolgáltató szektor vállalataira voltak markáns hatással, a további fertőzések elkerülése érdekében a szolgáltatók nagy részének be kellett zárniuk. Az enyhítés feltételeként a kormány azt szabta, hogy a legalább 1 oltást megkapók számának el kell érnie a 2,5 millió főt. Ezt a számot április 8-án érték el Magyarországon, így közel egy hónapos bezárás utána újra kinyithattak a szolgáltatók, 10 m²/fős bent tartózkodási korláttal.

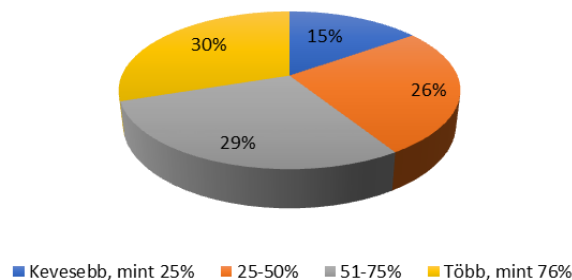
A koronavírus elleni védekezés 2020. első felében egészségügyi szempontból sikeresnek bizonyult országunkban, azonban, ahogy a fentebb említett kormány által hozott rendeletekből is látszik, a nemzetgazdaságot jelentős mértékben sújtotta a COVID-19. Kezdetben a meghozott intézkedések ugyan a kiemeltnek számító ágazatokat érintették, ilyen volt a kereskedelem, illetve a turisztika, azonban ahogy telt az idő úgy lehetett érezni azt is, hogy több ágazatra is negatív hatással volt a járvány. A KSH adatai szerint a GDP 13,5%-os csökkenése volt megfigyelhető a második negyedévben az előző év azonos időszakához viszonyítva.

A kutatás és a legfontosabb eredményei röviden

Egy évvel a koronavírus hazai felbukkanása után azt gondoltuk, hogy a vállalkozások már átlátják annak hatásait, így 2021 márciusában 73 szolgáltatót kerestünk fel és töltettünk ki velük egy kérdőívet, mely elsődlegesen a tervezési szokásokat, valamint konkrétan a koronavírus okozta helyzetük értékelését mérte fel. A kérdőív 39 kérdésből állt, ebből 4 kérdés volt szociodemográfiai, 35 pedig a vállalkozásokra, a tervezésre, a COVID-19 miatti intézkedések hatásaira, illetve az ezekre történő vállalkozói reakciókra vonatkozott. A szolgáltatás jellegét tekintve a kitöltők nagyon változatos területeket fedtek le, többen voltak a szépségiparból és szállodaiparból, de emellett a kitöltők között voltak szerelők, egészségügyi dolgozók, kereskedelemben dolgozók és oktatás területén dolgozók is. A kutatás leginkább a mikro- és kisvállalatokra koncentrált, emiatt a válaszadók vállalkozástípusainak nagyságát tekintve döntő többségben voltak azok, akik mikrovállalkozással rendelkeznek, szám szerint 66-an, kisvállalkozással rendelkeztek 6-an, illetve 1 középállalkozással rendelkező válaszadó töltötte ki a kérdőívet. Területileg döntően Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéből kerültek ki a válaszadók.

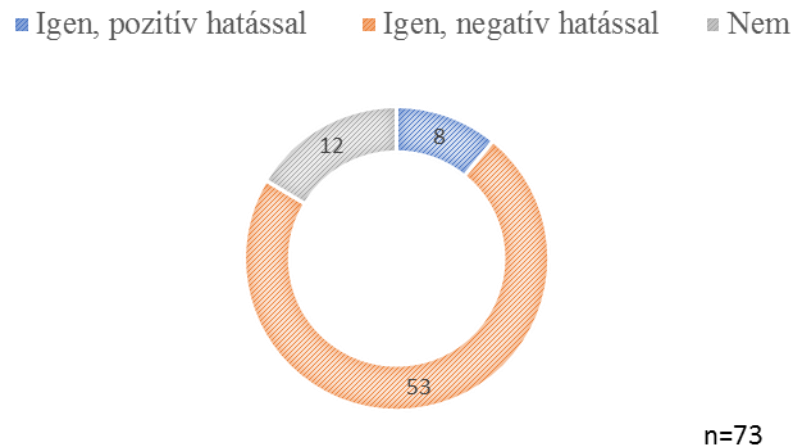
A megkérdezettek 84%-a végzi főtevékenységként, míg 16%-uk valamilyen egyéb tevékenység mellett működteti a vállalkozását. Ezt is figyelembe véve a válaszadók legnagyobb hányadának a vállalkozásából származó jövedelem a teljes bevételeinek több, mint felét teszi ki, 30%-nak ezen belül szinte az adott szolgáltatás az egyetlen jövedelemforrása (1. ábra).

A szolgáltató vállalkozásból származó jövedelem
hány százalékát adja a teljes jövedelmének?

1. ábra: Vállalkozás teljes jövedelmen belüli aránya

A válaszadók 73%-a érezte úgy, hogy a COVID-19 miatt hozott intézkedések negatív hatással voltak vállalkozására. 16%-uk nem érzékelt változást, míg 11% volt, aki úgy érezte, hogy az ő tevékenységére pozitív befolyással voltak ezen intézkedések (2. ábra).

2. ábra: COVID-19 hatása a megkérdezett szolgáltatókra

A pozitív hatásoknál többek között a vállalkozásuk forgalmának növekedését említették többen is. Leginkább ilyen hatással azokra volt, akiknek megoldható volt az, hogy online, zökkenőmentesen folytathassák tevékenységüket, ilyenek például a magántanárok és az edzők. Volt olyan válaszadó is, aki gyorsan reagálva a helyzetre alakított ki új üzleti stratégiát, aminek köszönhetően növelni tudta a forgalmát. Egy ruhabolttal rendelkező vállalkozó például gyorsan reagálva a kialakult helyzetre a járvány első egy-két hetében létrehozott egy webshopot, amivel még több bevételre is tudott szert tenni, mint előtte. Válaszolt olyan vállalkozó is, aki a kötelező bezárás időtartama alatt végzett korszerűsítéseket, fejlesztette a gépparkot, berendezéseket, és természetesen voltak olyanok is, akik új szolgáltatások bevezetésével tudták átvészelni ezt az időszakot.

Sokkal több válasz érkezett arra, hogy milyen negatív hatásokat érzékeltek a vállalkozók a meghozott intézkedésekkel kapcsolatban. A legtöbb szolgáltatóra a legnagyobb negatív hatással a kötelező bezárás volt. Ez okozta a legnagyobb bevételkiesést, forgalomcsökkenést, akadt, aki a korábbi bevételeinek csupán a 25%-át tudta realizálni. Kitöltötte olyan vállalkozó is a kérdőívet, aki a járvány kezdete óta nem tudott kinyitni. Némely válaszadó „csak” a forgalomcsökkenés realizálásáról beszélt, azonban számos olyan is akadt, akinek egyáltalán nem volt bevétele, a költségei pedig még növekedtek is nagy mértékben. Sokan említették azt a tényezőt, hogy a bevételkiesés miatt el kellett bocsátaniuk az ott dolgozó munkaerő jelentős részét.

A megkérdezettek 41%-a nem rendelkezett egyéb bevételi forrással a vállalkozásán kívül, míg a válaszadók 59%-a rendelkezett másik vállalkozással, esetleg alkalmazottként dolgozott más területen, ezzel igyekezett némileg pótolni a kiesett jövedelmet. A némileg kifejezést azért használhatjuk itt, mert azok

közül, akik rendelkeztek egyéb bevételi forrással csak az egyharmaduk vélte úgy, hogy teljes mértékben tudta azt a bevételkiesést pótolni, amitől a kényszeres bezárás vagy egyéb tényező miatt elesett. A válaszadók második harmada érezte azt, hogy ezek a források mérsékelten tudják pótolni a kiesett bevételeket, míg a harmadik harmaduk bevételeihez nem, vagy csak minimális mértékben tudott ez a bevétel hozzájárulni.

A válaszadók közül csak a 63%-uk érzelte úgy, hogy az intézkedések ellenére sikerült megtartania a megszokott vevőkörét, akár teljes egészében, akár részlegesen, a kialakult körülmények ellenére is, a válaszadók 37%-a viszont azt realizálta, hogy veszített vevőinek a számából. A vállalkozások 1/3-a online tudta folytatni a tevékenységét, vagy legalább annak egy részét. Olyan szolgáltatónál, amelynél a vevői kapcsolat szoros (pl. fodrász), ott erre azonban nem volt esély.

A pandémia nyertesei

A járvány kitörésekor számos olyan tényező merült fel, amely bizonyos szolgáltatóknak és megoldásoknak egyértelműen hasznára vált, az új körülmények gyakorlatilag a meglévő működési modellekhez illeszkedtek. A válaszadók közül a 73-ból mindössze 20 tudott online módon tovább működni, és ebből 11, aki a működésének fenntartásához új tevékenységet is vezetett be. Az online üzleti jelenlét, a távmunka és távoktatás miatt elsősorban az online felületeket, tudásmegosztó platformokat üzemeltető cégekről mondhatjuk el, hogy jelentősen profitálni tudtak a járványból. Emellett mind a kérdőívet kitöltők válaszai alapján, mind az azóta napvilágot látott számos hazai és nemzetközi tanulmány eredménye alapján kijelenthető, hogy a kiszállítás iránti megnövekedett igény miatt a webáruházal rendelkező és e-kereskedelmet folytató szolgáltatók szintén nyertesei a kialakult helyzetnek.

A szolgáltatók között továbbá jelentős bevételre tehettek szert az ételkiszállítással foglalkozó szervezetek is, azonban a kérdőívünkben ilyen profilú kitöltés nem volt, így ezzel részletesebben nem foglalkozunk.

Az egészségügyi szektorban dolgozó kitöltők között szintén voltak nyertesek, ezek elsősorban a magánellátásban dolgoztak, itt a kereslet egyértelműen megnőtt a pandémia hatására. Ha nem is nőtt, de nem csökkent a kereslet, így változatlanul tudták folytatni munkájukat az állatgyógyászatban dolgozók is. Összességében megállapítható, hogy azoknál a szolgáltatóknál, ahol a tevékenység jellege miatt a jelenlét fontos a pandémia jelentős negatív hatást gyakorolt. Ahol a szolgáltatás megengedte a távoli kapcsolatokat, ott a visszaesés kisebb volt. Növekedést azok a szolgáltatók tudtak elérni, akik a szolgáltatások olyan formájában dolgoznak, amelyek elválaszthatóak a fogyasztótól.

A kérdőív válaszaiból kiindulva javaslatként egyértelműen megfogalmazható, hogy a szolgáltatóknak érdemes olyan krízissterveket készíteniük vállalati

mérettől függetlenül, amelyekkel fel tudnak készülni a váratlan helyzetek kialakulására, amilyen 2020-ban a COVID-19 megjelenése is volt. Nagyon fontos tapasztalatként lehet a vírus okozta helyzetre tekinteni több szempontból is, de amiatt főként, hogy bár a kormány segítséget ígért számukra, a vállalkozások nagy részének azonban ez a segítség csak a kiesés egy részének fedezésére volt elég. Számos vállalat nem tudott kellőképpen a kialakult helyzetre reagálni, a jövőben tehát mindenképpen magasabb hangsúlyt kell fektetni a vállalkozóknak az innovációs képességek fejlesztésére, ugyanis, mint a kérdőívre adott válaszokból következtetni lehetett ennek a képességnek a megléte nagyban segítheti a vállalkozásukat abban a tekintetben, hogy hatékonyan tudjanak reagálni bármilyen váratlan helyzetre, eseményre.

Felhasznált irodalom:

- ECB (2021): *Contributions of each institutional sector to macroeconomic developments*, [Contributions of each sector - Institutional sector accounts - Eurostat \(europa.eu\)](https://www.ecb.europa.eu/press/pr/20210429/contributions_of_each_sector_institutional_sector_accounts_en.html)
- Európai Bizottság (2020): *A munkahelyek és a gazdaság védelme a koronavírus-világjárvány idején*, [A munkahelyek és a gazdaság védelme a koronavírus-világjárvány idején | Európai Bizottság \(europa.eu\)](https://ec.europa.eu/economy_finance/working-paper-2020-04_en)
- Kenesei Zs. – Kolos K (2014): *Szolgáltatásmarketing és -menedzsment*, Alinea Kiadó, 2007, 2014, ISBN 978-615-5303-41-8
- Kotler, P., & Bloom, P. H. (1984). *Marketing professional services*. Engelwood Cliffs, NJ: Prentice-Hall., ISBN 0-13-557620-2.
- Koós B. – Kovács S. – Páger B. – Uzzoli A.: (2020): *Az új koronavírus-járvány társadalmi-gazdasági hatásai és ezek területi következményei*, in: Czirfusz, Márton (szerk.) *Területi kihívások és területi politikák Magyarországon, 2010-2020* Budapest: Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete, 2020 pp. 123-131. (ISBN 978-615-5754-45-6)
- MSZÉSZ: 484/2020. (XI. 10.) Korm. rendelet a veszélyhelyzet idején alkalmazandó védelmi intézkedésekről, [Kormányrendeletek a járványügyi készültség védelmi intézkedéseiről - Magyar Szállodák és Éttermek Szövetsége \(hah.hu\)](https://www.hazugazdasag.hu/hu/2020/11/10/korm-rendelet-a-veszelyhelyzet-idejen-alkalmazand%C3%B3-ve-delmi-intezkedeseikrol)

Értékalapú marketing szemlélet a hazai kkv szektorban

Szikszai Tamás Géza

közgazdász, PhD hallgató, Debreceni Egyetem

Absztrakt

A XXI. század marketing tekintetében az értékteremtésről és az élményszerzésről szól. Csak azok a szervezetek tudnak sikeresek lenni, akik képesek ezeket a tényezőket biztosítani, képesek folyamatosan megújulni. Az érték vezérelt marketing középpontjában a hosszútávú megtérülés áll az az, hogy a vállalat ne csak rövid távon jusson versenyelőnyhöz. Az értékteremtés során a stratégia központi szerepet tölt be, ahol elsődleges a célpiacok szegmentálása, a megfelelő marketing mix alkalmazása és a megkülönböztető stratégiai elemek meghatározása, így lehet megfelelni a digitális tér növekvő kihívásainak. Az értékteremtés különösen esszenciális komponensé vált a világjárvány kitörését követően. vásárlói szokás, covid-19.

Bevezetés

A kutatás keretrendszerének felállítása a kis- és középvállalkozások fogalmi meghatározása után a magyarországi körülmények, attitűdök kerülnek bemutatásra, egészen pontosan a hazai KKV-k helyzete. Ebben az innovációra, újításra való hajlandóság középpontba kerül. A szakirodalmi áttekintés a dolgozat másik dimenziójára, a marketingre vonatkozik. Ezen belül megvizsgáljuk az érték fogalmát, és azt, hogy mit értünk érték vezérelt marketing alatt. Sor kerül a digitális marketing és az inbound marketing meghatározására, az eszközök bemutatására is. A fejezet a status quo leírásával zajlik, egészen pontosan a Covid-19 KKV szektorra gyakorolt hatása kerül a középpontba és az, hogy a speciális helyzet miként változtatta meg a vásárlói szokásokat, ahol az értékteremtés a stratégiai marketing tervezés tudatos és megalapozott része."

A kis-és középvállalkozások fogalmi keretrendszere

A vállalkozások csoportosítás több szempont szerint is lehetséges. Nábrádi (2015) az alábbi tipizálást állította fel:

- Tulajdoni forma szerint: magántulajdonú, állami tulajdonú, vegyes tulajdonú, önkormányzati tulajdonú, egyéb közösségi tulajdonú
- Szervezeti forma szerint: önálló, társas, közösségi

- Tevékenységi kör szerint: ipari, mezőgazdasági, kereskedelmi, pénzügyi, közlekedés, egyéb
- Méret szerint: kis- közép, illetve nagyvállalatok

A vállalkozások gazdasági szervezetek. A kis- és középvállalkozásokról, fejlődésük támogatásáról 2004-ben született törvény (2004. évi XXXIV. törvény, 2004). Ennek értelmében kis- és középvállalkozásnak, vagyis KKV-nak tekinthető minden olyan vállalkozás, melynek foglalkoztatotti létszáma kevesebb, mint 250 fő, a nettó árbevétel maximum 50 millió euró (vagy ezzel egyenértékű forintösszeg), vagy a mérleg főösszege nem haladja meg a 43 millió eurót (vagy ezzel egyenértékű forintösszeget) (2004. évi XXXIV. törvény, 2004)

1. táblázat Kis- és középvállalkozások

Kategória	Alkalmazottak száma	Mérleg főösszege
Közepes	< 250	≤ € 50 m / ≤ € 43 m
Kis	< 50	≤ € 10 m / ≤ € 10 m
Mikro	< 10	≤ € 2 m / ≤ € 2 m

Forrás: European Commission (2003)

Vizsgálatunk fő kategóriája tehát a KKV (kis- és középvállalkozás), melyen belül beszélhetünk kisvállalkozásról és mikrovállalkozásról. Előbbi esetében a foglalkoztatotti létszám 50 főnél alacsonyabb, a nettó árbevétel vagy a mérlegfőösszeg pedig maximum 10 millió euró értékű forintösszeg, utóbbi esetében pedig a foglalkoztatottak száma nem több 10 főnél, a nettó árbevétel és a mérleg főösszege pedig 2 millió eurónak megfelelő forintösszeg (2004. évi XXXIV. törvény, 2004).

A KKV kérdéskör különösen fontos abban a tekintetben, hogy egy, az Európai Bizottság által készített 2017-es felmérés szerint az Európai Unióban regisztrált vállalkozások 99%-a sorolható a kis- és középvállalkozások kategóriájába (Innováció és Technológiai Minisztérium, 2019).

A vállalkozások tipizálásának másik módja részben átfedésben van a törvényi meghatározással. Birch (1987) az üzleti szervezetek munkahelyteremtő-képességét vizsgálta különféle dimenziók mentén. Elmélete értelmében a gyorsan növekvő vállalatok a gazellák, a sok embert foglalkoztató, de lassan bővülő szervezetek az elefántok, az egerek pedig olyan szervezetek, amelyekben csupán néhány fő dolgozik, és nagyon lassan tudnak növekedni. A KKV-k tehát jellemzően gazellák, esetleg hangyák kategóriájába tartoznak jellemzőik alapján.

Abszolút és relatív módon is lehetséges a gazellák növekedésének a meghatározása, mivel azonban százalékokra hagyatkozik, így a gazella kategóriába a

kis méretű vállalatok nagyobb aránnyal kerülnek be. Ezt az ellentmondást oldja fel a Birch-féle index:

$$S = (X_{t+3} - X_t) \cdot X_{t+3} / X_t$$

A Birch-féle indexben X jelöli a szervezet méretét adott t időszakban. Ezzel a módszerrel megvizsgálható, hogy a szervezet gazella szervezet-e vagy egyéb más kategóriába sorolandó (Békés-Muraközy, 2012). Ezt az elméletet Vecsenyi (1999) egészítette ki, aki a hazai viszonyokra adoptálta Birsch megközelítését. Két vizsgált dimenziója a vállalkozási készség és a működési tapasztalat, mely alapján az alábbi szervezetkategóriákat határozta meg

2. táblázat Vállalkozások típusai

	Alacsony a tapasztalat szintje	Magas a tapasztalat szintje
Alacsony vállalkozási készség	Hangyák	Dinoszauruszok
Magas vállalkozási készség	Gazellák	Tigrisek

Forrás: saját szerkesztés

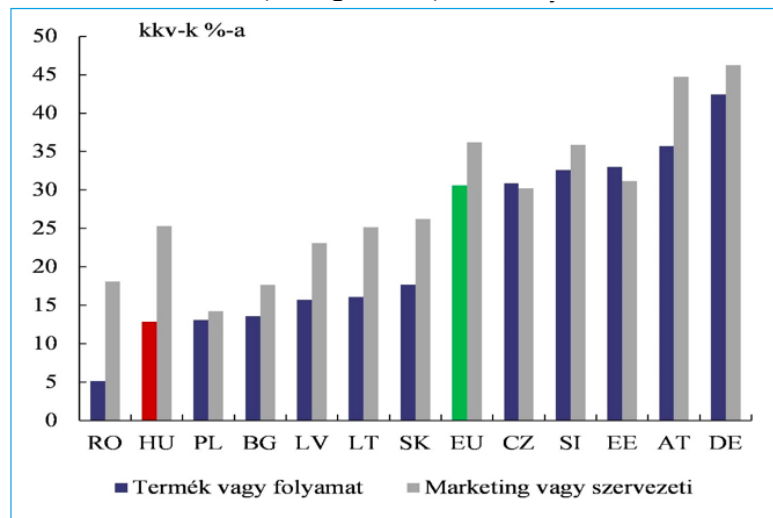
A dinoszauruszok jellemzően hagyományos nagyvállalatok, amelyek lassan képesek a változásra, a tigrisek a dinamikus, vállalkozó szellemű nagyvállalatok, a hangyák a hagyományos kisvállalkozások, a gazellák pedig olyan kis vállalkozások, amelyek képesek a gyors növekedésre. A gazdaság mozgatórugói a vállalkozások, amelyeknek piacra, pénzre és emberekre van szüksége a működéshez, vagyis jó csapatösszetétel, megfelelő erőforrás és ideális környezet nélkül nem tudnak sikeresen működni (Vecsenyi, 2011). 2019-ben az Innovációs és Technológiai Minisztérium készített egy, a KKV szektort fókuszba helyező stratégiai anyagot. Ebből kiderül, hogy 2017-ben 724 ezer vállalkozás működött az országban, amelyek 99,86%-át sorolták a KKV kategóriába (KSH statisztika 2019). Érzékelhető, hogy a KKV szektor idehaza igen jelentős szerepet tölt be.

Termelékenység szempontjából is megfogható ezeknek a vállalkozásoknak a szerepe, ezt igazolja, hogy 2010–2017 között 131,6%-os növekedést tudtak produkálni a KKV-k. Ez a szám a V4-ek és az EU összehasonlításában is jó eredmény: Nincs ez másként a munkahelyteremtés tekintetében sem: 2017-ben a piaci szektorban munkát vállaló emberek 68,8% KKV-nál dolgozott.

A kiterjedtség azonban nem jár kéz a kézben az innovatív szemlélettel. Az adatokból kiderül, hogy 2017-ben mindössze 15,1%-os volt az új termék- és folyamatinnovációk bevezetése itthon, ami messze elmarad más európai uniós országok innovációs tevékenységétől (KKV Stratégia, 2019 p. 76). Fontos azonban megjegyezni, hogy az innováció bizonyos formája, az úgynevezett mezítlá-

bas innováció ezekben a statisztikákban nem mutatkozik meg, csak a mutatók javulásában (Szabó, 2009 p.10).

Az Európai Bizottság megvizsgálta, hogy 2017-ben a KKV-k milyen jellemző innovációkat vezettek be (Parragh, 2019)

Forrás: Európai Bizottság, SBA adatbázis (2017)

1. ábra: Innovációt bevezető KKV-k aránya

Jól látható, hogy Magyarországon a termék és folyamat innováció messze elmaradt a többi EU-s tagországtól, figyelemreméltó azonban, hogy a marketing és szervezeti innováció ehhez képest igyekezett lépést tartani. Ez az információ a kutatás szempontjából különösen értékes, hiszen a vizsgált inbound eszközök a marketing innováció kategóriába sorolandók.

Az eredmények mellett érdemes kitérni arra is, hogy milyen a vállalkozók megítélése az országban. A magyarországi 15–34 év közötti fiatalok csupán 4%-a tervezi, hogy vállalkozásba fog (Business Telecom, 2011). A Global Enterprise Monitoring (2012) felmérése is ezt igazolja: 2008 és 2012 között a vállalkozói környezet javulása ellenére a vállalkozói kedv csökkenést mutatott.

Az egyes országok vállalatainak versenyképességét mérte fel a Global Competitiveness Index (2016) 140 országra kiterjedő kutatása. E listán Magyarország középmezőnybe, a 61. helyre került, mely annak tudható be, hogy az innováció területén előnyös próbálkozások vannak, az infrastruktúra megfelelő, a technológiai készenlét jó, illetve a makroökonómiai környezet is közepesnek mondható (Durgula-Pataki, 2016).

Marketing és stratégia

A stratégiaalkotás folyamat, amit alapos előkészítés, információgyűjtés és elemzés előz meg. Ennek része a vállalat analízálása, illetve a környezet feltérképezése is. Az összegyűjtött tapasztalatok és információk alapján történik az irányok számbavétele, értékelése és a stratégiába illeszkedő tevékenységek kiválasztása. A folyamat részét képezi a megvalósítás, értékelés és a visszacsatolás is (Balaton et al., 1997).

Érdemes szót ejteni arról is, hogy a szervezetek egy adott üzleti környezetben helyezkednek el, egy iparághoz tartoznak, amelyen belül versenytársaik is megtalálhatók. Marosán (2006) meghatározása szerint üzletágnak tekinthető azoknak a vállalatoknak a csoportja, amelyek azonos fogyasztói igényeket szolgálnak ki, hasonló termékeket gyártanak és hasonló vevőkkel, illetve beszállítókkal dolgoznak.

A stratégia a szervezet működését, céljait tárja fel, ezek azonban a megfelelő kommunikációs stratégia nélkül nem érhetők el. A Reklám alapkönyve című írásban Brochand-Lendrevie (2004) a marketingkommunikáció és a reklámok mibenlétét igyekszik megragadni. A szerzőpáros a következőképp határozta meg a marketingkommunikáció célját: megismerés, megkedveltetés és cselekvésre késztetés. Az első a kognitív szakasz, a márkaismertség, a felismerés, az észlelés fázisa, a második a megkedveltetés, a vonzalom kialakítása, a harmadik pedig a cselekvésre késztetés, vagyis a kognitív fázis, melynek végkimenete a vásárlás (Brochand-Lendrevie, 2004). A későbbiekben taglalt inbound marketing fázisokkal ez a megközelítés sok hasonlóságot mutat. A szerzők kitérnek arra is, hogy a marketingkommunikációnak alapvetően négy célcsoportja van egyszerre (Brochand-Lendrevie, 2004):

- a fogyasztók, akik végül a terméket megvásárolják, a szolgáltatás igénybe veszik – klasszikus marketingkommunikáció
- a munkatársak, vagyis azok az emberek, akik a termék/szolgáltatás sikerén dolgoznak – belső kommunikáció
- a tulajdonosok, akik az anyagi megtérülést várják – pénzügyi kommunikáció
- állampolgárok, vagyis a széles közönség – társadalmi kommunikáció.

A marketingkommunikációs stratégiák hatásmechanizmusát több modellben is leírták. Szakemberek rendületlenül igyekeztek feltárni, hogy milyen fázisok, stációk érhetők tetten a vásárlásig, kipróbálásig vezető úton. A következőkben ezek közül kerül bemutatásra négy típus:

- *A.I.D.A.*: ezt a hatásmechanizmus modellt E. St. Elmo Lewis dolgozta ki. Meglátása szerint a következő négy fázis egymást követve eredményezi a kívánt eredményt: figyelem (attention), érdeklődés (interest), vágy (desire) és cselekvés (action). Első lépés tehát a figyelem felkeltése, amit az érdeklődés megragadása követ. Következő szakaszban alakul ki a vágyódás a ter-

mék/szolgáltatás iránt, majd bekövetkezik a cselekvés. A központi elem a vágykeltés, ami olyan erős lesz, hogy cselekvésre ösztönöz (Sass, 2007).

- *D.A.G.M.A.R.*: Russel H. Colley nevéhez köthető ez a hatásmechanizmus modell, mely a következő szavak rövidítése: Defining Advertising Goals for Measures Advertising Results. Az előzőekhez hasonlóan az első fázis ebben az esetben is a figyelem felkeltése, amit az előnyök ismertetése követ. A következő lépésként a fogyasztó meggyőződik arról, hogy szüksége van a termékre, és ezután meghozza a vásárlói döntést. A modell középpontjában tehát az észérvek állnak, az, hogy a vásárló megértse, miért jó, ha a vásárlás mellett dönt (Sass, 2007).
- *Rogers-modell*: Carl Rogers amerikai pszichológus nevéhez köthető ez a modell, melynek első lépése az üzenet észlelése, majd az előnyök és hátrányok kiértékelése. A cél, hogy a fogyasztó kipróbálja legalább egyszer a terméket, saját tapasztalatokat szerezzen. Itt kapcsolódik össze, viszonylag korai szakaszban a termékminőség és a vásárlás, hiszen, ha elégedetlen a termékkel, akkor nem fogja megvásárolni. A fő hangsúly tehát a választási lehetőségeken és a kipróbáláson van (Sass, 2007).
- *Ad-Force modell*: ez a modell a lojalitást helyezi középpontban, vagyis azt, hogy a fogyasztó életének részévé váljon a termék/szolgáltatás. Ezt elérni a legnehezebb a cégek számára, komoly erőfeszítéseket és nagy összegű kampányokat folytatnak, hogy beférközhessenek a fogyasztók életébe és ott rendszeresen jelen legyenek (Sass, 2007).

A következőkben szűkítjük az elméleti kitekintés fókuszát: az értékmarketing, marketing jellemzőit vesszük sorra.

Értékmarketing

A reklámguru (Ogilvy, 2018.) a marketingkommunikáció és a reklám sikeressége több tényező függvénye. A szakértő szerint például fontos, hogy legyen egy nagy ötlet, hogy a közlés tényeken alapuljon, ne legyen unalmas, de ne is legyen elbagatellizált. Meglátása szerint lényeges, hogy az üzenetek interakciót váltsanak ki. Ebben a megközelítésben a mai korszellem, a vásárlók középpontba helyezése ugyan kisebb fókuszra kap, a szórakoztatásra irányuló igény azonban kézzel fogható (Brochand-Lendrevie, 2004).

Az erőforrás-alapú személet (resource-based view – RBV) arra a kérdésre keresi a választ, hogy miért tudnak egyes vállalatok folyamatosan kimagasló teljesítményt nyújtani. Ezzel kapcsolatban fogalmazódott meg a marketing területén az a releváns kérdés, hogy a marketing-erőforrások miként juttatják el a fogyasztói értéket és hogy kiemelkedő vállalati teljesítményt eredményeznek-e. Ehhez kapcsolódik a piacorientáció fogalmi rendszere is, melynek két fő alappillére a fogyasztó és a versenytársak, melyek alapos megismerése hozzájárulhat a versenylőny kialakításához (Kontor, 2014).

Kohli-Jaworski (1990) a piacorientációt viselkedési szempontból közelíti meg, amely magába foglalja a marketing gyakorlati implementációját is. A szerzőpáros három szakaszt is meghatároz, melyek a következők: (1) piaci információk előállítása az ügyfél jelenlegi és jövőbeli szükségleteiből; (2) piaci ismeretek megosztása a cégen belül és (3) az ügyfelek jelenlegi és jövőbeli igényeinek kezelése (Joensuu et al., 2018).

Az érték három dimenzió mentén értelmezhető: tulajdonosi érték (shareholder value), vevőérték (customer value) és érintett érték (stakeholder value). A vállalkozás fő célja a tulajdonosi érték növelése, mely nem más, mint a forrást biztosító tulajdonosok tőkeköltséget meghaladó hozama. Ez a vevőértékkel szoros összefüggést mutat, hiszen akkor tud növekedni, ha a vevőérték is növekedik (Papp, 2014).

Vevőértéken tehát azokat az értékeket értjük, amelyek a célcsoport percepciója alapján valóban értéket képviselnek. Ebben a keretrendszerben a percepció egy folyamat, ami során az emberek az érzékszervi ingereket rendszerezik (Hofmeister-Tóth, 2003). Kotler (2012) szerint az értékteremtés folyamata három szakaszból áll. Az első az értékek kiválasztása, ide értendő például a pozicionálás, a célcsoportképzés. A második szakasz az értéknyújtás, például a termékjellemzők ismertetése, a harmadik pedig az érték kommunikálása. Az érték vezérelt marketing rendszerében az élmény egyre nagyobb szerephez jut. Pine-Gilmore (1998) megfogalmazta, hogy az élmény leglényegesebb vonásai az emlékezetesség és a személyesség. Két dimenzió alapján határozható meg: az egyik a fogyasztói részvétel mértéke, a másik pedig a kapcsolat a vásárló és az élményt kiváltó történés között. A dimenziók négy élménycatagóriát rajzolnak ki: esztétikum, eszképzizmus, szórakoztatás, oktatás.

Az ügyfél élettartam érték, Lifetime Value, Customer Lifetime Value (LTV) fogalma új dimenziót vezet be. Ez a terminus arra utal, hogy a bevonzott ügyfél mennyire hasznos a vállalkozás számára. Az LTV mellett említést kell tenni a CAC-ról is (Customer Acquisition Cost), ami az ügyfélmegszerzési költséget jelenti, a cél pedig e két tényező arányának a maximalizálása (Jani, 2019).

Összefoglalás

A fent felsorolt stratégiai megközelítésekben láthattuk, hogy az érték megjelenése a marketingben nem újkeletű. Ugyanígy, a fogyasztói szemlélet is jelen volt már az 1950-es években, mára azonban fogyasztói hatalomátvételtől beszélhetünk. Az újfajta szemlélet kiegészül egy erős technológiai fejlődéssel, a hálózatosodással, más néven az összekapcsoltsággal, minek következményeként nemcsak a márka léphet kapcsolatba a vevővel és fordítva, hanem a vevők egymással is képesek kontaktus kialakítására. Új korszak kezdődött, melyben a szóbeszéd hatalma került előtérbe. A chatek, blogok, vírusreklámok, fórumok, közösségi média lehetővé teszik a fogyasztók összekapcsolódását, eszmecseréjét, ami

a szervezeteket folyamatos kontroll alatt tartja (Sass, 2008). Míg eddig a kommunikáció „one to many” volt, addig a modern korban „many to many”, vagyis ahogy Marshall McLuhan fogalmaz: a bolygót a kommunikációs eszközök kicsiny faluvá zsugorították (McLuhan, 2012). A tömegmédiából egyéni, testreszabott média lett, melynek tartalmait célzottan a fogyasztó maga keresi, amennyiben azok megfelelnek az általa elvárt minőségi minimumnak. A vásárlási folyamatot külső és belső tényezők is befolyásolhatják, mint például a környezet, azon belül pedig akár egy válsághelyzet, vagy éppen egy pandémia. A fentiek alkalmával láthattuk, hogy az érték a legtöbb stratégiai megközelítésben megjelenik. Mindezek előtt a fogyasztói igény fogalmi lehatárolása szükséges. Ez nem más, mint egy olyan felmerülő igény, amit a gazdasági színtér szereplői nem belső erőforrásokból oldanak meg, és nem is a közösség igénybevételével. A fogyasztói igények mögött valós vágyak húzódnak meg, amelyet egy vállalkozásnak igen széles spektrumon és globálisan kell tudnia kiszolgálni, a fent említett szemlélet és stratégiák alkalmazásával és maximális figyelembevételével. Egy ilyen keretrendszer kidolgozása előreutató, a KKV szektor fejlődését hozó eredményekkel járna, és országos szinten is hozzájárulna a gazdasági növekedéshez, a vállalkozások erősítése révén.

Felhasznált irodalom

2004. évi XXXIV. törvény a kis- és középvállalkozásokról, fejlődésük támogatásáról (2004) Elérhető: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0400034.tv> [Utolsó letöltés: 2021.02.01.]
- Balaton, K.–Drótos, Gy.–Tari, E.–Antal-Mokos, Z. (1997): *Stratégia és szervezet*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Békés, G. – Muraközy, B. (2012): *Magyar gazellák*, Közgazdasági Szemle, LIX. évf., 2012. március (233–262.),
- Birch, D. (1987): *Job Creation in America: How Our Smallest Companies Put the Most People to Work*. New York: Free Press.
- Brochand – Lendrevie (2004): *A reklám alapkönyve*, Akadémiai Kiadó, Budapest
- Business Telecom (2011): *A Magyar fiatalok 96 százaléka nem mer vállalkozni*. Elérhető: <http://www.btel.hu/hirek/51> [Utolsó letöltés: 2021.02.01.]
- Durgula, J.–Pataki, L. (2016): *The startup ecosystem of Hungary in international context*. In: Nowicka-Skowron M.- Illés B. Cs.-Tózsér J. (szerk.): *Contemporary issues of enterprise management in Poland and Hungary*. Gödöllő: Szent István Egyetemi Kiadó, 193-204.
- Global Enterprise Monitoring (2012) Elérhető: <https://www.gemconsortium.org/file/open?fileId=48545> [Utolsó letöltés: 2021.02.01.]
- Hofmeister-Tóth, Á. (2008): *A fogyasztói magatartás alapjai*. Aula Kiadó, Budapest, 243 p.
- Innovációs és Technológiai Minisztérium (2019): *A magyar mikro-, kis- és középvállalkozások megerősítésének stratégiája*. Elérhető:

- https://www.kormany.hu/download/5/f7/b1000/KKV_Strategia.pdf [Utolsó letöltés: 2021.12.30.]
- Jani, D. (2019): *Marketing stratégia – út a sikeres hirdetésekhez*, Publio Kiadó
- Joensuu-Salo, S., Sorama, K., Viljamaa, A., & Varamäki, E. (2018). *Firm Performance among Internationalized SMEs: The Interplay of Market Orientation, Marketing Capability and Digitalization*. *Administrative Sciences* (2076-3387), 8(3), 31.
<https://doi.org/10.3390/admsci8030031>
- Kohli, A.K. and Jaworski, B.J. (1990) *Market Orientation: The Construct, Research Propositions, and Managerial Implications*. *Journal of Marketing*, 54, 1–18.
<http://dx.doi.org/10.2307/1251866>
- Kontor, E. (2014): Az erőforrás alapú elmélet és a marketing kapcsolódási pontjai – a piacorientáció mint marketing-erőforrás. *Vezetéstudomány*, 45 (12): 38–52.
- Kotler, P., Keller K. L. (2012): *Marketingmenedzsment*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 893.
- Marosán, Gy. (2006): *A 21. század stratégiai menedzsmentje*, Műszaki Könyvkiadó
- McLuhan, M. (2012): *Médiamasszaús*, Budapest: Typotex Kiadó.
- Nábrádi, A. (2015): *Vállalkozási ismeretek*, Debreceni Egyetem
- Ogilvy, D. (2018): *Ogilvy a reklámról a digitális korban*, Budapest: Kossuth Kiadó
- Papp, A.: (2014): *Értékvezérelt marketing – a co-creation jelentősége* Elérhető: http://real.mtak.hu/91415/1/mark_kal_2014.pdf [Utolsó letöltés: 2021.02.03.]
- Parragh, B. (2019): *Növekedés és fejlődés a gyorsuló vállalati felzárkózás kulcsa*. Elérhető: <https://novekedes.hu/elemezsek/novekedes-es-fejlodes-a-gyorsulo-vallalati-felzarkozas-kulcsa> [Utolsó letöltés: 2021.01.31.]
- Pine, B. J. – Gilmore, J. H. (1998): *Welcome to the Experience Economy*. Harvard Business
- Sass, I. (2007): *Az ötletes reklám – Útikalauz a kreativitás birodalmába*, Kommunikációs Akadémia, Budapest
- Sass, I. (2008): *Visszabeszélőgép* Elérhető: https://mediakutato.hu/cikk/2008_03_osz/02_visszabeszelo gep_uzenet [Utolsó letöltés: 2021.02.03.]
- Szabó, K. (2009): *Innováció Magyarországon: felülnézetben és földközben*. Vezetéstudomány XI. évf. 2009. 4. sz, 2–15.
- Vecsenyi, J. (1999): *Vállalkozási szervezetek és stratégiák*. Budapest: Aula.
- Vecsenyi, J. (2011): *Kisvállalkozások indítása és működtetése*. Budapest: 72h.com Kiadó, 1–77.

KÖNYVSZEMLE

Kozári Monika: Tisza Kálmán

(Budapest, Gondolat Kiadó, 2019. 402 oldal, 12 tábla)

„Nem a nagy és hatalmas emberről akarok beszélni. Nagy tehetségekkel bírni nem érdem, azokat a közjóra fordítani kötelesség.”^[1]

Nehéz recenziót írni egy olyan műről, amely szinte mindenben megfelel a képviselt műfaj követelményeinek (életrajzi és/vagy tudományos történeti monográfia). Jelentős társadalom- és politikatörténeti átitatottsága miatt természetesen lehet jót és rosszat mondani, de sem egy ismeretetés, sem egy recenzió célja nem lehet a mű értékeinek elfedése, avagy a történelmi hitelesség és igazság feldolgozásának méltatása.

A tartalom esetében nem is nagyon tudnék vitatkozni egy olyan kiváló kutatóval, mint Kozári Monika, hiszen sok-sok éve kutatja a témát. Éppen ezért legfeljebb magyarázatokba, gondolatokba, kiegészítésekbe fűzöm megjegyzéseimet monográfiájához.

Az elmúlt több mint másfél évszázad egyik legmegosztóbb alakja Tisza Kálmán (1830–1902). Tizenöt évig volt Magyarország miniszterelnöke, számtalan történelmi fordulathoz, politikai történéshez és országunk ügyeit, boldogulását érintő eseményhez kapcsolódik élete, pályafutása. Élettörténetének forrásai részben feltáratlanok, az eddig megjelent közlemények meglehetősen hiányosak voltak. Ennek okait kereshetjük abban is, hogy a levéltári, magángyűjteményi források részben megsemmisültek, ismeretlen helyre kerültek, lappanganak. A kérdés akkor is megmarad, hogy vajon Tisza Kálmán halála óta miért nem vállalkozott senki egy teljes életrajz megírására?

Kozári Monika alapos, áldozatos munkájának köszönhetően vehetjük kézbe a Tisza Kálmánról készült átfogó, az életpálya bemutatása tekintetében teljességre törekvő tudományos alapossággal és igénnyel készült monográfiát. Életrajzi kötetnek készült, ebben a szellemben épült

fel, részben ez valósult meg, bár talán elsősorban a témával kapcsolatos tudományos kutatást reprezentálja. Másrészt egyéb területek (pl. művelődéstörténeti vonatkozások) részletesebb feltárása szükséges még ahhoz, hogy egy teljes életrajzi mű megszülessen (ha egyáltalán ez lehetséges). Mindezek mellett számos adalékkal, inspirációval, iránymutatással szolgál azok számára is, akik folytatni vagy kiegészíteni akarják a szerző kutatásait, akár a politikatörténet területén kívül is.

A szerző hosszú évek óta foglalkozik a dualizmus korszakával és kiemelkedő politikusaival. Ebben a témában (és sok más személy esetében sem) eddig nem jelent meg komoly monográfia. Tisza Kálmán életének és tevékenységének feldolgozása terén a hazai történettudomány, a politikatörténet, de a művelődéstörténet is éppúgy hiányérzettel küzdött (és bizonyos területeken még küzd is), amely hiástust ez a kötet jelentős nagyrészt megszünteti. Új adatok, írások persze mindig kerülhetnek elő, de úgy vélem, hogy jó ideig ez a Tisza Kálmán monográfia képezi az egyik fontos pillérét a dualizmus és a Tisza-korszak tanulmányozásának.

Ha összehasonlítjuk a két miniszterelnökről szóló irodalmat – Tisza Kálmán és fia Tisza István (1861–1918) –, akkor láthatjuk, hogy a fiatalabb Tisza, mint miniszterelnök, jóval nagyobb visszhangot kapott a szép- és szakirodalomban egyaránt. Ez persze köszönhető a történelmi, társadalmi környezetnek, amelyben éltek és működtek, nem felejtve ki a

nemzetközi megítélésüket sem. Mára a tankönyvek alapján a diákok többségének emlékezetében mindkét miniszterelnök valamiféle legendává „egyszerűsödött”. Vagyis – a múlt emberei váltak, némiképp elfeledve azokat a tényeket, eseményeket, tetteket, amelyek máig hatóan befolyásolják életünket. Megosztó személyiségük és megítélésük végleteinek jó példái Ady Endre írásainak ismert szavai apáról és fiáról: „Tisza Kálmán nagyságáig nem ér ám az ágaskodó törpe”,^[2] valamint a Tisza Istvánra aggatott jelzők a „vad, geszti bolond” vagy a „gyújtogató, csóvás ember”^[3].

Ez a kötet második kiadásnak is tekinthető. Elődje *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere* címmel 2003-ban jelent meg. Akkori címe inkább utal a hivatalra, mint az emberi tényezőkre, bár emellett ezeket sem hanyagolja el. A második kiadásban azonban mintha jobban egyensúlyba kerülne az ember és a „generális”. Az első kiadás megírásának indíttatására nagyon jellemző, és főként megszívlelendő gondolatokat olvashatunk a szerző által adott interjúban, amely a leendő kutatók számára is hasznos tapasztalatokkal szolgál.^[4]

A kötet értelemszerűen zömében történelmi, politikai vonatkozású, tartalmú, ugyanakkor életrajzi, családi vonatkozásai kiterjednek Tisza Kálmánra, mint a Tisza család tagjára. Az információk azonban életének erről az oldaláról meglehetősen hiányosak, mivel a család „házi” le-

véltára jórészt megsemmisült a második világháború geszti eseményei következtében. A részben fennmaradt iratok elsősorban gazdasági, ügyintézését elősegítő jellegűek. Sajnos a család történetét kísérő művelődéstörténeti vonatkozások szenvedték a legnagyobb kárt. A történet hiányzó részeinek kutatása feltárása részben folyamatban van, részben pedig a jövő kutatóira vár.

Az új kiadás célja a kutatói tevékenységen túl: érthető közelségbe hozni az embert, a politikust és a generálist. Az előző kiadáshoz képest ezt én egy új horizontnak nevezném, amely nem csak a tudományos világban üdvözlendő, hanem erősen mutat a nevelés-oktatás irányába is. Témától függetlenül ezt kell képviselnie minden kutatónak, minden területen a horizont fölé emelkedni: eltérő nyelvezet, szóhasználat, szokatlan helyesírás stb.^[5] A tudományos kutatás új horizontjának másik oldala a tartalom ésszerűsítése, logikai rendjének megtartása, az információ könnyű kinyerése.

Tisza Kálmán egyéniségéről, jelleméről is sokat megtudhatunk a műből – természetesen különböző pozíciókba, változatos helyzetekbe ágyazva. Ugyanakkor vannak olyan vonások, amelyek megragadták az írók, barátok, tisztelők képzeletét is. Ilyenek például Mikszáth jegyzetei a „generális” kifejezéssel kapcsolatban.^[6] De Lévy József költőnk is szolgál egy sokatmondó kifejezéssel – „Tisza-talentum”^[7] A szépírók közül végül még Gárdonyi Géza kell

megemlíteni egy igazi aranymorzsával.^[8]

Az életrajzi kötet tartalmi egységei hűen követik a kronológiát és ezzel együtt az életpálya állomásait a hozzájuk kapcsolódó történelmi eseményekkel együtt. De, amint azt a szerző is leírja, a kronologikus és tematikus szerkezetet vegyesen használja.

A recenzió írójának nem tiszte, hogy a kutatások tényadatait és rendszereit vizsgálja, főként azért, mert a kutatások szakszerűségével és a kötetben közölt tényadatok valóságtartalmával vitatkozni értelmetlen. Történeti, politikai és társadalomtörténeti szempontból is megfelelően alátámasztott tényeket és magyarázatokat tár elénk a szerző, amelyeket bőséges forrás- és szakirodalom jegyzékkel kísér. A nevek visszakereshetőségét pedig névmutató segíti.

Nem feladatom Tisza Kálmán megítélése, ezt megtette a szerző. Bármennyire is tömény, precíz, információdús a keretbe foglalt politikai pályafutás története, megismerjük a sorok között az embert. Ezzel együtt természetesen felmerülnek az olvasóban, így bennem is kérdések. Némelyik pillanatnyilag válasz nélkül van, némelyik magában hordja a választ, és van, ahol még a kérdést is magunknak kell kitalálni. Mit tett hozzá az eddig kialakított Tisza-képhez ez a kötet? Szükség lesz-e még további Tisza Kálmánról szóló monográfiákra? Miért kell még mindig Tisza Kálmánról írni? Miért kell ma is beszélni Tisza Kálmánról és miért kell még mindig vita vagy inkább

gondolkodás, elmélkedés tárgyává tenni cselekedeteit, intézkedéseit?

Sok tanulmány, cikk és egyéb írás született Tisza Kálmán személyéről (könyv alig), de mégis mindig akadnak új szempontok, vagy régi szempontok más aspektusból történő feldolgozásai, amelyek újra és újra előtérbe hozzák (és ezt semmiképpen se vitassuk el tőle) a nagyformátumú politikust. Az is hozzátartozik a róla megjelent írásokhoz, hogy minden szerző valamelyest próbálja az embert is bemutatni, gondolok itt elsősorban a gyermekkori, családi életre. Ezek persze egy-két kivétellel soha nem hatolnak olyan mélyre, hogy aprólékos részleteket is megtudhassunk (nevelés, művelődés, iskoláztatás, családi kapcsolatok területe). Persze ezek a munkák nem is ezért születnek, hanem mindegyik inkább a politikai pályafutás köré építi fel a fő mondanivalót.

Kozári Monika Tisza Kálmánról írt monográfiája kétszeresen hiánypótló: az első kiadás pótolta a hiányt elsősorban a tudomány számára, a második átdolgozott megjelenés pedig pótolta a hiányt mindenki számára, akit érdekel országunk és egy ősi család nagyszerű leszármazottjainak története.

[¹] Tisza István levelének részlete, „amit fiának, az unokának írt a nagyapáról Geszten, 1903. március 23-án”. Idézi: Kozári Monika: Tisza Kálmán. Bp., Gondolat, 2019, 386.

[²] Ady Endre: Tisza Kálmán szobra. Nagyváradi napló, 1902. április 6. (Széll Kálmánra utalás)

[³] Ady Endre: Rohanunk a forradalomba, 1912. június 9. (Tisza Istvánról)

[⁴] Kárbín Ákos: Andrássy Gyula, Tisza Kálmán és a dualizmus rendszere – interjú Kozári Monikával. In: Újkor.hu, 2020.05.22. URL: https://ujkor.hu/content/author/karbin_akos

[⁵] Kozári, i.m. 11.

[⁶] Idézi: Kozári, 230–234.

[⁷] Szentpéteri üres fészkek. Lévy József naplója. 1. köt. (1892–1907). Szerk. Porkoláb Tibor. Miskolc, ME Textológiai Műhely, BAZ Megyei Levéltár, Herman Ottó Múzeum, 2001. 308.

[⁸] Gárdonyi Géza: Aranymorzsák. Bp., Dante, é. n., p. 223–224. (Gárdonyi Géza munkái)

Czeplédi László

művelődéstörténész,
egyetemi docens,

Eszterházy Károly Egyetem, Eger

Tisza Kálmán: A Tisza-család krónikája
(Az előszót írta Kozári Monika)

Budapest, Scholar, 2019. 277 oldal, 2 tábla.

A Tisza család élete mindig nyílt titok volt, főként miután megjelentek a közéletben. Ettől kezdve nem csak a politikai pályafutásuk, hanem a családi életük is az érdeklődés középpontjába került. Sőt, megkezdődött a származás, az ősök kutatása is. Egyre több újságcikk, vagy akár kisebb könyv jelent meg a család történetéhez kapcsolódva. Ha áttekintjük például a 19. századi bulvár- és szaklapokat, akkor mai mértékkel mérve is egy valóságos „celebvilág” rajzolódik ki előttünk, nem csak a Tisza család körül, hanem minden jelentős politikai vagy kulturális szereplő körül, akik valamilyen szerepet játszottak a korszak eseményeinek, gondolkodásának alakításában.

Egyaránt szerepet kaptak ebben a műfajban a politikusok, az írók, művészek és mindenki, aki a nagyközönség érdeklődésére számot tarthatt. Félreértés ne essék, ekkor valóban arról szóltak a történetek, hogy a kor nevezetes embereit megismertessék és (többnyire) megszerettesék ország-világgal. Természetesen ennek a szereplésnek is voltak kedvező és kevésbé kedvező oldalai. Elég csak például a politikai pályán lévőkkel kapcsolatban megemlíteni az ironikus, gúnyos oldalról a Borszem Jankó vagy a Tréfás Képes Herkó Páter című hetilapokat, a másik oldalról pedig például a Vasárnapi Ujságot.

Ugyanakkor a (18–)19. század, valamint a 20. század első fele a nagy családtörténetek megírásának, megjelenésének időszaka. Ezek a munkák próbálják lehetőség szerint tárgyilagosan, szakirodalmi forrásokra, levéltári adatokra, tényekre támaszkodva bemutatni egy-egy jelentős család (személy) történetét, életét. Persze tudjuk, hogy általában azok vállalkoznak ekkora munkákra, akikben rejtőzik némi elfogultság.

Nagyon fontos lenne, hogy a ma élő leszármazottak közül minél többen vegyék a fáradságot és megírják családjuk esetleg még fel nem tárt történetét, vagy legalább a legfontosabb eseményeket. Nem személyes érintettségüket előtérbe helyezve,

hanem átadni mindazt a tapasztalatot, érzelmi töltetet, amelyet több évtizedes vagy akár évszázados történetek ihletnek újra és újra.

Az ismertetés tárgyát képező kötet szerzője, Tisza Kálmán, ezt tette. A könyvet olvasva megértjük, hogy tette ezt a család, a történelem, a társadalmi élet iránti megértéssel és alázattal. A műfajnak egy kiváló remekét olvashatjuk, ugyanakkor persze felmerül a kérdés, hogy mivel egy leszármazott, hozzátartozó írta, vajon mennyire szubjektív és objektív, legalábbis milyen arányban lehetők fel az ezekhez kapcsolódó motívumok a műben.

Nem kifejezetten szigorúan tudományos irányultságú munkát vehetünk a kezünkbe, hanem egy valódi, igazi családtörténetet, amelyben a személyes motívumokat éppúgy fel lehet fedezni, mint a történelmi tényeket és a szakirodalmi kutatásokat. Tisza Kálmán azon ritka emberek közé tartozik, akik hajlandók a családjuk múltját közzétenni, megosztani azokkal, akik mély érzellemmel vagy akár ellenségesen viseltetnek irántuk.

Ez a könyv minden szempontból olyan, amilyennek én is írnám a családom történetét. A felépítése, a jelentős személyek kiemelése és tárgyalásuk terjedelmi megoszlása, tagolása is azt sugallja, hogy minden benne van, ami leírható. (Minden történetben vannak persze fellelhető, de nem közzétételre szánt momentumok. Ez azonban már elvezet a személyes naplók közzétételének kérdéséhez is.)

A Tiszákról számos könyv született már eddig is. Általában valamilyen egyedi szempontot érvényesítettek, a legtöbbjük az ősökkel, a kiemelt személyekkel (Tisza Domokos, Tisza (I.) Kálmán, Tisza (IV.) István etc.) vagy leginkább a politikával foglalkozik. A történetet elejétől a végéig áttekintő munka eddig nem született, a jelen kötet megjelenéséig (legalábbis nem ilyen részletességgel). Ennek a műnek legnagyobb értékei azok a személyes információk, amelyek a levéltárakból nem kutathatók ki, valamint az a személyes látásmód, amely csak egy közeli leszármazott, hozzátartozó sajátja lehet.

Nézzük tehát, miként mutatja be Tisza Kálmán könyvében a Tisza Györgyöket-Istvánokat-Kálmánokat és a többieket.

Elsőként egy latin kifejezés használata szorul magyarázatra, mégpedig azért, mert a szerző ezt a kötet végére hagyja (nagyon helyesen), mintegy csattanóként: *persevero* (kitartás, állhatatosság), ami kifejezi az egész család századokon keresztül tartó küzdelmét mindenkori sorsukkal, feladataikkal, amelyeket sikerült vagy nem sikerült teljesíteni. Mindenesetre egy dolog jellemezte szinte minden tettüket: *persevero*, ami felirat megjelenik a család címereben is.

A szerző három nagy korszakra választja szét a család történetét. Ezeken belül pedig az egyes korszakokat fémjelző legjelentősebb személyek életének, szerepének bemutatása alakítja a történetet. Minden

esetben jellemző, hogy a család történetében színre lépő személyek változatos szerepe egyértelművé válik, amit a sokszínű jelzők is segítenek (akár vizuálisan is) megjeleníteni.

A Tisza család ősei számos korábbi történeti munkában is főszerepet kaptak. Így például Szalárdi János (1601–1666) krónikájában, Nagyvárad ostroma és eleste kapcsán, részletesen megemlékezik Tisza (I.) István (?–1675) szerepéről.^[1] Ugyanakkor Hegedűs Lóránt (1872–1943) már regénybe illő, romantikus várvédő hősként ír róla (Szalárdi krónikája nyomán), a szépirodalom nyelvén.^[2] Komáromy András (1861–1931) pedig önálló kötetben foglalkozik a Tisza család őseivel.^[3]

Jelen ismertett kötet szerzője nagy alaposággal mutatja be a család egymást követő tagjainak életútját, tevékenységét, kiemelve azokat a személyeket, akikhez jelentős történelmi események kötődnek, mint például Tisza (III.) Lajos (1832–1898), Szeged újjáépítője^[4] (akinek egyébiránt a könyveiben szereplő tulajdonosi pecsétjén is megjelenik a *persevero* felirat^[5]). Mindössze egyetlen kiegészítést szeretnék tenni a kevésbé ismert Tisza Lajos Kálmánról (1914–1974) szóló részhez, aki kastély- és könyvtár adományozó jelzőkkel kerülhet be ebbe körbe, hiszen a geszti kastélyt ő ajánlotta fel a debreceni tudományegyetemnek kizárólagos használatra.^[6]

Természetesen más, a családdal kapcsolatban álló személyek is említésre kerültek a könyvben. Arany Já-

nos (1817–1882) azonban az egyetlen, aki nem családtag, de külön fejezetet kapott a felvirágzás évtizedeiben, hiszen Tisza Domokossal (1837–1856) való tanítói, baráti kapcsolata, bár nem tartott hosszú ideig, mindenképpen meghatározta a tragikus sorsú ifjú költő életét és sajnos rövid költői pályafutását. Éppúgy, ahogy Arany életének is egy jelentős szakasza volt a Geszten eltöltött időszak.

Valójában a nagypolitika kora az, ami igazán nagy változást hoz a családba, a vidéki életbe és végső soron a családi kapcsolatok alakulásába is. Ez a korszak Tisza (III.) Lajossal kezdődött, a két miniszterelnökkel folytatódott és ebben az időszakban, valamint ezentúl is, jelentősen alakította a család életét. A sajtó napi témát látott a miniszterelnökök életében, és nem csak a politikában, hanem miként ma is, a magánélet sem volt már többé titokban tartható.

A jövőben jó lenne még olvasni részletesebben a külső családi kapcsolatok kutatásáról. Gondolok itt például a Radvánszky, Teleki, Podmaniczky, Prónay vagy Perczel családokra. Ezek feltérképezése olyan új információkat hozhat a családi történetbe, amelyek számos esetben akár befolyásolhatják az eddigi megítélések szempontjait is. Hasonló módon jó lenne feltérképezni alaposabban a család nőtagjainak szerepét, tevékenységét, még akkor is, ha nem Tisza származásúak. Hiszen a Tiszák életében mindig jelentős szerepe volt a nőknek. Számos fontos

női szereplő jelenik meg a család történetében. De éppen ilyen fontos lehet a családban az évek során megfordult nevelők hatásának vizsgálata, akik között Arany János mellett más ismeret nevekkkel is találkozhatunk. De mindezek természetesen nem képezhetnék az ismertetett kötet és kutatás tartalmát, vélhetően más kutatókra vár a feladat.

Tisza Kálmán mindenképpen nagy munkát alkotott, amely egyaránt fontos forrás a tudományos kutatók és a műkedvelő helytörténészek számára. A kötet formai megjelenése példaértékű, az illusztrációk pedig olyan széles spektrumban kerülnek az olvasó elé, amelynek egy részét vélhetően még a Tisza család történetét kutató szakemberek sem ismerték eddig.

A kötethez Kozári Monika – a Tisza család története kutatásának jelentős szereplője – írta az előszót. „Kapcsolata” a szerzővel régi keletű. A kötet ismertetését az ő szavaival szeretném lezárni, akár útmutatóként a jövő nemzedékek számára:

„A történészek számára ajándék, ha van olyan családtag, aki érdeklődik családjá története iránt, és a történész számára elérhető forrásokon

túl olyan részleteket ismer a család történetéből, a generációk által továbbadott családi legendáriumból, amelyeket az írott forrásokból nem lehetne megismerni.”^[7]

^[1] *Siralmas magyar krónikának kilenc könyvei melyeket ... megírt Szalárdi János az 1662. esztendőben.* In: Szalárdy János siralmas magyar krónikája. Sajtó alá rend. Szakály Ferenc. Budapest: Európa, 1980

^[2] Hegedűs Lóránt: *Két Andrássy és két Tisza.* 2. átnézett kiad. Budapest: Atheneum, 1941. 14-18.

^[3] Komáromy András: *A borosjenei Tisza család ősei.* Budapest: Franklin, 1895. 162.

^[4] Tisza Kálmán: *A Tisza-család krónikája.* Budapest: Scolar, 2019. 141.

^[5] Czeglédi László: A Tisza család geszti könyvtára. In: Könyv és könyvtár, 27. köt. 2005. 282.

^[6] Uo. 277–279.

^[7] Tisza K. 9.

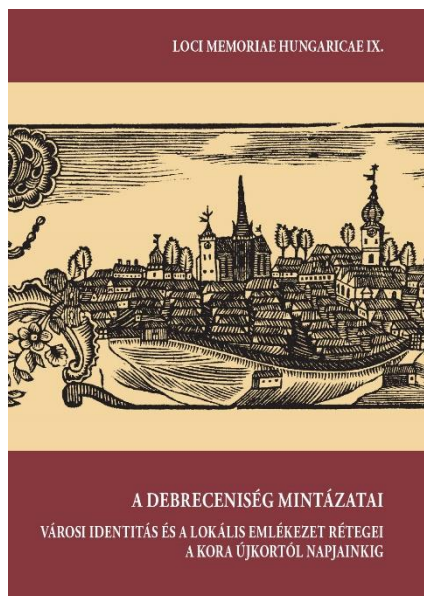
Czeglédi László

művelődéstörténész,
egyetemi docens,

Eszterházy Károly Egyetem, Eger

A debreceniség mintázatai. Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig

Szerkesztette Fazakas Gergely Tamás, Bódi Katalin, Lapis József
Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2020, 374 oldal

A kötet a Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoport által 2018 januárjában szervezett konferencián elhangzott előadások szerkesztett változatát tartalmazza. Célja, hogy fél évszázaddal Balogh István történész, néprajzkutató összegző munkáját (*Debreceniség. Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere*, 1969) követően újfent a debreceniség jelentésrétegeinek nyomába szegődjön. A Loci Memoriae Hungaricae sorozat kilencedik darabjaként megjelenő kiadvány öt nagyobb egységből áll: a szerkesztői előszót követően két bevezető-jellegű tanulmányt olvashatunk, amelyek az alapvető orientá-

ció mellett a későbbi írások által felvetett vizsgálódási irányok, kérdés-, és problémakörök megalapozására is szolgálnak.

Keményfi Róbert a lokális, regionális identitásmintázatok elemzésének – főként társadalomtörténeti, etnográfiai fókuszú – elméleti kereteit vázolja fel, míg Debreczeni Attila dolgozata vállaltan „a Balogh István tanulmányának örökségével való számvetés szándékát” (25.) állítja középpontjába. *A debreceniség – Kazinczy és egy nyelvi paradoxon születése* című tanulmány Kazinczy és vitapartnerei megnyilatkozásait mediális összefüggéseikben is vizsgálja, ez alapján fontos látnunk, hogy az Árkádia-pör környéki időszakban kibontakozó polémia csak részben szólt Csokonai sírfeliratának, illetve életművének értelmezéséről, megítéléséről: legalább ennyire meghatározóak voltak a szemben álló felek közötti hatalmi játszmák, illetve – kiváltképp Kazinczy számára – a nyelv-, és (esztétikai) ízlésfelfogásbéli különbségek is. A vonatkozó források átfogó elemzéséből az látszik körvonalazódni, hogy a debreceniség Kazinczy által alkotott koncepciója elsősorban retorikailag, mintsem logikailag értelmezhető: a debreceniségben és a hozzá kapcsolódó kifejezésekben nem igazán azonosíthatóak stabil jelentések, sokkal

inkább beszélhetünk egy kontextusfüggően applikálható szemantikai komplexumról. Mindebből azonban az is következik, hogy a debreceniség „nem megnevezett egy speciálisan csak Debrecenre érvényes jelenséget, hanem létrehozta azt, mint egyediséget” (66.). Ez a kazinczyánus debreceniség-felfogás a későbbiekben elsősorban Toldy Ferencnek köszönhetően válhatott dominánssá, s csak ezt követően kezdődhetett meg az a folyamat, amely kompenzatorikus jelleggel, a kazinczyánus hagyomány ellenhatásaként, immár pozitív jelentésekkel igyekezett megtölteni a debreceniség fogalmát: például a maradiság vádját a maradandóság, hagyománytisztelet érényévé transzformálva. A kötet írásai, mintegy esettanulmányokként ennek a szemantikai komplexumnak a későbbi alakulására, a hozzá való – adott esetben konstitutív – viszonyulás lehetőségeire is példát szolgáltatnak. Egyebek mellett az Adynál feltűnő – eleve többértelmű – „Maradandóság városa” frázis felhasználására hoz példát Móricz Zsigmond életművéből Baranyai Norbert (171.), illetve Térey János egy versét elemezve Lapis József is (230.), míg Bun Zoltán a maradandóság vezérmotívumának újraértését szorgalmazza a város épített örökségének megőrzésével kapcsolatban (326–327.).

A második, *Református műveltség és városi identitás* című egységben négy tanulmányt olvashatunk, melyek különböző módszertani ap-

parátust mozgósítva, eltérő kontextusokban mutatják fel a református vallás, egyház jelentőségét a város, illetve a róla való beszéd történetében. A nyitószövegben Gáborjáni Szabó Botond vizsgálja a Debrecen vonatkozásában is alkalmazott „Keresztyén Respublika” toposzt. Az egyház-, város-, és gazdaságtörténeti kontextusokat egyaránt felvillantó dolgozat izgalmasan tárja fel, hogy a genfi modellhez hasonlóan miként válhattak meghatározóvá Debrecenben is a protestáns eszmék a település igazgatásának gyakorlatában és a közösségszervezés terén. Gáborjáni Szabó szerint a hazai protestantizmus autonómiájának, illetve (főként kelet-magyarországi) elterjedtségének értékelése során nem lehet alábecsülni azt a tényt, hogy Debrecen mintegy két évszázadon keresztül hasonló elvek alapján szerveződött. Oláh Róbert soron következő írása szorosan kapcsolódik a kötet előző tanulmányához, hiszen a debreceni főbírókat (mely tisztség jó ideig a város legfőbb közjogi méltóságának számított) búcsúztató halotti beszédek vizsgálja a 17. század utolsó harmadától a 19. század közepéig a szövegek retorikai megalkotottságának történeti változásaival is számot vetve.

Debrecen építészetének a kiadvány végén külön egységben is figyelmet szentelnek a kötet szerzői, szerkesztői, ezt megelőzően azonban Fazakas Gergely Tamás tekinti át a reformáció október 31-i évfordulója hazai megünneplésének kialakulását, annak korai debreceni történetét,

a városi térhasználat gyakorlata és a felekezeti ellentétek közötti összefüggésekre összpontosítva. A dolgozat – elsősorban az egyes ünnepi eseményeken elhangzott beszédek, illetve korabeli sajtócikkek elemzéséből kiindulva – alaposan vizsgálja az Emlékkert (és tágabb környezete, a Kollégium, a Nagytemplom) térmorfológiai alakulásának kommemorációs következményeit a 19. század utolsó éveiben. Az egység zárótanulmányában Karácsony Sándor – még napjainkban is fájoan marginalizálódott – életművének kulcsfogalmaként azonosítja Debrecen (illetve a Kollégiumot) Győri L. János. A dolgozat izgalmasan világít rá arra, hogy Karácsony gondolatrendszerén meghatározó nyomot hagyott a Debrecenben – diákként, majd tanárként – töltött időszak. A városban szerzett tapasztalatai (akár a kollégiumi oktatási gyakorlat, a diákegyesületek működése, akár az angolszász gyökerű vallásos ébredés eszmei hatásai) visszaköszönni látszanak teoretikus munkáiban.

Az Irodalmi reprezentációk és városszövegek című szakaszban olvasható tanulmányok különböző regiszterekhez (útinapló, publicisztika, líra és próza) tartozó, Debrecen színre vivő szövegeket értelmeznek. Lakner Lajos a városhoz kapcsolódó 19. századi útleírásokat és tudósításokat vizsgálja, elsősorban a kisvárosiasságra – mely vád Kazinczy debreceniség-konceptiójának is visszatérő eleme – vonatkozó részletekre koncentrálna, valamint ellen-

példaként két kultúrateremtő debreceni értelmiségi (Csanak József és Déri Frigyes) életútját is felvázolva. Baranyai Norbert a Móricz-életművet olvasva arra a következtetésre jut, hogy annak Debrecennel kapcsolatos szöveghelyei sokkalta ellentmondásosabbak annál, „minthogy egységes írói véleménynyilvánításként tekinthetnénk rájuk” (170.), ehhez fűződően pedig izgalmasan bizonyítja, hogy a város (és a hozzá kapcsolódó jelentések) hogyan válhatnak akár „az alkotói-magánéleti önreprezentáció metaforikus jelölőivé” (174.) is. Gulyás Pál „Sziget-Debrecen”-konceptiójával foglalkozik Bakó Endre tanulmánya, melyben a szerző azt járja körül, hogy Gulyás, a fővárosi irodalmi műhelyek távolságtartásából is táplálkozó személyes sértettsége miként vezetett ennek a Debrecen történeti múltjában jövőképet kereső – tulajdonképpen már saját korában is anakronisztikusnak bizonyuló – eszmének a kidolgozásához. A blokkban a tanulmányok az elemzett szövegek, életművek kronológiai sorrendjének megfelelően kerülnek közlésre, így ezt követően Kovács Szilvia elemzi gyermeki képzelet és felnőtt emlékezés, önéletrajziaság és fikcionalitás, várostér és szövegtér bonyolult nyelvi-retorikai összjátékait a *Tűzcsökzene* Debrecenhez kapcsolódó részleteit olvasva.

Annak ellenére, hogy „Debrecen önmagáról alkotott mítoszában kiemelt szerepet játszanak a pusztulás és az újjáéledés mozzanatai” (202.),

viszonylag kevés irodalmi mű dolgozza fel a város 1944-es bombázásának történetét. Balajthy Ágnes tanulmányában egy ilyen alkotást, Szabó Magda *Szüret* című verses regényét veszi górcső alá, izgalmas belátásokhoz jutva arról, hogy a szöveg miként teremt kapcsolatot a debreceniséghez fűződő toposzkészlettel, valamint hogyan viszi színre a költő-identitás birtokba vételének egy lehetséges narratíváját. Ugyancsak Szabó Magda debreceni vonatkozású szövegeit vizsgálja Keczan Mariann. Dolgozatában a regények – *Pilátus*, *Ókút*, *Régimódi történet*, *Für Elise* – mellett a szerző nyilvános beszédeit, esszéit, illetve publicisztikai írásait is szemlézi, rámutatva emlékezet és képzelet összjátékának jelentőségére az életműben, egyben példát szolgáltatva arra is, hogy a *Szüret* „eszményítő városábrázolástól” (214.) elzárkózó megszólalásmódjával szemben az oeuvre-ban túlsúlyban vannak azok a szövegek, melyekben a kevésbé reflexív módon megjelenített, idealizált Debrecen képe tűnik fel. A szerkesztők által az első oldalakon Térey János emlékének ajánlott kötetben a tragikusan korán elhunyt debreceni születésű költő-író *Szabályos körcikk* című versét elemzi Lapis József az egység zárásaként. A kifejezetten Debrecen-specifikus verset a kartográfiai perspektíva dominanciája határozza meg, „[a] szöveg retorikája mindvégig oszcillál, ingadozik az intimitás és az objektív, távolságtartó viszonyulás között” (229.). A város

kialakulásának történetét megidézve, illetve a „maradandóság városának” toposzát újrairva a versbeszélő szólama a Debrecenhez fűződő viszony komplexitásának példáját is szolgáltatja.

Társadalomtörténeti, historiográfiai fókuszú írások szerepelnek a tanulmánykötet negyedik szakaszában, amelynek első dolgozata hasonlóságok és különbségek felfedezésére sarkall, Szilágyi Zsolt ugyanis a „kecskemétiség” jelentéseiről értekezik. A szöveg Baranyai Norbert dolgozatához kapcsolódva annak példáját is szolgáltatja, hogy Móricz Zsigmond publicisztikájában – Debrecenhez hasonlóan, ugyanakkor eltérő súlypontokkal – Kecskemét is az írói program, jövőkép szabadon applikálható referenciális pontját jelentette, amennyiben a vidéki „agrár-Kánaánt”, illetve például a tanya-város szimbiózis mintáját is jelképezte. Bartha Ákos a holokauszt-túlélő Fahidi Évával készült életút-interjú, illetve levéltári források elemzéséből kiindulva vizsgálja a „kálvinista Rómában” izraelitából katolizált Fahidi-családot a 20. század első felének társadalomtörténeti kontextusában. Szegedi Péter pedig a debreceniség jelentésváltozásait veszi górcső alá az 1945 előtti amatőr, majd profi futballban, mint a lokális identitás átélhetőségének közegében. Amint Győri L. János tanulmánya alapján azt láthattuk, hogy a város Karácsony Sándor pedagógiai, filozófiai munkásságának kulcsmetaforájaként funkcionál, úgy Erős Vilmos dolgozata az Alföld, illetve

Debrecen kiemelt jelentőségére világít rá Szabó István történész életművében. Pályájának kezdetén Szabó elsősorban politika-, és eseménytörténeti kontextusban foglalkozott a térséggel, a későbbiekben azonban sokkal inkább gazdaság- és társadalomtörténeti szempontok kerültek nála előtérbe: az Alföld és Debrecen a magyar nép fejlődéséről kialakított összképében is kardinálisnak bizonyul, amennyiben – például Szekfű Gyulával ellentétben – mindig az ország keleti, tiszántúli feléből eredeztette a magyarság nemzeti függetlenedési, forradalmi törekvéseit.

A tanulmánykötet utolsó, *Építéset és városmarketing* című egységének nyitószövegét Kovács Péter jegyzi, aki a modern építészet 1930-astól az 1970-es évek közepéig tartó időszakának debreceni örökségével vet számot. Bun Zoltán dolgozata több ponton utal Debrecen 1970 utáni építészetére is, mindemellett pragmatikus szempontokból fontos megállapításokat is tartalmaz: korszakolja a város 20–21. századi architektúráját, mérlegeli a modernség hagyatékához való kortárs hozzáállás lehetőségeit, valamint olyan gyakorlatias megoldási javaslatokat kínál, melyek elősegíthetik Debrecen épített környezetének dokumentálását, kanonizálását és megőrzését. A kötet utolsó tanulmányában Oláh Szabolcs és Sebestyén Attila a Forest Offices Debrecen irodaház marketingstratégiáját mutatják be, melynek megtervezését maguk a szöveg szerzői koordinálták. A dolgozat leg-

izgalmasabb része a marketingkommunikációt a Nagyerdő funkcióváltásainak történetével összekapcsoló szakasz, mely azt igyekszik bizonyítani, hogy az irodaház az utóbbi évszázadokban sokfunkciós Nagyerdő történeti örökségéhez több szálon kapcsolódó, ugyanakkor innovatív létesítményként vonzóvá válhat a vállalatok, illetve a pályakezdő diplomások számára egyaránt.

Vázlatos áttekintésünk csak részlegesen képes közvetíteni azt az olvasói tapasztalatot, melyben *A debreceniség mintázatai* című tanulmánykötet részesítheti befogadóját: azt az intellektuális lelkesedést, amelyet a debreceniség és a hozzá kapcsolódó kifejezések, jelenségek köré teremtett kontextusok, szempontrendszerek sokszínűsége, gazdagsága létesít. Az egyes tudományterületek képviselőinek írásai egymást is olvassák, ezáltal a felismerés örömeivel szolgálhatnak a városhoz kapcsolódó toposzok eltérő helyeken történő felbukkanásai, a különféle Debrecen-narratívák metszéspontjai. Hasonlóan izgalmas belátásokat eredményezhet annak szemrevételezése, hogy a város, illetve a róla való beszéd miként funkcionálhat a magyarságról, a felekezeti különbségekről stb. szóló megnyilatkozások, az alkotói önreprezentáció terepén. A város szellemi, kulturális, valamint épített, materiális örökségével való számvetés jelentőségét nem csak a lokális identitás megerősödésének, az otthonosságérzet kialakításának szempontjából nem szabad alábecsülnünk: a szűkebben

vett környezetünk történeti múltjával való reflexív viszony kialakítása annak jövőjéről alkotott víziónk létrehozását is elősegítheti.

A recenzió az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-3-II-DE-306 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság

Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs alaphoz finanszírozott szakmai támogatásával készült.

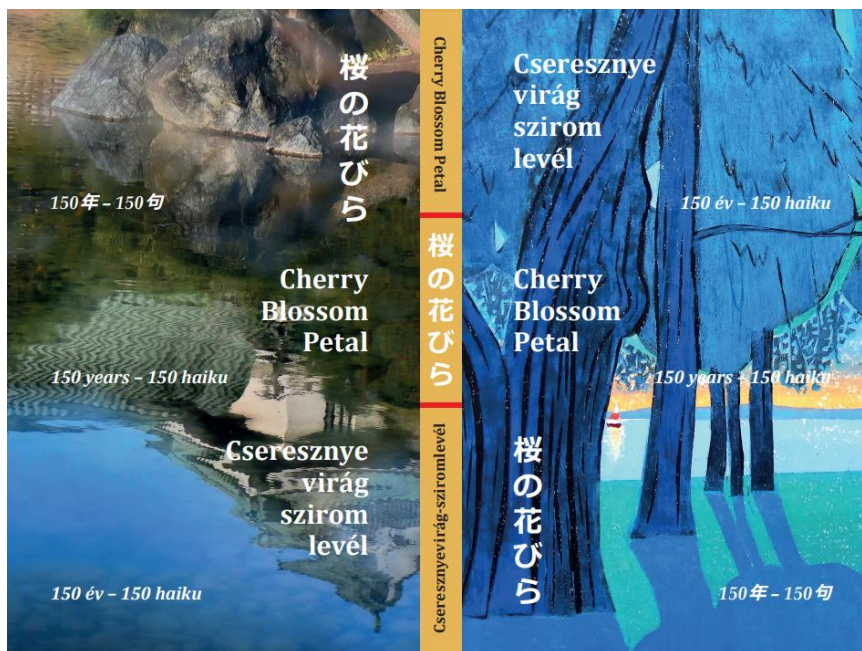
Pótor Barnabás

irodalmár, doktorandusz
Debreceni Egyetem

Cseresznyevirág-sziromlevél

Szerk. Pinczés István és Vitéz Ferenc

Debreceni Színjátszó Közhasznú Egyesület, 2021, 111+38 oldal

Igazi könyvritkaságot vehetünk kezünkbe a *Cseresznyevirág-sziromlevél* című kötetel. Nemcsak azért, mert háromnyelvű (magyar, japán, angol) és nagyon szép kiállítású, hanem azért is, mert ikerkönyv: olvasható, lapozgatható „magyarosan”, azaz jobbról balra fordítva a lapokat,

de „japánosan” is, vagyis a hátsó borítónál kezdve, amely ilyen módon első borító is.

De nem zavarom bele még jobban az olvasót a középen található tartalomjegyzékkel és „vége” felirattal, hanem arra biztatom: gyönyör-

ködjünk egy kicsit a fedőlap színeiben és formáiban! Aztán engedjünk kíváncsiságunknak, derítsük ki a belső borítóról, hogy mit is látunk. Elcsodálkozunk: Ojama Akira *Balaton napkelte* című színes fametszetét. Sokféleképpen élveztük már a balatoni reggelt, de ilyen módon, japán művész szemével még biztosan nem. Egészen más, mint az általunk megszokott Egry József-képeken – de miért is lenne ugyanaz? Hiszen a látványt a szemlélődő ember ugyanúgy meghatározza, mint az, amit szemlél.

Erről a szemléletbeli különbségről szól az egész kötet a képzőművészet és a költészet nyelvén. Ám ha azt mondjuk, hogy különbségeket látunk, rögtön tegyük hozzá: ezek a kontrasztok csodálatos harmóniává állnak össze. Mindig van, ami összeköt: legnagyobb tavunk türkizkék színe sok festményen felbukkan, a természethez való vonzódás pedig a könyv egyik vezérfonala. A japán olvasók valószínűleg ugyanúgy meglepőnek találják azt, ahogyan a mi festőink fogalmazzák újra a japán tájat (vagy akár azt, ahogyan Máthé András fényképezőgépe mutatja), de mintha mindenki ugyanazt keresné: ami megfogalmazható a természetben, és ami a megfogalmazható mögött van.

Ez már a költészethez vezet. Mint a címlapon olvashatjuk, a japán–magyar diplomáciai kapcsolatok százötven évét százötven haikuval ünnepli a kötet két szerkesztője, Pinczés István és Vitéz Ferenc. Mindketten a debreceni kulturális élet jól

ismert szereplői. Vitéz Ferencsel kezdve: ismerjük költőként, tanárként, a *Néző Pont* című folyóirat szerkesztőjeként, művészeti íróként. Pinczés István pedig a város kiemelkedő színházi rendezője, és azt is sokan tudják róla, hogy a Japánnal ápolta kulturális kapcsolatok motorja. Talán kevésbé közzismert, hogy kiváló irodalomtudós és műfordító is – bár sokan hallhatták-láthatták azt a Beatles-émlékműsort, amelyet nemcsak ő rendezett, hanem a dalszövegeket is ő fordította.

Itt a világszerte népszerű japán versforma, a haiku áll a középpontban. Az egyetemes irodalom egyik legrövidebb szövegformája, mindössze három sor – talán ez is oka a közkedveltségének. Bár előzményei ezer évnél is régebbre nyúlnak vissza a rendkívül gazdag japán irodalomban, mai szerkezetében csak a 17. században állandósult. Az is megfigyelhető, hogy korábbi hosszabb versformákból redukálódott; egy japán irodalomtörténet szerint azért, mert a természet hangja előtt a költők a végtelenségig szűkítették az emberi szó terjedelmét. Minél kevesebbet mondunk, annál több hallatszik abból, ami nálunk fontosabb.

Ez viszont azt is fölveti: haikut írni könnyű ugyan, de igazán jó haikut annál nehezebb. Formailag egyszerű a képlet: öt szótag + hét szótag + öt szótag. Így áll össze a három sor – legalábbis az európai és amerikai gyakorlatban. A japánban nem öt, illetve hét szótag van, hanem ugyanennyi *mora*, mint az ógörög költé-

szetben (egy *mora* egy rövid szótagnak felel meg, a hosszú szótag pedig két *morának* számít). A magyar nyelvű költészetben ezt könnyű lenne megcsinálni, mégis a szótagokat számoljuk – talán az angol, német és egyéb nyelvű haikuk mintájára. A kötet olvasója tehát szinte csupa 5–7–5 szótagosztású verset fog találni (csak nagyon kevés a kivétel).

Kosztolányi Dezső egy 1933-as írásában megadja egy japán haiku nyersfordítását: „régi halastó – béka ugrik – zsupsz”. Így formálta magyarul is jól hangzó verssé: „Öreg halastó szendereg a langyos / magányban némán... Most beléje cuppan / loccsanva egy loncsos varangyos.” Mint látjuk, Kosztolányit ezúttal a legkisebb mértékben sem érdekelte a formahűség: jóval átlépte a szótagszámot, hogy kedvére való költői képeket és dallamvilágot alkothasson. Tette ezt Macuo Basó 17. századi versével; ez az egyik legtöbbet idézett haiku a világon, több magyar fordítása is ismert.

A kötet szerkesztői mégis (vagy éppen ezért) ezt a japán szöveget adták ki pályázati feladványul. (Címet is kapott: „Tó”; sejthetjük, hogy ezt az utókor adta a versnek. Abban a német változatban, amelyikkel Kosztolányi dolgozott, ez a cím: „Antwort Bashos”, azaz Basó válasza. Logikus: a költő válaszol a tájra.) Az eredmény az a hetvenöt magyar fordítás, amely a kötetet a vége felől lapozva olvasható. Természetesen megadták a japán eredeti-

hez a magyar (sőt az angol) nyersfordítást is; az utolsó sorét például így: „víz zaja” (ez volt Kosztolányinál a „zsupsz”). Ez pontos, de még nem költészet. A feladat éppen az volt, hogy a nyersfordításból ki-kí a saját felfogása szerinti verset gyúrjon.

Fölvetődhet a kérdés: lehetséges ennyiféle fordítása egyazon rövidke szövegnek? A kötet rá a bizonyíték, hogy nagyon is. A huszadik század egyik meghatározó nyelvtudósa, Roman Jakobson jelentette ki egy írásában, hogy verset fordítani *per definitionem* lehetetlen, ám egy vers alkotó újratemtése mindig lehetséges – ezt nevezzük műfordításnak. Érdekes megfigyelni, hányféle alakban jelenik meg a „víz zaja” a vers végén. Rengeteg a hangutánzó szó, a csobbanás, loccsanás, csendülés, cuppanás. Mások inkább távolságtartó leírással fordították („Halkan szól a víz”, „Víz nesze hangzik”).

Ez a sokszínűség pedig újabb kérdést vet föl: japán vers magyar fordítását olvassuk, vagy inkább magyar versvariációkat egy japán témára? Nehéz eldönteni; mindenesetre az itt közölt szövegeknek a magyar költészeti hagyományhoz legalább annyi közük van, mint a japán irodalmi–kulturális háttérhez. A versszakot záró öt szótagos sor korántsem ismeretlen nekünk, megfelelő ritmussal ez könnyen adhat egy daktilusból és egy spondeusból álló adóniszi sort, mint Berzsenyiné az „Izzada orcám” vagy József Attiláé a „rabmadaracsám”. Elkerülhetetlen volt, hogy sok fordításban ön-

kéntelenül is ez a ritmusképlet visszhangozzék: „Toccsan a vízben”, „fröccsen a víz is” és így tovább. A két szerkesztő is engedett a csábításnak, az ő fordításait is olvashatjuk, Pinczés Istvánét négy változatban is.

Fordítsuk most meg a könyvet: hagyományos, európai módon lapozva megtaláljuk a másik pályázatra érkezett haikukat. Ezek mindekinnek az eredeti alkotásai, szigorúan az 5 + 7 + 5 szótagszámhoz alkalmazkodva. Itt már feltűnőbb a különbség a japán haikuköltészettel összevetve. A japán haiku (vagy haikai) ugyanis mindig a természetről szóló vers, jelezni kell benne valamelyik évszakot, és a lírai ének („a költőnek”) mindig a háttérben kell maradnia. Nem csoda, hogy a haikuköltészet akkor vált igazán népszerűvé az európai és észak-amerikai irodalomban, amikor itt is megjelent a személytelenség, a költő háttérbe húzódásának programja. Viszont ezzel mindig is szemben állt az én megmutatásának a becsvágya, a költő önvallomása mint a vers legfontosabb célja.

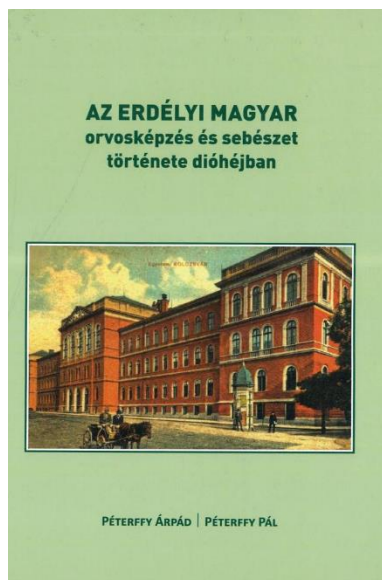
Nem csoda hát, hogy egyik-másik magyar haiku ebben a kötetben is ebbe az irányba mozdul el. Már a többször idézett Kosztolányi Dezső fölfigyelt rá, hogy a haiku az európai hagyományban leginkább az epigramma műfajára emlékeztet a maga tömörségével, szűkszavúságával, ám ugyanő arra is figyelmeztet, hogy a kettő mégis egészen más. Ebben a kötetben sok magyar háromsoros vers közel kerül az epigrammához.

Milyen jellemző Pinczés saját szövege: „A színház: játék / Néző – játészó – üres tér, / s tükröt tart legott.” Önvallomás, hiszen színházi rendező írta, s egyúttal Hamlet híres sorainak újrafogalmazása is. Nem japános haiku, hanem a forma alkalmazása valami másra. Olyan, mint amikor Pinczés István görög drámákat állított színpadra a japán színház eszközeivel. Mindkettő a különböző kultúrák szintézisének felmutatása. Nem pusztán kísérlet, több annál: izgalmasan szép műalkotás.

Az egész kötet az, líra és képzőművészet összjátéka. Pinczés fönt idézett verse mellett Simazaki Tosija *Bohóc* című képét láthatjuk az álarcot viselő művész archetípusával – és persze a haiku arra emlékeztet, hogy a bohóc a mi tükörképünk is. De akár vissza is lapozhatunk a 32. oldalra, Burai István jellegzetes, maszkot formáló arcához és gazdag szimbolikájú hatyújához. Így böngésszük a könyvet oda-vissza, ám az előszó utáni kezdőlaphoz sokszor visszatérünk. Itt olvasható ugyanis a címadó vers Petz György tollából: „Cseresznyevirág- / szíromlevél az élet. / Messzire fűjják...” Önmaga emlékére írt elégia a vers: Petz György, az író és tanár a múlt év óta már nincs közöttünk. Legyen ez a szép kötet neki állított emlékmű is.

Rácz István
egyetemi tanár
Debreceni Egyetem

Péterffy Árpád – Péterffy Pál:
Az erdélyi magyar orvoscépzés és sebészet története dióhéjban
 Debrecen, magánkiadás, 2019. 152 oldal

A kötet – megírásától, szerkesztésén, illusztrálásán keresztül a kiadásáig – az erdélyi gyökerű Péterffy-dinasztia, [id.] Péterffy Pál kolozsvári, majd marosvásárhelyi intézeti sebészfőorvos öt leszármazottjának az érdeme. Szerzőként közülük Péterffy Árpád debreceni szívsebész, professzor emeritus és ifj. Péterffy Pál intézeti szemészfőorvos jegyzi, fotósa, illusztrátora pedig Péterffy Attila Kálmán.

A kötet Péterffy Árpád kezdeményezésére jött létre, egyes fejezetei már korábban megjelentek. A társ-szerző a Ceausescu-érában, 39 évesen, képzett mellkassebészként Marosvásárhelyről Svédországba távozott, Stockholmban a Karolinska In-

tézet Szív- és Mellkassebészeti osztályán Viking O. Björk tanítványaként, később munkatársaként dolgozott, majd 1983-ban Debrecenben hozott létre korszerű szívsebészetet. Ő idézi svéd kollégái humoros mondatát, miszerint a sebészek nem „írásai”, hanem „vágási viselkedésben” szenvednek. Ugyanakkor az egyetemeken kötelező publikálni, ezt tekintve a professzor nem vált vérbeli svéd sebésszé, mivel 49 év alatt 166 tudományos közleményt írt – tegyük hozzá a több mint tízezer nyitott szívűműtői beavatkozás mellett –, sőt, mint megjegyzi, az aktív sebész pályájáról visszavonulóban nála a „vágási viselkedés” egyenesen az „írásai viselkedés” váltotta fel. Így kezdett el az erdélyi orvoscépzés és sebészet kissé elhanyagolt történetével is foglalkozni.

A munka négy fejezetet tartalmaz: az erdélyi orvoscépzés kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemhez, Kolozsvárhoz köthető időszakát, a máig tartó marosvásárhelyi korszakot, az erdélyi magyar sebészet történetét e két periódusban, valamint az egynapos sebészet erdélyi történetét. A kötetet Muszbek László akadémikus, professzor emeritus előszava vezeti be, míg végén a szerzők személyes hangú zárószavait, valamint egy igen részletes irodalomjegyzéket találhatunk, utóbbit azok számára, akik e tartalmas, dió-

héjnyi bemutatásnál részletesebb ismeretekre kívánnak szert tenni a témakörben.

Az első fejezet magába foglalja az erdélyi sebész- és orvusképzés előtörténetét is, amely a kolozsvári Ferenc József Tudomány Egyetem megalapításáig, 1872-ig tartott. Kolozsvárott a nagyszombati egyetem orvosharral bővítésével (1769), majd Budára ill. Pestre költöztetésével csaknem párhuzamosan, 1774–1775-ben Mária Terézia jóváhagyta egy sebészeti oktatást nyújtó – „orvoskarral” is rendelkező – akadémia alapítását. II. József ugyan az akadémiát középiskolává, líceummá minősítette vissza, de ott két–három tanár élettani, orvosi sebészeti, szülészeti ismereteket is oktatott. 1817–1818-ban önálló Orvos-Sebész Tanintézet létesült, 1848-ra már hat tanár képzett sebész-mestereket és bábákat. A szabadságharc leverése után az Intézet élére „felülről” egy osztrák tábori főorvost neveztek ki, 1853-ban rendeletileg a német tannyelvet is be akarták vezetni, aminek végrehajtását végül csak Lenhossék József kórhonctan professzor Leo Thun gróf, illetékes miniszternél tett személyes bécsi közbenjárása akadályozta meg. Az Intézet működése ellenére Erdély sebészeti és szülészeti ellátása, egészségügyi mutatói ekkor igen rosszak, kevés volt az orvos, a sebész, a bába a lakosság számához viszonyítva. Az Intézet meglétének is szerepe volt viszont abban, hogy Magyarország második egyetemének helyszínéül nem Pozsonyt, vagy

Debrecent, hanem Kolozsvárt választották.

Az erdélyi orvusképzésben és sebésetben is nagy előrelépés volt a Kolozsvári Magyar Királyi Tudományegyetem megalapítása 1872-ben, amely 1881-ben a Kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem nevet kapta. Az orvoskar elhelyezése volt a legkörülmenyesebb és a leghosszabban tartó folyamat, különösen a klinikák tekintetében. Az egyetemi építkezések, fejlesztések lényegében az első világháború kitöréséig tartottak. A kötet színes fotókkal illusztrálva, statisztikai adatokkal mutatja be a folyamatot, és az orvoskar tevékenységének a kiteljesedését az erdélyi, kolozsvári magyar tudományos élet eme fénykorában.

A vesztes háború, a trianoni békediktátum különösen sújtotta Erdélyt. A román katonaság 1919-ban megszállta a később – 1927-ben – I. Ferdinánd román király nevére átkeresztelt egyetemet, és már ekkor megszűnt a magyarok számára nyújtott magyar nyelvű orvosi és egyéb tudományterületi oktatás. A magyar értelmiség, tisztviselői réteg, a feltörekvő magyar családok jelentős hányada már a gyermeke iskoláztatása érdekében is az anyaországba, főként a fővárosba való áttelepülést kényszerült választani, hiszen alsóbb szinteken is visszaszorították a magyar tannyelvet. Az egyetemi klinikákra az ezt követő két évtizedben leginkább csak a román rászoruló kerülhettek be, Kolozsvárott és von-

zaskörzetében a két világháború között a magyar betegek ellátása néhány egyházi- és magánkórházra maradt.

A tanszemélyzet és a diákság jelentős része Budapestre menekült, az oktatás átmenetileg ott folyt tovább. Majd a Kolozsvári Egyetem, a jogfolytonosságát megtartva, Szegeden folytatta működését, kezdetben igen mostoha körülmények között. Ám az intézménynek e kényszerlakhelyen az erdélyi magyar orvos utánpótlásában betöltött szerepe nem lehetett több, mind a budapesti, vagy az ekkor kiépülő debreceni, esetleg pécsi egyetemeknek.

A II. bécsi döntéssel, 1940-ben Észak-Erdély, benne Kolozsvár visszacsatolásával mutatkozott remény a helyzet javulására: a kolozsvári román I. Ferdinánd Egyetem minden felszerelésével együtt átköltözött, elmenekült Nagyszebenbe, illetve Temesvárra. A magyar állam immár (Szegedet is ideszámítva) harmadjára jelentős összeget áldozott az egyetemre, újabb klinikákat is létesítettek. (Úgy, hogy eközben Szegeden is egy működőképes egyetem maradt, Horthy Miklós Tudományegyetem néven.) A magyar orvosok, tanárok felvételénél azonos képesítés esetén előnyben részesültek az erdélyi gyökerűek. Az orvos-tanhallgatók jelentős része az erdélyi magyarság köréből érkezett, de más nemzetiségűek is felvételt nyerhettek.

1944 tavaszától a szövetségesek bombázásai több várost is elértek.

Az 1944. június 2-i amerikai szőnyegbombázás, Debrecenről eltérően, nem kímélte a Kolozsvári Egyetem klinikáit, épületeit, a támadás során számos orvos, dolgozó, illetve ápoló is életét vesztette, vagy sebesült meg. Sok sebesült [id.] Péterffy Pál sebész főorvos fáradhatatlan sebész munkájának köszönheti életét, akit a hadikórháznak átvett Új Klinika szakmai vezetésével is megbíztak. Jelen kötet szerzői kisgyermekként ekkor Kolozsváron éltek.

Miskolczy Dezső rektor, és más hűen kitartó egyetemi vezetők ellenállása, a béketárgyalásokon jó színben feltűnni kívánó román diplomácia, illetve később a magyarbarát Groza-kormány engedményei folytán a kolozsvári magyar egyetem jogilag megszűnt ugyan, de a visszatelepült román egyetem mellett de facto továbbra is maradhatott magyar egyetem, a Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem. Ám a visszatérő román egyetem részére visszavették az épületeket, a felszerelést. Hely hiányában 1945 őszén az egész orvosi fakultást Marosvásárhelyre költöztették. A sebészet rendbetételét [id.] Péterffy Pál már 1945 tavaszán elkezdte, amikor meghívták Marosvásárhelyre osztályvezető főorvosnak.

Az 1948-as tanügyi reform során a Bolyai Egyetemről szovjet mintára leválasztották az orvostudományt, és mellérendelték a BE Természettudományi karából kiemelt Gyógyszerészeti Intézetet. A két egység ezután Orvostudományi és Gyógyszerészeti Intézetként működött tovább Marosvásárhelyen, ahol 1950-ig megoldották

a klinikák elhelyezését is. Csögör Lajos rektornak 1945-ben sikerült anyaországi professzorokat szerződtetnie, majd szerződésük lejártával már kizárólag csak felkészült erdélyi oktató és kutatóorvosok alkalmazására volt módja.

A szerzők szerint előnye is volt a költözésnek: az orvoskar a „székely fővárosba” került: a város megmaradhatott, megerősödhetett a magyarság kulturális központjaként. Az orvos utánpótlás kinevelésére az első években az anyaországból is szerződthettek jónevű professzorokat, és a végzettek, köztük a kötet szerzői számára is, kötelező volt a minimum hároméves vidéki szolgálat. Segítségükkel az ötvenes–hatvanas években javult a magyar lakosság orvosi ellátása, közegészségügyi helyzete, felszámolták a magas csecsemőhalandóságot, a feketehimlőt, a járványos gyermekbénulást.

E kedvező változással párhuzamosan, 1962-től azonban bevezették a román nyelvű oktatást is, annak ellenére, hogy több román egyetemen is folyt már orvos- és gyógyszerészképzés. A szerzők szerint ez elfogadható lett volna akkor, ha nem a magyar nyelvű orvostképzés visszaszorításával jár együtt. Ám azzal járt: anyanyelvükön iskolázott román oktatók is tarthattak előadást magyar hallgatóknak, fordítva viszont nem, román nyelvűek lettek a gyakorlatok, ahol a magyar betegnek és orvosnak egymással románul kellett társalognia, így a kórrajzok is románul készültek, hátrányos adminiszt-

ratív intézkedéseket, döntéseket hoztak a magyar orvostanhallgatók felvétele, a magyar orvosok alkalmazása során. Így számos román oktató kerülhetett be a magyar aspiránsok rovására. Ezzel párhuzamosan a magyar hallgatók aránya az 1989-es forradalom idejére 20% alá csökkent. Az elrománosítással párhuzamosan jelentősen romlott az oktatás színvonala. Az OGYI 1991-ben egyetemi rangot kapott, ám 2016-ban – a szerző közli a lehangoló adatot – a 13 romániai orvos és gyógyszerészképző egyetem közül a 12., a 8 erdélyit tekintve az utolsó helye rangsorolták (Ranking WEB of Universities).

A harmadik fejezet az erdélyi sebészet fejlődését, a sebészeti ágak elkülönülését, az egyetemeken kórházakban folyó sebészeti munkát, a korszerű sebészeti technikák bevezetését, a jelentős sebészek tevékenységét, és életrajzát ismerteti a kezdetektől – azaz az 1774–1775-ben Kolozsvárott alapított Sebészeti Akadémiától kezdve – egészen a 2000-es évekig, amikor a magyar sebész tanárokat, de nem csak a sebészeket, hanem más intézetekből is sokakat, a politika és a román egyetemi vezetés lényegében kiszorított. A marosvásárhelyi „fénykor” időszakában, 1954–1960 között általános orvosnak tanuló Péterffy Árpád és egész családja megélte, tapasztalta ezt a „kiszorítósdit”.

A negyedik fejezet az erdélyi magyar egynapos, járóbeteg sebészet fejlődését mutatja be, amelynek

meghonosítása Kolozsvárott a dualizmus évtizedeiben Brand József nevéhez fűződött. Az egynapos sebészet alkalmazását a megfelelő helyi érzéstelenítés tette lehetővé, és a szükség kovácsolta: kezdetben, és a világháborús hadiesemények során, a megfelelő kórházi, klinikai műtéti háttér hiánya, majd 1945 után az, hogy számos magyar sebészt bocsátottak el az egyetemről, a kórházakból, akik így magánpraxisban, a lakásukon hajtottak végre műtéteket. Köztük volt Gyergyai Árpád, a Kolozsvári Egyetem fül-orr-gége tanszékének vezetője is. Az ennél a fejezetnél harmadik szerzőként feltüntetett id. Péterffy Pál orvostanhallgatóként tőle is sokat tanult, majd maga is egynapos sebészeti beavatkozásokat hajtott végre magánrendelésén, marosvásárhelyi lakásában 1948–1957 között, ahol a műtétekben fia, Árpád is segédkezett.

Az első három fejezethez orvos életrajzok is csatlakoznak. A két kolozsvári korszakhoz tanszékek, tanszékvezetők felsorolása, majd rektori életrajzok, arcképekkel kiegészítve. A marosvásárhelyi egyetemi szakaszt már csak a rektori életrajzok és fényképek kísérik. Itt már a nevekből is kiviláglik az 1963-ban bekövetkezett fordulat, az addigi folyamatos magyar neveket ugyanis megszakítatlanul román vezetőké követi. Életrajzi adataik – és rövid méltatásuk, több esetben a magyar kollégák és oktatás háttérbeszorításában betöltött méltatlan szerepükkel – természetesen az ő esetükben sem hiányoznak. Ha kedvünk lenne,

még kárörvendhetnénk is azon, hogy az egyik, 1974-ban Bukarestbe távozó román rektor magával akarta vinni a clevelandi magyar református gyülekezet által Köteles Béla professzor intézetének adományozott korszerű (PEMCO) szív-tüdő motort, de nem tehette. Ez a gép tette lehetővé Marosvásárhelyen a szívsebészet európai szintű művelését.

A harmadik fejezet az életrajzokat az erdélyi sebészet történetének kiemelkedő – rektori szerephez nem jutott – alakjaival bővíti. Összességében így teljesítheti a kötet azt a feladatát, hogy mind több olyan magyar orvosnak, kolozsvári, marosvásárhelyi egyetemi, intézeti vezetőnek állítson emléket, akik Trianon előtt, majd a kisebbségi lét fojtó szorításában helytállásukkal a legnehezebb időkben is kitartottak hivatásuk, magyarságuk és a betegek mellett.

E dióhéjba kényszerített történetet a Péterffy-orvosdinasztia mozaikokban fel-felvillanó sorsa teszi elevenné és még hitelesebbé. De nem feledkezhetünk meg a kötet tetszetős külalakjáról sem, az erdélyi magyar orvosképzésnek helyszínt adó két várost, azok érintett épületeit felidéző, többnyire archív fényképekről, a rektorok galériájáról vagy éppen a Péterffy család tagjait ábrázoló képekről sem.

Más erdélyi magyar értelmiségiekhez hasonlóan Péterffy Árpádot is külföldre vetette az elrománosító, asszimiláló politika második, Ceausescu-féle hulláma, az egész erdélyi

magyarságot sújtó egzisztenciális kilátástalanság és a szakmai igényessége. Ám amikor tudomására jutott, hogy a Debreceni Egyetemen lehetősége lehet vezetőként is hozzájárulnia a mellkassebészet fejlesztéséhez, akkor visszatért, ha nem is Erdélybe, de a közelébe. Debrecen–Stockholm közötti ingázása során számos sebészeti eszközzel, kellékkel megrakottan tért haza, ezzel is segítve alulfinanszírozott klinikáját, hogy kiemelkedjen az akkoriban még sokkal inkább támogatott, korszerűsített budapesti mellkassebészet árnyékából.

A sikeres orvosi beavatkozás előfeltétele a bizalom, és leghatékonyabb az anyanyelvi kommunikáció az orvos és a beteg között. A román politika ettől kívánta megfosztani a kisebbségi magyarokat Trianon óta a romániai magyar nyelvű orvoskép-

zés megszüntetésével, korlátozásával, az egészségügy elhanyagolásával. Így sok kisebbségi magyar az anyaországban kereste a gyógyulását, ennek azonban legtöbbjük számára jogi és finanszírozási akadályai voltak.

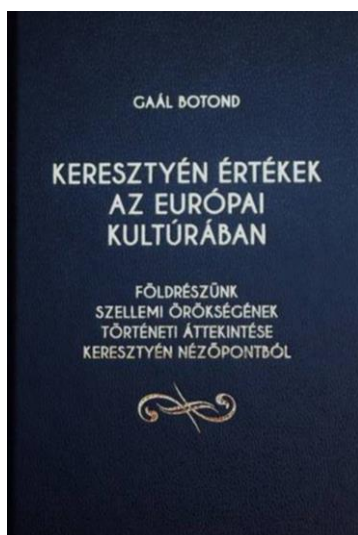
Valamikor az 1980–1990-es évek fordulóján egy 12 éves határon túli kislány veleszületett többszörös szív fejlődési rendellenességgel Debrecenbe került. A költséges műtéti beavatkozásra nem volt egészségbiztosítási, alapítványi fedezet, a szülők sem voltak képesek állni a költségeket. Péterffy professzor sikeresen korrigálta a rendellenességeket, és egyúttal az általa elvégzett műtét költségét is kifizette.

Siró Béla

történész, kutató könyvtáros,
DE BTK Történelmi Intézet

Gaál Botond: Keresztyén értékek az európai kultúrában

Kiadja a Debreceni Nagytemplomi Egyházközség, 232 oldal

A beregi születésű Gaál Botond professzor újabb értékes könyvvel ajánlódkozta meg a magyar olvasóközöniséget, amelyben a tudós teológus tanár üzenete található a „szabadság őrvárosából”.

Hamar kitűnik, hogy a könyv nem egy szűk társadalmi réteghez, hanem mindenkihez szól. Ami a tartalmát illeti, az itt sorakozó témák pillanatok alatt felkeltik az ember érdeklődését, ugyanis rólunk és környezetünkről szólnak. Azokról az ér-

tékekről, amelyek meghatározó jelentőséggel bírtak az európai civilizáció kialakulásában. Szinte érzi az ember, ezekről jó volna egy közös vitát folytatni Európa és hazánk megújulása, lelki épülése, gyarapodása és rendje érdekében, hiszen érezzük, hogy kontinensünk nemzetei széttartó pályán mozognak. Mindjárt az elején olvashatunk egy logikusan felépített bibliai bevezető fejezetet, amely megalapozza az egész könyvet. Arról olvashatunk egyszerűen, összefoglalóan és logikusan levezetve, miként formálódott Izrael népe a Törvény által Isten „választott népévé”, s nyomban ezután következik az, hogy Jézus meghirdeti a szeretet Új Törvényét, amely már magasabb szinten értelmezi a Törvényt, mert annak betöltése a szeretet. Eljutunk egészen odáig, amikor Pál apostol már konkrétan meg is nevezi a keresztyén értékeket, és azt tanítja, hogy ezek már nem foglalhatók törvényi keretbe, mert a szívünkbe írva irányítják életünket. (Gal 5,22–23)

A szerzőt az ihlette a bibliai gondolatok rendszeres bemutatására, amit mindnyájan tapasztalhattunk az elmúlt években, miszerint nagyon gyakran hallottuk a keresztyén örökségünk hangsúlyozását. Tudósok, politikusok, művészek és elemzők a médiában nagyon jó szándékkal és okosan próbáltak hivatkozni azokra a keresztyén értékekre, amelyek Európát azzá tették, ami. Úgy is fogalmazhatunk: amelyek Európát, hazánkat, Magyarországot naggyá tették. Elgondolkodtató ugyanis, hogy

a keresztyén Európa szellemi talaján nőttek föl azok a csodálatos elmék, amelyek ennek a földrésznek a civilizációját minden más civilizáció fölé emelték. Ezt a kultúrát építették az egyházatyák, élükön Augustinusszal, majd ezer évvel később a nagy reformátor gondolkodók, Luther, Zwingli és Kálvin adtak lendületet a törekvésnek. De itt születtek a Newtonok, a Maxwellek, az Einsteinek, a Bolyai Jánosok és Albert Schweitzerek, hogy csak néhányat emeljünk ki. Ezek a kiváló elmék oly magasra emelték az embert, hogy az a 20. században már feljutott a Holdra, majd pedig rájött, hogy a világnak van időbeli kezdete. Másképpen szólva, van Teremtő Istene, akinek gondviselő szeretetét a Jézus Krisztusban ismerhettük meg a legtokéletesebben. Mármost ez a magasra jutott ember vált olyanná, hogy egyre inkább elhagyta Istenét, s mi magunk is tapasztaljuk, hogy a maga erejében bízva saját jövőt akar magának formálni, sőt bele is avatkozik a teremtés rendjébe. Mi már egy ilyen világban élünk és hirdetjük a Krisztusról szóló evangéliumot. Tesszük ezt úgy, hogy a világ már alig figyel ránk, és inkább alakít ki magának liberális és globális eszméket, csak hogy a korábbi örökségétől megszabaduljon. Főleg a keresztyénségtől! „Nyugat-Európa lemondott az évezredes nagyság és sikerek mögötti felhajtóerőről, az élet spirituális mélységeiről” (Orbán Viktor: A századik augusztus 20.). A keresztyén egyén és közösség ennek ellenére a világ sója szeretne lenni, és Pál apostollal

szólva hisszük magunkról: „Most is van maradék a kegyelemből való választás szerint!” (Róm 11,5). Ez a maradék mi vagyunk, a ma is élő egyház. Még ha olyan állapotban is vagyunk, amilyenben vagyunk.

Gaál Botond erre a nagy kérdésre igyekszik feleletet találni a teljes Szentírás összefüggésében. Ott van számunkra az ószövetségi tanítás minden ígéretével együtt, mígnem eljutunk a krisztusi szeretettörvény magasabb szintjére, s ezáltal mint Krisztus tanítványai igazodási pont lehetünk a népek, nemzetek számára. A könyv nagy léptékekben bemutatja, hogy milyen nehéz utat tett meg az európai keresztyén gondolkodás és a tudományos fáradozás, sokszor együtt, olykor külön. Látjuk azt is, hogy mit követeltek meg a mögöttünk lévő századok egy református lelkesztől, hogy ő maga a nemzetéért fáradozva „tudós és tiszteletes” rangot vívjon ki a szolgálataival. Ők egy nemzetet formáltak, neveltek, lelkesítettek vagy vigasztaltak, életben tartottak. Most is kérdezzük, mi lehet a keresztyén egyház szerepe egy nép formálásában, amikor egyrészt a körülöttünk élő világ is egyfajta szellemi válságban van, másrészt viszont szemmel láthatóan

tapasztaljuk annak fejlődését és használjuk is annak áldásait. Gondoljunk arra, hogy itt van velünk a digitális világ, mi pedig benne élünk a digitális térben. Gaál Botond professzor itt szólal meg matematikusként, fizikusként és teológusként, s kérdéseket tesz föl, majd válaszokat is ad. De nem kínál végérvényes megoldásokat, mert korunk kihívásaira tudós atyáinkkal együtt kell keresni a jövő felé mutató utat.

Hogy mi a célja Gaál Botond professzornak ezzel a könyvvel, azt ő maga is megfogalmazta. Értsük jól az üzenetét, mert mindnyájunknak szól: *„Mindaz, amit e könyvben megfogalmaztam, abban a gondolatban foglalható össze, hogy miként lehetne és kellene e hazában új szemléletet, s ezáltal új minőséget létrehozni: azaz neveléssel, oktatással, tudománnyal, művészettel és elkötelezett hitbeli bizonyágtétellel új néppé formálni a magyart, egy teremtmény gondolatokra képes, erkölcsiségében is tiszta, erős, művelt és szabad nemzeté!”*

Nagy Gábor

református lelkész, Debrecen

E számunk szerzői és elérhetőségeik

Bakó Endre	irodalomtörténész, Debrecen – drbakoendre@gmail.com
Bittner Beáta	közgazdász, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem – bittner.beata@econ.unideb.hu
Bozzay Réka	nederlandista, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem – bozzay.reka@arts.unideb.hu
Czeglédi László	művelődéstörténész, egyetemi docens, Eszterházy Károly Egyetem – czegledi.laszlo@uni-eszterhazy.hu
Csorba Péter	geográfus, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem – csorba.peter@science.unideb.hu
Gaál Botond	teológus, ny. egyetemi tanár, Debreceni Református Hittudományi Egyetem – bgaal@drk.hu
Gavaldi Ádám	közgazdász MA hallgató, Debreceni Egyetem – gavaldi96@gmail.com
Kelemen Ivett	finnugor nyelvész, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem – kelemen.ivett@arts.unideb.hu
Maticsák Sándor	finnugor nyelvész, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem – maticsak.sandor@arts.unideb.hu
Nagy Gábor	református lelkész, Debrecen Szabadság-telep – debrecen-szabadsag.telep@reformatus.hu - drhenagy@hotmail.com
Oláh Bertold	közgazdász, doktorandusz, Debreceni Egyetem – olah.bertold@econ.unideb.hu
Oláh Judit	közgazdász, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem – olah.judit@econ.unideb.hu
Pótor Barnabás	irodalmár, doktorandusz, Debreceni Egyetem – potorb@gmail.com
Rácz István	irodalomtörténész, anglista, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem – racz.istvan@arts.unideb.hu
Siró Béla	történész, kutató könyvtáros, Debreceni Egyetem – siro.bela@arts.unideb.hu
Szikszai Tamás Géza	közgazdász, PhD hallgató, Debreceni Egyetem – szikszai.tamas@econ.unideb.hu

THE DEBRECEN REVIEW
SCIENCE AND CULTURE

Quarterly of the Scientific Communities of Debrecen and the Region

VOL. XXIX. NO. 4

NEW ISSUE

2021. IV

Contents

ON THE PAST OF DEBRECEN

<i>Botond Gaál: The Historical Relationship between the Hungarian Academy of Sciences and the Calvinist College of Debrecen</i>	361
<i>Péter Csorba: "Debrecen" in 1914</i>	372
<i>Réka Bozzay: The Military Career of a Debrecen Student in the Netherlands and His Memory at Home</i>	382
<i>Endre Bakó: Outlining a Portrait of Ádám Niklai</i>	395

STUDIES

<i>Sándor Maticsák– Ivett Kelemen: Astronomy and Linguistics</i>	399
<i>Judit Oláh: Food Safety as the Number One Priority of an Economy Based on Biomass</i>	414
<i>Berthold Oláh: The Impact of Globalization upon Online Consumption in 2021</i>	429
<i>Beáta Bittner– Ádám Gavaldi: The Impact of Pandemia upon Service Providers</i>	439
<i>Tamás Géza Szikszai: Value-based Marketing Strategies in the Hungarian SME Sector</i>	446

BOOK REVIEWS

<i>Monika Kozári: Kálmán Tisza (László Czeglédi)</i>	455
<i>Kálmán Tisza: A Chronicle of the Tisza Family (László Czeglédi)</i>	459
<i>Patterns of Local Citizenship in Debrecen. Urban Identity and the Layers of Local Memory from the Early Modern Age to the Present (Barnabás Pótor)</i>	463
<i>Cherry Blossom Petal (Eds. István Pinczés and Ferenc Vitéz) (István Rácz)</i>	468
<i>A Nutshell Account of the History of Hungarian Medical Training and Surgery in Transylvania (Béla Siró)</i>	472
<i>Botond Gaál: Christian Values in European Culture (Gábor Nagy)</i>	477
<i>Authors of this Issue</i>	480
<i>Contents</i>	481

A Debreceni Szemle XXIX. évfolyamának tartalomjegyzéke (2021)

TANULMÁNYOK DEBRECENRŐL

<i>Kovács Gyula</i> : Város a válság szorításában – Debreceni válságkezelés 1930-ban	26
<i>Papp Rita</i> : Tüzesetek és tűzokozás Debrecenben 1693 és 1715 között.....	36
<i>Mazsu János</i> : Cívisek és Bashalmán túlról jöttek. A modernizáció termintázatai Debrecenben (1870).....	117
<i>Biró Sándor</i> : A modern genetika debreceni úttörője: Szabó Gábor professzor	169
<i>Pusztai Gábor</i> : De Ruyter admirálisra emlékeztek	179
<i>Laczkó Gábor</i> : Mint hobby kezdődött	180
<i>Kálnási Árpád</i> : A civis népnelv, mint a civis népi műveltség őrzője	249
<i>Kovács Gergely</i> : „Három embernek való tehetséget adott neki a jó Isten.” D. dr. Nagy Sándor vallástanár, a Kántus népszerű történetírója a Kántus első monográfiája	258
<i>Gliga Evelin</i> : Erzsébet császárné (Sisi) debreceni fogadtatása 1857-ben	266
<i>Papp József</i> : A „kisház” Debrecenben, a Simonyi út 4. sz. alatt (Történeti mozaik)	273
<i>Gaál Botond</i> : A Magyar Tudományos Akadémia és a Debreceni Kollégium történelmi kapcsolata	361
<i>Csorba Péter</i> : Debreczen 1914-ben	372
<i>Bozzay Réka</i> : Egy debreceni diák hollandiai katonai pályája és hazai emlékezete	382
<i>Bakó Endre</i> : Vonások Niklai Ádám arcképéhez	395

COVID-19 - EGÉSZSÉGÜGY

<i>Szekanecz Zoltán</i> : A COVID-19-ről	3
<i>Kun Gergő</i> : A foglalkoztatotti létszám alakulása az Észak-alföldi régió megye- székhelyeinek ipari parkjaiban a Covid-19 pandémia időszakában	16
<i>Nábrádi Zsófia</i> : Étrend-kiegészítő fogyasztási szokások a fiatal felnőtt korosztály körében	229

TANULMÁNYOK

<i>Havasi Benigna</i> : A német diktatúrák nyelve. A német szókincs nácitlanítása és egy új diktatúra szókincsének megalkotása 1947 után	45
<i>Dolnai Zsuzsanna</i> : A nemzeti kisebbségek helyzetének jogi szabályozása a független Ukrajnában	57

<i>Szikszai-Németh Ketrin – Nagy Adrián Szilárd: Employer branding a közösségi médiában</i>	70
<i>Harcza Imre Milán: A pálinkakóstolás és bírálat alapjai</i>	77
<i>Bényei Tamás: Mi legyen egy irodalomtörténetben? Az új magyarnyelvű angol irodalomtörténet kapcsán</i>	91
<i>Szabadsfalvi József: Egy erdélyi jogtudós – Balogh Arthur pályaképe</i>	279
<i>Bakó Endre: Oláh Gábor, az ember és a költő</i>	287
<i>Herczegh Viktória Laura: Konfuciusz intézetek a kelet-közép-európai régióban</i>	291
<i>Maticsák Sándor – Kelemen Ivett: Csillagászat és nyelvészet</i>	399
<i>Oláh Judit: A biomassza alapú gazdaság első számú prioritása: az élelmiszerbiztonság</i>	414
<i>Oláh Bertold: A globalizáció hatása az online fogyasztásra 2021-ben</i>	429
<i>Bittner Beáta – Gavaldi Ádám: A pandémia hatása a szolgáltatókra</i>	439
<i>Szikszai Tamás Géza: Értékalapú marketing szemlélet a hazai kkv szektorban</i>	446

A DEBRECENI AKADÉMIAI BIZOTTSÁG ÉLETÉBŐL

<i>Páles Zsolt, Hodossy-Takács Előd, Magyar Éva: Beszámoló az MTA Debreceni Területi Bizottságának 2020. évi tevékenységéről</i>	195
<i>Fazakas Sándor: Miért és hogyan lettem teológus? Teológiai önarckép kísérlet</i>	203
<i>Lóki József: Természeti veszélyek az Alföldön</i>	214
<i>Gergely Pál: A glikogén anyagcserétől a protein foszfatázokig</i>	302
<i>Remenyik Éva: A napfény árnyoldalai</i>	314
<i>Szakály Zoltán: A nudge marketing lehetőségei a fenntartható és egészséges táplálkozás megvalósításában</i>	322
<i>Virágos Márta gondolatai a Kosáry Domokos-díj átvételekor</i>	333

KÖNYVSZEMLE

<i>Mózes Dorottya Katalin: Az identitás, a stílus és a performancia jelenségei a posztkoloniális angolszász regényben (Krizsai Fruzsina)</i>	108
<i>Rózsa Erzsébet: Autonómia és paternalizmus. Az orvos-beteg kapcsolat etikai kérdései a modern medicinában (Jánosfalvi Péter)</i>	239
<i>„Skizofrén állapot” Gondolatok Krusper Judit: „Eltört a kis tükör - Szubjektum, nyelv, emlékezet Vajda János, Czóbel Minka és Kosztolányi Dezső műveiben (Kispál Dániel)</i>	335
<i>Petercsák Tivadar: A magyar képeslap története. Látóképek, csókküldemények, ünnepi üdvözlések (Bodor Mária)</i>	340
<i>Dobszay Tamás: A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848) (BodnárKrisztián)</i>	344

Trianon 1920–2020. Some Aspects of the Hungarian Peace Treaty of 1920 (Eds. Róbert Barta, and Róbert Kerepeszki (<i>Sipos Nikoletta</i>)).....	347
Történelmi emlékezet és rendszerváltások. Hatalmi politizálásai alternatívák a 20. századi Magyarországon (<i>Takács Róbert</i>).....	352
Kozári Monika: Tisza Kálmán (<i>Czeplédi László</i>).....	455
Tisza Kálmán: A Tisza-család krónikája (<i>Czeplédi László</i>).....	459
A debreceniség mintázatai. Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig (<i>Pótor Barnabás</i>).....	463
Cseresznyevirág-sziromlevél (Pinczés István és Vitéz Ferenc szerk.) (<i>Rácz István</i>).....	468
Péterffy Árpád – Péterffy Pál: Az erdélyi magyar orvosképzés és sebészet története dióhéjban (<i>Siró Béla</i>).....	472
Gaál Botond: Keresztyén értékek az európai kultúrában (<i>Nagy Gábor</i>)	477
<i>E számunk szerzői</i>	112
<i>E számunk szerzői</i>	244
<i>E számunk szerzői</i>	356
<i>E számunk szerzői</i>	480
<i>Contents</i>	113
<i>Contents</i>	245
<i>Contents</i>	357
<i>Contents</i>	481